

Баирамукъланы
Фатима

Бушуну
китаб

<http://albucendzulya.wordpress.com>

Фушцү китаб

(I-чи кесеги)

Культураны совет фондуну Къарачай-Черкес бёлюмю.
Илму-культура аралыкъ «Истоки»

Черкесск 1991

АУРУУУНГУ АЛАЙЫМ

«Талай замандан, къартла эсгертиб,
Джашларыбыз китаб джазарла»
Кюуден.

Темир джолну сал агъач этиб, джюк ташычу эшелонланы да сау халкъгъа агъач сандыкъ этиб, чойлеб, кюн чыкъгъаннга ашыргъан кёзюулериинде башланган эди кёчгюнчюлюкню джарсыулу джолу. Аны кыычырымла бламы, джылла бламы, сал агъачха джанлары саулай мингенле тёкген джыламукъ бламы, огъесе эски болургъа унамагъан джюрек джарала бламы ёлчелейик билмейме. Ол джолну ётгенле бла бирге мен Баяутда, Сары-Агъачда, Пахта-Аралда, Покровкада, Джамбулда, Чалдоварда, Михайловкада, Таласда, Чубаровкада, Манкентде, Фрунзеде, Чимкентде... «болдум».

Кыйынлыккъгъа джесир этген бир къара кюч кёре эдим кёчгюнчюлюк. Кёчгюнчюлюк... Кёзюню кысыб ачханча бир заманчыкъгъа адам атынгы сыйыралгъан, «ой» дегинчиге юйсюз да, элсиз да, джуртсуз да этелген джарсыу.

Кёчгюнчюлюк... Адамны къасаб этген, кыйыры-учу кёрюмеген, джангуру джыламукъ болуб, кюню от болуб кюйдюрген ахрат азаб.

Кёчгюнчюлюкню сынагъанла Орта Азиягъа сюрюлген кюнлерин «кыяма кюн» деб сагъынадыла. Ала ол сёзлеге не магъана салыб айтханларын ангълар ючюн, меннге, ол кюнден сора талай джылдан туугъаннга, кёб юйню эшигин ачаргъа, кёб адамны хапарын джюрегиме джазаргъа керек болду...

Бир кюн, бир эртденде, бир кёзюучюкде, бир ауузча, бир тылпыу бла бирге, «не ючюн?!» деб, барыны ауазлары да бир уллу ахсыныугъа бурулуб, баш тюклери ёрге къобуб, къарачайлыла бирден соргъан эдиле. Ол соруугъа бюгон да джюкюду джууаб. Джюреклене ачыгъанлары уа кетмейди...

Ол кыяма кюн къарачай элдеде кимле джашай эдиле? Къартла, тиширыула, сабийле... дагъыда, къазауат этерге къолларыннан келмезча болуб, эллерине къайтыб тургъан сакъат аскерчиле. Джюк эдиле аланы

араларында Къарачайны джигит джаплары Къасай улу Осман, Багыатыр улу Харун, Деккуш улу Магомед, Хапа улу Абдулла, Бархоз улу Аскер...

Джокъ эдиле ол кюн эллеринде Къобан, Джэгетей, Мара, Теберди, Гум ёзенлени джигит улашлары, уруш позледе айлашган 15 миңг таулу джап. Ала туугъан джерлеринден узакъда, тау къушлача, ётюрлюк кёргозте, къарлы фанистледен тазалай эдиле.

Аталары—аналары уа. юй бийчелери, сабийлери уа... агъач гюрбелеге джокъ болуб, кюн чыкъгъаныга сюрюлген эдиле...

Багъалы окъуучум! Сени бла къыйып, ауур ушакъны башлагъаным ючюн, кечмеклик тилсейме. Аны бла бирге сени бу ушакъга эртдеден хазыр болгъанынг да билеме. Кёчгюнчюлюкню сен кесинг сынамагъан эсенг да, атаң—анаңг неса къарт анаңг бла къарт атаңг сынагъандыла. Ол аланы ёмюрлюк джорек джараларыды. Анга аз да ишегим джокъду.

Чекген къыйынлыгъын айтъб, кёлню къандырыб джыларгъа эркинлиги болмай, кёб инджилген, мугурлукъ, учузлукъ да сынагъан халкъны къызы, мен, бу китабха кёчгюнчюлене эгич ханарларын джыйгъанма. Мени баш муратым аланы ауазларын эшитиргеди, кёзлерине къараб, джореклерине пюйюмчек болуб тургъан джарсыларын ханар айтдыртъб тешидиргеди, ол ханарлары тас этмей сакъларгъады.

Заманы чархы бир такъыйкъагъа да тохтамайды. Хар тауусула баргъан кюн кеси келтиргени къоюб кетгенликге, биргесине джаралы джазыулары, джырланмай тургъан джырлары, айтылмай къалгъан ханарлары элтеди.

Халкъыбызгъа джетген къыйынлыкъны юсюнден сёз башлай, ханар айтырыкъладан кёблени заманларын оздурб ийгенибизни джорегим ауруй чертеме. Заман хатерсизди — меннге ханарларын «бергенледен» да бир къаууму кетгендиле. Китабны баш авторлары — ханар айтханыла кеслери. Ала асламысына джапшыкъларын, сабийликлерин кёчгюнчюлюкге сыйыртхандыдыла. Аланы арасында къартла да, адам ортасына келгенле да бардыла. Ала бир—бирин танымайдыла. Алай а аланы бир—бирине эт—джен этген — кёчгюнчю джылла. Ол жекеден кёб затха бирча къарайдыла. бирча багъа бередила.

Кёчгюнчюлюкню юсюнден джыламай ханар айтмагъанларына къыйналгъандан, кеси кесиме: «Керекинди бюгюн бу джараланы къозгъаб, энгда джореклени аурутургъа?» — деб кёб кере соргъанма. Бир—бирлеле алагъа бек уллу къатылыкъ этгенча кёрюне эдим кесиме. Аны джазычу Байрамукъланы Халиматха айтханымда, ол: «Огъай, ол къатылыкъ толюю, ол джарсылу бизни джорегибизден бир кесекге да кетмейди. Керекли нини башлагъанса, ангына джетдир», — деб кёл этген эди. Артда талай замандан Къарачай шахарда Орусланы Балданнга побегенимде, Халиматны тоз айтханына тошпонгген эдим. Балдан ушагъыбызны ангында, кеси айтхат ханардан джорегин онгусуз тартыб, меннге алгъын да этиб, алай къошхан эди: «Чекген къыйынлыгъым ичимде къалыб, ёлюб кетсем, къабырым эки джарылмазмы, деб кёб кере кёлюме келгенди...»

«Мени ханарыма тынгылаб, джорегинги аурутуб нек айлапаса, къызым?» — дегенлеге да побегениме. Мен ханарларын эшитирге

иттегенле бары да хапар айтыб да баралмай эдиле, излемей эдиле. Джаралы джорекни ачхан алай тынч болмагъанына талай кере тошпонгениме.

Миллетге джетген артыкълыкъ уллу эди, кечимсиз эди. Аны амалтын чекген къыйынлыкълары кёзлерине кёрюнгенлей, тиллери тутулгъанча болуб, ауузларындан сёз чыгаралмай, тауушсуз джылагъан акъсакъл кыртлагъа, Орта Азияда къырылгъан адамларын сагъынганлай, кёзлерине къан чабыб, бетлерин джыламухъ джууа, хапар айтхан аммалагъа тынгылагъан джорегинге ауур джюкдю. Алай боллугъун джылы джюзден атлагъан, кёрген къыйынлыгъы эски болмагъанлай, ёлюр кюппоне дери биргесинде джашагъан (1989 джыл ауушханды) джэгетейчи амма Гербекланы Байдымат айтхан эди.

Мени уа антым бар эди...

Кёчгюнчюлюкден «къачырыб» баргъан поездин терезесинден къараб кёрген къыйырсыз—учсуз къыб—къызыл къач—къач позледен сора, мени, ол кёзюде тёртджыллыкъ сабийни, бушуу джылладан билгеним джокъ эди. Алай а, башха къарачай юйдегиледеча, мен ёсген тыбырда да «кёчгюнчюлюк» деген сёз сагъынылгъанлай тургъанды: бир гырджын къабын зыраф этилсе да, ун хулгу джерге акъса да, бир уллу кёллю сёз айтылса да...

Кёчгюнчюлюк кесин бюгюн да унутдуртмайды. Аны къалай унутсун энде быллай ханарны сакъларгъан тиширю:

«Бир джап тиширючукъ ууакъ юйдегиси бла кёчюрюлген эди. Эри — къазауатда, адамларындан къатында кишини джокъ, азыкъсыз, ышыкъсыз. Къолунда уа — бири биринден гитче джети сабий! Къараб къарагъынчы, рахын джорджекчилеча, алтысы ёлюб, эм гитчеси — джетинчичиги — къалыб кетеди. Ол да кёбгеми барлыкъ эди? Ёледи. Аны алай кёргенлей, ала джорек кёлтормей, тиширюу тюрлениб къалады. Алай болгъанлыкъгъа, ана сезими джукъланмагъан эди — сабийни къолундан перге унамагъан эди, басдыртыргъа бермеген эди. Акъылындан чыкъгъанлыкъгъа, ёлюрге кеси да сабийлерине келген эди, хариб, — ёлюгюн сабий къабыр тёбечиклени орталарында табыб, къоллары къарышыб тургъан баласын да кёкюрегинден айырмагъанлай, экисин да бир кёрге салгъан эдиле.»

Черкесседе джашагъан ирач Къанаматланы Маджир ханарын айтхан ана уа не этиб, къалай унутсун ол джылларын?!

«Биз джашагъан элде бир къарачай тиширюу (мен сабий болуб, атып—тукъумун эсгермейме) башха амал табмай, сабийлерин ёлтормез ючюн. кече сайын кёз байлангандан сора, элли къыйырында сабаннга келиб, будай чылапы уууб, юйдегисине азыкъ кечинмек этиб тургъанды. Бир кече къарауулла, аны эслеб (эки ла болгъан болурла, дейме), ызындан сюргендиле. Тиширюу къачыб къутулалмазын ангылагъанында (тутсала уа, не тюрмеге ашырылдыдыла, алай болмаса да, пюйюб, рахын этерикдиле!), суугъа джетиб, суудан да ётерик болгъанды, ала джууукълашыргъа, башындан джаулугъун алыб, чачлырын ийиб, тёрт джанына тозуратыб, кёпюрню джанына олтуруб къалгъанды. Ызындан сюрюб келгенле, «адмасыны» кёрюб, къычырыкъ этиб, ызларына

артык ачыб сагынадыла, адам атлары сыйырылыб, сыйсыз-учсуз бола джашагъанларын джыламай тошюрмейдиле эслерине.

Кёчгюнчюлюк бла Ленинградны блокадасыны юслеринден сагыш эте, не торлю кыйынлыкны да тынчы болмагъанын энтда бир кере ангылагъанма. Бу уллу кыйынлык, бу гитче кыйынлык, деб тенгешдирирге джарамаз. Алесь Адамович бла Даниил Гранини «Блокада китаблары» тюз октуб чыкыгъан да ауур тиеди джюрекге. Алай болса да, кёчгюнчюле блокадникледен кыйынлы эдиле, дейме. Нек? Блокадниклеге итни, кишдикни ашаргъа, сууукдан, ачдан, окдан-тобдан ёлюрге, инджилерге тюнген эди эсе да, аланы адам атларын киши сыйырмагъан эди. Не ючюн кюрешгенлерин, душманлары кимле болгъанларын ала билген эте эдиле. Аланы тышындан, нек келгенлерин айтыб келген, белгили джаулары бар эдиле. Блокадникле, алагъа сау къралны джаны ауругъанын, алагъа джигитлегеча къаралгъанын, алагъа къан дыгалас этилгенин билген эте эдиле. Кыйын, чюйре кюнлеринде ол алагъа къаллай джюрек дагъан эди.

Кёчгюнчюлюкню уа ачыккъдан, джаланигачлыкдан, юйсюзлюкден, аурууладан да бек, эм баш эгети учузлук эди, адамны джсрге бюкген, эм бек сындыргъан учузлук. Эркишилери къазауатда къан теге айланган тишируула Джуртларындан нек къысталыб баргъанларын, адамгъа саналмай нек къалгъанларын, бу джаулуккуну былагъа ким этгенин ангыламагъанлай, Орта Азия бла Къазахстанны эм учхара джерлерине келиб тегюлген эдиле. Кёб турмай ала сезген — аланы ары къырылсала деб, кау-куу этиб къуйгъанлары эди. Ол кюлдеде этилген кююлени биринде быллай тизгинле бардыла:

«Бир адам унутмаз бюгюн кёргенин:
Къралым халкъыма чабханды».

«Мени хатам болуб кёчюрюлсем, джюрегим былай ауруулу боллукъ тол эди», — деген эди Къарачай шахарда джашагъан Боташланы Патия да. Ол оюмчу кёбле айтадыла.

— Блокаданы эсибизге тошюргенибиз бла дагъыда айтыргъа излегеним: ол кёзюуде Ленинградда ёлгенле бары Пискарев атлы къабырладыла асыралгъандылас (1960 джылдан бери алайы талай эсгертмеси бла мемориал). Блокадада ёлгенлени эсгерюу кюнде (ленинградчыланы аллай кюплери барды), шахарчыла, орус адетдеча, къабырлагъа аракъы алыб бармайдыла — анда джатханла неге термиле кетген эдиле эсе — ётмек кесекле, шекер гыртла, топонле... — аны элтедиле. Башха торлю айтсакъ, бюгюнню ленинградчыланы, блокадада ёлгенлерин эсгере, «келир», «тюбер», «кечмеклик тилер», «хапарларын айтыб барыр» джерлери, мадарлары барды.

Кёчгюнчюлюкде къырылгъанланы къабырлары уа къум тозледе аджанхандыла.

Немчаланы, саулай Эресейде айланыб, эски къабырларын джарашдырыб кюрешгенлерин, литвачыланы ахлуларыны къабырларын

туугъан джерлерине кёчюргенлерин эшитгенимде, Орта Азияда атылыб къалгъан къабырларыбыз эсиме тошюб: «Биз а?» деб сордум кесиме. «Кёчгюнчю» къабырлагъа не оюу? Алада джатханланы джанлары бизни бла джуртларына къайтханмыдыла? Огъесе къабырланы сакълаб, анда къалыб, бусагъатда да тау джуртларына термилибми турадыла? Бу тукъум осиятлагъа уа не оюу?

... Айыб этмегиз, мени тенглерим,
Термилиб этген кююме.
Этим кетсе да, терим кетсе да,
Сюеклерим барсын ююме.

Саулагъа этилген дагъыда бир аманат:

... Ата джуртубузгъа келиб тошгенбиз,
Къобанны сууундан ичигиз!
Къарачай миллет бир аз миллетбиз
Бир-биринги иги тутугъуз...

Кавказны кёгюне тарала джан бергенле, тели ауруудан ауруб этген сандырыкъларында да туугъан джерлерин унутмагъанла, Къобанны сууун джан дарманны кюсегенча кюсегенле, 1956 джылгъа дери джашаргъа къарыулары джетмей кетгенле — ма аланы осиятларыды бу китабны джаздыртхан. Кёчгюнчюлюкден ётуб, сау къалгъанлыккъа, джюрек аурууларындан артылмай бюгюннге джетгенлени аманатларыды «Бушуу китаб».

Кыйынлыккъа джесир болгъан халкъым, аурууунгу алайым...

СЫН ТЕРЕК

Хубийланы Ёска, аны юй бийчеси Софья, бизни Джагъанас Аягына машинасы бла келтирген кюеуюн Лайпанланы Рамазан, мен, суу ашагъан джарны эрни бла, ингил кырдыкда аякъларыбыз тая, джашил талачыкъгъа чыкъдыкъ. Джагъанас суу, къая тюрю талачыкъны къулакъдан айырыб, кесин джарты айрымканчыкъ этиб турады.

Алысын хансны, къурмашча чагъыб тургъан кегет терсклени дух ийислери, чыпчыкъ джырла, джангы ачыла башлагъан чапракъланы джазгъы тылпыуда «къалтырагъанлары» джашаугъа чакъырадыла. Къыркъ джети джылны мындан алгъа бу талада къан ыркымла баргъан эдиле, деб ийнанырынг келмейди.

Ёска уа, 40–45 метр мийиклиги болгъан къаягъа ёрге къараб:

— Ноябрьны ючюсюнде, юсюнде да джыйырма бла сегиз адамы бла, машина ма бу къаядан кетген эди... — деди.

Къая кириш къая тюрдю. Аны чырпыла ёсген тапхырлары, дордан чыкъгъан, къуууш болгъан джерлери да бардыла. «Студебеккер» ол къанлы эртденде тюрюне джеттинчи огъуна алагъа тие-тие болгъан эди юч кесек.

— Аугъан машинадан тегюлген бускулла, кийимле къаяда ёсген чырпылагъа илиниб-илиниб къалгъан эдиле, — дей, Ёска эниште къарады. Сора, бери айланыб, уллу къара тал терекге джууукъ келиб: — Онджети ёлюкню джухан чунгур ма былайдады, — деб терекни тюрюн кергюздю. — Былайда уру къазыб, ёлюклени ары-ары атыб, юслерин топракъ бла джабыб, чунгурну баш джанына да тал чыбыкъчыкъны

чыпчыб кетген эдиле. Ма ол тал чыбыкъчыкъ быллай мазаллы терек болгъанды.

Кёчюб келген джылыбызны, 1959 джылны, къачында, сентябрь-октябрь айлада эди — ма бу къарагёген терекни кегетлери бишиб тура эдиле (Ёска арлакъда ёсген уллу кекенни кергюздю) — бери келген эдим. Ол заманда къабыр былай чегюб къалмагъан эди — мийиклиги 50–80 сантиметр бар эди. Энди уа джер бла тенг болгъанды да къалгъанды.

Ёска, терекге джууукъ келиб, сабийни башын сылагъанча, къара талны кыстыкысты джарылгъан зыбыр къабугъун сылай, дагъыда:

— Ол джыл бу талны тамам къайнаб ёсген кергюзюу эди. Бу бу-

Джагъанасда машина кетген къая. Суратны Лайпанланы Рамазан алгъанды.

тагына не зарауатлыкъ джетген эсе да, артда сыннганды, — деб къошду.

Къара талны бир уллу бутагы окъ тийген къуш къанатны эсинге салады. Арлакъдан а иги ачылыб бошаялмагъан ингил чапракъчыкълары, аны джашил нюрге, джашил чарсха алдырыб, кёзлеринги алдайдыла, кеси да тюрбюнде къабыргъа къулакъ салыб тынгылагъаннга, сагышланыб тургъаннга ушайды.

Сына, къартая бара эсе да, ол Сын терекди. Онджети ёлюкте сын ташлыкъ этген джангыз терек. Къыйынлыкъгъа эсертмс болургъа джаратылгъан терек.

Сезимлерими бёлдюрс, Ёсканы ауазы мени эсими кесине бурду. Ол арлакъда, тапхырыракъ джерде, уллу кёкенни кёрюзтс:

— Кёрсмисиз, Дахир ма ол муртху терекни юсюне тюшген эди, — деди. — Анам атыб ийгенинде, бускуллагъа чырмалыб тургъан сабий, хауада учуб кслиб, насыбына, аны юсюне тюшюб, алай бла сау къалгъан эди.

— Ёска, бек ауур тисрик тюл эсе, хапарыгъызны джарашдырыб, аллындан бир айтсагъыз, — деб тиледим.

— Хапарны аллындан... — деб, бир кесекни мычыб, сора, къаягъа хапар айтханча, анга айланыб, — «Машина къаядан секирди, сени джауунг бизлей болсун», деб анамы къычыргъаны бююн да къулагъымдады, — деди. — Дахирни, къойнундагы сегизайлыкъ уланчыкъны, джанын сакълар дыгаласда ол кёзюучюкде атхан эди терекле таба... Излегенича да болгъан эди. Башхаладан да, 28 адамдан дейме, машинадан айырылыб тюшгенле сау къалгъанбыз. Машина, кесин джаргъа уруб, шын тургъанында, андан чартлаб кетгенле, аланы аджаллары джетмеген кёре эдим. Машина бла бирге къалабалыкъ болуб аугъанла, бири да къалмай, бары былайда джатадыла. Джумушакъ болсун джатхан джерлери.

28-ден тёртюсю бизни кёчюрюб келе тургъан аскерчиле эдиле (шофёр, бир офицер, эки да солдат), ала да ёлген эдиле...

Сау къалгъанла уа, 28-ден — алтысы: Ёска, атасы Зулкъарнай, муртху кёкенни бутакъларына тагылыб къалгъан Дахирчик, джокъларгъа киши табылмай, алайда нутулгъан беш-алты джылгъа келген Джашеланы

Ганиячыкъ, джукъларын да эсгермей къалгъан Лейла (Таняны атасы) бла Лепшокъланы Нафисат.

Эки сабий (Дахир — терек юсюнде, Таня да ... къайдам къалайда кёлчюгюне кириб тёнгерек тура эди) эсленмей къалыб, тёртюсюн (Ёсканы, Зулкъарнайны, Лейланы, Нафисатны), алайдан арба бла чыгырыб, артда машина бла алыб кетедиле...

— Бу къабырда, — дейди Ёска, къабыр ышаны болмагъан джерге кёзлери чыракъ кетиб, — Къаракетланы Гилястанны он башлы юйдегиси, Нафисатны беш сабийи (бешиси да къырылыб, къуу таякъча кеси къалыб кетген эди), мени къырт анам бла табхан анам джатадыла.

Чунгурну къазсам, анамы табарыкъ болур эдим, дегенлей бюгюнюме джетдим. Инчиклерине джетген чачы бар эди. Чач дженгил чириб къалмайды да. Чачы бла сюеклерин табарыкъ эдим, деб акъылым алайды. Атам Азиядан бери бир да бек

Сын Терек. Суратны Лайпанланы Рамазан алгъанды.

ашыгъа эди. Ол ёлгенле ючюн да, Дахир ючюн да. Джуртума къайтсам, джорек тынчлыгъым да, Дахир да къайтырыкъдыла, деб келе болур эди кёлюне. Бу къабыргъа да бир оноу этер акъылы бар эди. Къайтханыкъда уа... Къабырны джорекларгъа джорегине базмады — ол сакъат болуб бошагъан эди... Былайгъа бир сын таш салыргъа амалсыз керекди, деб джашайма, алыб этиб къоялмай, заманны ийиб барама... Менден башхала — эгеч, къарнаш — былайгъа келирге, къалай эсе да, къоркъгъан этедиле...

Сын таш салыргъа керекди. Тюз айтады Ёска. Ол сын таш Гилястанны арты бла къуругъан юдегисине, Нафисатны аналыгъы сыйырылгъан къыйынлыгъына, Лейланы аджашхан насыбына, Ёсканы сакъат болгъан сабийлигине, дагъыда... дагъыда таулу джамагъатха джетген артыкълыкъ бла Къарачайны къара кюнюне эсертме боллукъду. Бу Сын терек а кёбге барлыкъгъа ушамайды — анга да ауур борч салыныбды.

Муртху терек а... 47 джылны мындан алгъа, аны ана къолладан сабийни «алгъан» ингил бутакълары меннге бюгюн джашау тамырлача кёрюнедиле. Ана къолладан, ана баурдан ёмюрлюкге айырыла, къаядан кетген баланы тутуб, къачы сууукъ джерге салыргъа кёзю къыймай, тангга чыгъаргъан муртху терек бутакъла, ана къоллагъа ушайдыла. Джюз ана къол... Баласына узалгъан, анга болушургъа къан дыгалас этген, къойнуна къысаргъа термилгенден титирген ана къоллагъа...

Къарт муртху терек... Сезгенми эди Дахирчикни джарсыулу джолу аны юсюнден, бу къая тюбюнден, анасыны башсыз къабыры къалгъан талачыкъдан терсине айлана тургъанын?! Сеземи эди ол ана джылыу кюсей ёсерин? «Ана» деген сёзю татыуун ангыламагъанлай къаллыгъын?

Джарсыуну, ачууну джаны болгъан бары да сезеди. Ол къара кюнден сора 47 джылдан, бизни да къан тёгюлген къаяны тюбюне келтириб, хапар айта тургъан Ёсканы джорегинде джаралача, бу муртху терекни ёзегине да сууукъ ноябрда къаядан кетген машинадан джан тылпыуча чыкъгъан ачы къычырыкъ джара салгъанына не сёз...

Сын терекни да, джан къалдыргъан муртху терекни да, къаяны да, аланы къатларында Хубий улуну да суратха алыб, ызыбызгъа тебрedik.

Ёска талай атлам этгенден сора, бийчесине айланыб, ол сабий, «гокка, гокка», дейди да турады, бу сары гокка хансчыкъладан бир джыйсанг а деб, кеси да джыйыб башлады. Туудукъчугъуна деб алгъан гюлчюклени Софьягъа узатыб, ол дагъыда аллыбызда тебреди. Дженгил къымылдагъан тири адамны ызындан разы болуб къарагъанымы эследими да, Софья: «

Ма былай тири айланганлыгъына, джорек джаралары кёбдю. «Сынагъан затларым эсеме тюшселе, кесиме 150 гжыл болгъанча, алай кёрюнсеме», деученди. Адам тёзmezлик джокъ кёреме...» — деди.

Ёска бла бирге къаяны башына келдик. Энишге къарай, лны «Студсбеккер» тюбюне юч кесек болуб тюшген эди», деген сёзлери эсеме тюшдюле.

Машина бла ол кюн къаядан кетгенлени джазуулары да юч тюрлю болгъанды. Асламысы ёлюб, алайда огъуна кёрлерин табхандыла. Тёртеулен да — Хубийланы Зулкъарнай бла джашы Ёска, Лепшокъланы Нафисат, Джашеланы Лейла — сау сюеклери къалмагъанны орнунда, больницагъа тюшюб, талай айдан, бир кесек эс джыйгъанларында, Орта Азиягъа — кёчгюнчюлюкню ачыу отундан да «ююшлсрин алыргъа» — атлангандыла.

Ючюнчю къауум а... Экеулен... Экиси — алтыджыллыкъ къызчыкъ Джашеланы Тая бла сегизайлыкъ Хубийланы Дахир (артдагъы атлары Шмойлова Таисия бла Кубиев Владимир), ала... Аланы юслеринден, дагъыда мени бу къаягъа алыб келген Ёсканы хапарларын энчи айтайыкъ...

«Кесиме 150 джыл болгъанча кёрюнюме»

«Сыйлы Аллахым, къатылыкъ, артыкълыкъ этерге кёллери биргъанланы, джореклерин джумушат! Джан татлыды, бирсуню къолундан биреу ачымазча, къарыулу къарыусуну джанына термилтmezча эт! Кюнюнг уллуду, джореклени да, былайтын саркъгъан Джагъанасны да, башха сууланы да тазаларгъа адам баласына болум да, оюмлудукъ да бер! Бурху халкъым чекген чексиз къыйынлыкъны энди кишите сынатма», деб тилек тилей тургъанлайыма кесими эсердим.

Къая башындан Ёска бла бирге энишге къарай, бу мийик къая «кёчгюнчюлюк» деген чынгыл къаяны бир раны болганын ангылады.

Ёска да къаяны эринде тилсиз болуб сюеледи. Кюн таякъла бла бугунчакъ ойнай, джазгъа къууаныб тилленген къанатлыланы джарыкъ джырларын тюл, анасыны ачы къычырыгын эшите турганнга ушайды.

Аны сагышын бёлмейим да, былтыр ол кесини юсюнден меннге айтхан хапарны эсима тюшюрейим.

— Биз къартджуртчула болсакъ да, — деб башлагъан эди Ёска хапарын Николаевкагъа, юйюне, къонакъ болуб, 1989 джыл октябрь айда келгенимде, — кёчюрюлгенибиз Джагъанас элден эди. Атам 17-чи партсъезд атлы колхозну атчысы эди (ол бек уллу мюлк эди. Энди колхоз да, эл да джокъ болгандыла ансы). Мен атамы уллу юйдегисинде экинчи сабий эдим, менден сора да юч къыз бла юч джаш бар эдиле. Ол джыл онджыллыкъ джашчыкъ эдим. Ол кюн, бизни кёчюрген кюнлеринде, атам бла мени гитчем, джашчыкъ, къошда болгандыла. Юйде уа — бизни юйдегиден сора да Уллу Къарачайдан къонакъгъа келиб, къарт анам бла аны гитче къызы, анамы эгечи, ол да сабийчиги бла.

Танг аласы бла аскерчиле келедиле, хар нени тинтиуюл этедиле. «Хайда, тебрегиз!» — дейдиле да уллуну-гитчени да аякъ юсюне саладыла. Сабий болуб, алай кёрюннген эди эсе да, билмейме, биргебизге бек кёб хапчюк тебретдирген эдиле. Хар юйдеги башына бирер къой кесдиртиб, аны этин да алдыртхан эдиле.

«Мюлк арбаз» деб бар эди. Саулай элни алайгъа джыядыла. Бир заманда атам бла къарнашчыгым да келедиле. Тёгерегибизни аскер сакълаб, алайда тангнга чыгъабыз. Эртденбла уа «Студебеккерле» (аланы ол тауушлары!) келедиле да, кече эшикде къалгъан джамагъатны алагъа джюклеб тебрейдиле.

Бизге кёзюу джетгенинде, эм гитчебизни, сегиз ай болгъан Дахирни, мени къолума бердиле да, хар нени джюклеб башлайдыла. Къарт анам бла мен, ол сабий да къойнумда, бир джаякълаб олтуруб, джюклегенлеге къараб турабыз. Сабийлени (Дахир бла менден къалгъанланы) машинагъа миндиредиле. Анам бла атам тюбюнден (джерден) бериб,

Хубийлени Байдымат (Ёсканы анасы) сабийлери бла.
Суратха къазауатны аллы бла тюшгендиле.

уллу къарнашчыгым бла анамы эгечи алыб, хапчюклени асламысын машинагъа салдыла. Хапчюкню джюклегенни тохтатыб, къарт анамы миндиребиз деселе, офицер джаш келиб, «бу машина ауур болду, ол биринс минигиз, Джёгетей Аягында бир джерде тюшериксиз» деб, бизни —атамы, анамы, къарт анамы, Дахир бла мени — талай юйдегини юслерине, башха машинагъа, миндирди. Алай бла алайда огъуна юйдегибиз эките юлшиниб къалады. Ал машинада — эки къарнашчыгым бла юч эгешчигим, анамы эгечи бла сабийчиги, биз да бешулен — экинчиде. Машинаны кузовуну эки арт мюйюшюне эки солдат олтурадыла, кабинада — шофёр бла офицер. «Студебеккерле», тизилиб, энишге айланадыла...

— Сизни бла бирге машинада кимле бара эдиле, айталыкъмыса, Ёска?

— Айтырыкъма. Бизни бла Къаракетланы Гилястанны юйдегиси (джети къызы бла бир джашы — тамам джетген заманлары, къатыны), ала он, Хубийланы Дугъуну къызы Лейла (ол да эки сабийчиги бла), Джашеланы Манафны юйдегиси, ол кеси къазауатда эди. Андан сора беш сабийи бла Лепшокъланы Нафисат, аны баш иеси да — фронтда, биз да

бешеулен. Бютеу да... биз, кёчгенле — джыйырма бла төрт, кёчюргенле да — төртеулен.

Джагъанасны джолу уа бюгюн да тарды, олсагъатда уа андан да кьолайсыз эди. Букъудан машинала бири бирин кёрмезча, алай.

— Ол кюн болмаса, айтылгъаны бла тилек толуб кёрмегенме, — деб сейирсинеди Хубий улу. — Къаракетланы Гилястан, элден да узакъ кетгинчи: «Была бизни игиликге тебретмегендиле, не тенгизге куюуб, не ачдан термилтиб кырыргъа айланадыла. Андан эсе, джерибизден чыкыгынчы, машина аууб, кырылыб, джик деригибизни кьоймай олтургъа эди», — деди. Ол ачы тилегин эки кере кьайтарды, кьатыны да аны ызындан эки кере да «амин», деди. Мени атам да: «Тоба—асто, алай кьалай тилейсиз, Аллах болмагъан джерге бармайбыз», — деб ырылады.

Артда, ёлюб кетгинчисине дери, атам кьаргъыш эшитиб болмай эди. Кьаргъыш айтырсыз да деб, джаны чыгъа эди.

Бусагъатдагъы тытыр заводха эки километрни джетмей, ол тилек (кьаргъыш десек тюз болур) айтылгъандан сора 10–15 минутдан толду — машина къаядан кетеди...

Машинадан айырылыб, учуб баргъанымы билеме. Къая тубюнде джерге джыгъылгъанымы эсгермейме, ары джетгинчи огъуна эс ташлагъан болур эдим... Эсима машинада келдим шойду. Къарасам — атам да кьатымда джата. Болгъаныбыз кьан джугъу. Бизни кьатыбызда дагъыда кимле эселе да, ала да кьанларына боялыб... Машина джюрюб тебрегенинде, биягъы мени кёлюме кирген болур эди, кесими экинчи эсгереним... Кюн батаргъа кысылыб, юсюме да чибинле басыныб, хансланы арасында эс джыяма. Былайда нек джатыб тургъанымы ангыламайма. Къайдама? Кимме? Эсгералмайма. Турама десем, белимден тебён джаным ишлемейди, бир джаныма да бурулалмайма. Кьолум бла узалыб, бутларыма тиеме десем, сол бутум орнунда турады, онг бутум а — джокъ. Анамы къаядан секиргенибиз бла тенг кычыргъаны кьулагъыма келеди да, сора не болгъаныбыз эсима тюшеди...

Чибинледен кесими кьорууларгъа дыгалас эте, кече болады. Бетим да кёбюб, джараларым да тоблукъ болуб (эглерими джыртыб—джыртыб алсам, ачымай эди — ташла сагаллагъан болур эдиле), кьачхы кечени узагъына эс

ташлай да, ызыма бола, юсюме да кьрау тюшюб, тангнга чыгъама. Эртенбла юсюмде кьрау да эрийди, биягъы чибинле, ауузума, бурнума кире, онгуму ала башлайдыла. Ауузума да джукъ тиймегенли экинчи кюн. Чибинлени юсюмден кыстаргъа кьарыуумдан келмей, кесими ашамагъа кьоюб, джюрегим онгсуз тартыб, джатыб тургъанлайыма, хансланы шыбырдатыб келген тауушну эшитеме. Джаньюар келеди, ашаргъамы тебреди, деб дагъыда кьоркьа билген эдим. Джан татлы кёре эдим. Мен да тауушха кьулакъ салыб тургъанлай, бир тиширыу, юсюме келиб кьалыб, ызына кьачады. Дагъыда ызына кьайтыб, тегерегиме да айланыб, башымы да сылаб, орус тиширыу, кетиб кьалды.

Ол кетгенден сора биягъы мен джата бердим. Джелкеми да бир кьаты зат тёмезча ачытады. Кюн батаргъа кысылгъан кёзюде «Студебеккер» машинаны тауушу кьулагъыма чалышады. Аныкы башха тюрлю эди. Келиб кьатымда тохтады. Андан мени кёрюб кетген тиширыу тюшеди. Носилка бла мени машинагъа саладыла. Ол джюрюб башлагъанлай, биягъы мен эс ташлайма. Бир заманда носилкада юсюмден кийимлерими кесиб ала тургъанларына «уянама». Кече кьарангы болгъан эди...

Черкескени бусагъатдагъы шахар больницасында Ёсканы чорт сыннган бутун кесерге да бир тебреб, кеси да унамай, врачла да уланчыкьны джазыкьсыныб, аскер госпиталдан бир хирург тиширыуну чакьырыб, аягъы ючюн, джаны ючюн да джан кьазауат этедиле. Аягъын тюзетиб, гипсге салыб, Ёсканы атасы Зулкьарнай джатхан палатагъа келтиредиле.

— Носилка бла палатагъа алыб бара тургъанлайларына, — деб эсине тюшюреди Ёска, — эшйкни безги тауушундан кесими эсгериб, сермеб бутларымдан тутдум. Кесиб атмагъанларын кёзюм бла да кёрдюм: сол аягъымы бурнун да эследим. Эс джыйдым.

Атамы кьатына салдыла. Ол кеси бир суукъ палатада джатыб тура эди. Аны джан сюеги, билек кьошу, иегилери сыннган эдиле.

Алайда атасы Ёскагъа хапар айтады. Быланы ала келиб, бир джерде машинаны тохтатыб, джаралылагъа суу ичиргендиле. Ёсканы ёлгеннге санаб, ёлюкню больницагъа элтиб айланмайыкъ, деген болур эдиле, джол джанында ханслагъа салыб кетгендиле.

— Мени, мал мыллыкны атханча, алай джол джанына быргъаб кетгенлери эсиме тюссе, — деб ачы хапарыны андан арысын айтады Ёска, — къая тюбюнде ашыкъ-бушукъ этиб, чунгур къазыб, анга къуюб, юслерин басдырыб кетген адамларыны арасында ёлмегенле да болурму эдиле, деб ишек этеме. Эс ташлаб, ойсураб тургъанлагъа къатларында не врач, не джан аурутхан адам болуб, джаны ичиндемиди, деб дыгаласмы этгендиле?! Керти бир ынгычхаб, кесин билдирген болмаса, кишиге эс бёлур заманлары, талпымакълыклары да болмаз эди. Аладан сорулгъан джамагъатны кёчюрюу эди да, ала аны къайгылы эдиле.

Ёлмегенлени да басдырыб кетгендиле, деб бюгюн да аккылым алайды, Аллах пюнах айтдырмасын, ансы...

Къарачайда «Ёлюк кебинсиз къалмаз» деген нарт сёз халкъыбыз кёчгюнчюлюкню сынагынчы, аны не болгъанын билгинчи къуралгъанына ишек джокъду. Орта Азиягъа джетгинчи огъуна (ах, анда да ненча ёлюк кебинсиз къалгъанды?! «къарыулудан къарыусуз терс» дегенлей болуб, юйлеринден сюрюлгенледен кёбле кёрлерин (ала да къаллай кёрле эдиле!) табхандыла.

Джагъанас Аягъында кебинсиз, джаназысыз, схатсыз кёрге тюшгенлени джылауларын Джагъанас сууну мутхуз толкъунлары бюгюн да этедиле.

— Мени бутумдан сора джаякъ сюеклерим сыныб, — дейди Ёска, хапарыны андан арысын айта, — ал тишлерим тилими басыб, не ашаргъа, не сёлеширге къарыуум болмай къалгъан эдим. Бутуму гипсге салыб, келтириб джатдыргъанларындан сора эки-юч кюнден врач къарай келгенинде, ауузума бир къарасанг деб, къолум бла билдиреме. Бетим да байланыб турады. Врач, байлаулары тюблери бла эрними кёлтюрюб къарайды да, чыгъыб кетеди. Ызы бла, эки тиширыу келиб, мени кёлтюрюб элтиб, джарыучу столгъа саладыла...

Къаядан кетиб алгъан джараларыны юслеринден эсе бек къыйынашыб айтды Хубий улу палатада сууукъдан инжилгенлерини хапарын:

— Атам бла мен джатхан палатаны от этиб джылытмай эдиле. Бир тегейлини эки кюннге бизге салгъан эдиле да, ол кюнледе, ол къоймай, от этдирген эди. Ол кетгенинде... бизни ючюн деб, бизни сан этген болмады. Стаканда тургъан

суу бузлаб къала эди, палатабыз алай сууукъ эди. Къышны къыш узуну джюрек джарала да, сан джарала да, сууукъ да «нёгер» болуб, джазгъа аман бла чыкъгъан эдик.

— Ол сау къалгъан эки тиширыу уа, Ёска?

— Нафисат бла Лейла, — деди Хубий улу. — Экисини да эркишлери къазауатда къалгъан эдиле. Кеслери... сабийлери да къырылыб, тюблеринден кесилген тереклеца, джанларына, санларына, балаларына да термиле, ала да джазгъа чыгъадыла.

1944 джыл апрелде, кёчгюнчюлюкден хапарсыз къалыб, къазауатдан джаралы болуб, юйлерине къайтхан джашланы, къошладан тюшген малчыланы, бютеу да 300-ге джууукъ

Хубий улу Ёска Сын терекни къатында.
Суратны Лайпанланы Рамазан алгъанды.

кърачайлыны Азиягъа ашырыгъа Черкескеге джыядыла. Асламысы фронтовикле эдиле, аланы арасында бизге джууукъ джетгенле да бар. Апрельни аягъы сюремде, «бизни ашыра айланадыла, сизни да ала кетсек, деб келебиз, къалыб кетерге айланасыз», деб джашла бизни джокълайдыла. «Миллетибиз болганча болайыкъ, врач ие эсе», дейди атам. Врач а, «гипслери алынмагъанлай» деб, унамайды. Сора джашла: «Ол эки тиширыу да сизни палатада турурла, биз кече арасында джетербиз, кетерге керексиз. Сиз мындан саб-сау болуб чыкъсагъыз да, «бандитле» деб, сизни башыгъызны кесиб кетерге излерикле табылырла», — дейдиле. Айтханларыча, кечени бир заманында келедиле, палатаны терезе рамасын алыб, бизни бир-бирине бериб, алайдан чыгъарадыла. Поездге келгенибизден сора, вагонда халчюкле бла джабыб джашырадыла.

Къазахстаннга айдан артыкъны баргъан эдик. Ала барыб, бизни элтген юч вагонну тюзде ат да кет, ат да кет. Джамбулгъа джетгенчи да ит ыйлыгъын кѳрген эдик. Джамбулда: «Дженгил къотарылыгъыз, тѳгерекде мюлкледен адамларыгъызны излегибиз», — дейдиле да, станцияда тѳгедиле. Ол ыйых кюн эди...

Ол ыйых кюн Ёскагъа, аны бла бирге келгенлеге да джарсыулары, учузлукъну эшиклерин ачхан эди. Болур болуб бошагъан эди, алдагъы да къоркъутхан болмаса, къууандырмай эди: сабийлиги сыйырылгъан мугур баланы кѳчгюнчюлюкню беш минг къыйынлы кюню сакълай эдиле...

«Сен билгенден мени анам болганмыды?»

Хубийланы Дахир... Къаядан кетиб, анасыны кѳчюрегинден айырылгъан кюнюнден сора, анга киши «Дахир» демегенди. Кѳзню къысыб ачханча бир заманчыкъгъа атын-тукъумун, анасын-атасын, миллетин-джерин да тас этген, сыйыртхан Дахир кесин Владимир Кубиев деб биле эди. Биз да ол атын айтайыкъ.

Владимирни юсюнден мен биринчи кере джазычу Хубийланы Османдан эшитген эдим. Аны хапарын 1964 джыл газетде басмалагъанын да, артда «Адамла» деген

повестин аны джашаууну тамалында джазгъанын да айта, Осман меннге бир суратны кѳргюзген эди. Суратдан Хубийланы Зулкъарнайны юйдегиси, джазычу кеси, ортада да — аскер кийимлери бла чолпан кѳзлю чырайлы джаш къарайдыла.

Эски газетледе Хубий улуну статьясын излей кетиб, 1964 джыл июлну ючюсюнде чыкъгъан номерни тѳртюнчю бетинде Орусланы Азретни «Владимирге болушайыкъ» деген билдириуюне тюртюдюм: «Сталинни культ личностуну зорлугъу бла къарачай халкъ кѳчюрюлген кюнледе Хубийланы Магометни джыл болган джашчыгъы Владимир, къаты ауруб, Къарачай шахарда (Микоян-Шахарда) больницада болганды. Анда медицина къуллукъчулары джан аурутханлары бла сау къалыб, артда сабий садха берилгенди. Мында бир кесек заманны тургъандан сора, Ленинграддагъы сабий садха, ызы бла сабий юйге тюшгенди.

1955-чи джыл Владимирни эм иги джашчыкъла бла бирге Ленинграддагъы Суворов атлы училищеге джибергендиле. Энди Хубийланы Магометни бюгюн 21 джыл болган джашы Владимир ол училищеден окъуб турады, ол училище бусагъатда Москвадады.

Бусагъатда Владимир отпускадады, бери областха келгенди, ахлуларын, атасын, анасын излейди. Анасыны аты Мариямды, кеси да Орусладан къыз эди, деген хапар барды, алай а ол алкъын толу белгили тюлдю. Атасыны атын да билмейди.

Келигиз Владимирге болушайыкъ: мындан джукъ билген адам редакциягъа дженгил билдиргиз».

Газетге дагъыда къарай барыб, июлну 12-де ыйых кюн чыкъгъан номеринде, Хубийланы Османни «Менден насыблы болурму» деген статьясын, излеген статьямы (!), табдым. Ма андан юзюкле:

«... Тѳртюнчю июлду. Тюнене Владимир «Къызыл партизанла» колхозда юйюн табханды. Атасы Черкесск шахарда больницада джатады, деб эшитдик. Больницагъа барыб, терапия бѳлюмде Владимирни атасына Хубийланы Зулкъарнайгъа, Бекмурзаны джашына, тюбедик. Келбетли сыйюмлю къарт, къууанч табырлы болуб, былай башлады:

— «Тау таугъа тюбемейди, адам адамгъа тюбейди» дегенлерин кѳзюбюз бла кѳрдюк! Тас болуб, 20 джылны агы-чууу чыкъмай тургъан балам, былай аллыма келиб

квалды. Тюнене ма былайда халкъ юсюбюзге джыйылган эди... — деб кёзлеринден тёнгерек тюшген джыламулкларын кьоан халатыны дженги бла сюртюб, тыгылганы кетгенинде, хапары айтды:

— 1943 джыл ноябрь кьургьакъ ай эди. Джагъанас эде джашай эдик. Биз кечген кюн аллыбызда машиналары букчулары джукъ кёргюзмей эди. Джёгетей стансеге джууукълашхан джерде машинабыз кыяны эринден салыныб тебрегенин аналары эслек, кеси сау кваллыгындан тюнжюлюб, кьойнунда 8 ай болган джашчыкыны джол джанында кёкенлеге атханды. Ол кюнден ма бюгюннге дери андан бир хапарыбыз болмай турганбыз. Ма энди ол кеси келди да квалды! — деб ол биягынлай тынгылады.

Зулкьарнайны юй бийчеси — Боташланы Хасанны кызы Байдымат эди. Байдыматны джети сабийи — 4 джашы бла 3 кызы — бар эди. Эм гитчелери Владимир анасыны кьойнунда болганды. Ол машинада аны бир кьарнашы Ёска, Зулкьарнай кеси, Байдыматны анасы, Хубийланы Дугуну кызындан тууган юч джыл болган кызчыкъ Таня (аны атасы Джашеланы Манафды), дагыда кёбле болгандыла. Машина тёнгергенинде, Владимирни анасы Байдымат, Байдыматны анасы, дагыда талай адам ауушханды. Зулкьарнай бла джашы Ёска Черкескеде больницагъа тюшюб, кёб джатхандыла. Алайдан Орта Азиягъа кетгендиле. Зулкьарнайны башха сабийлери башха машинада болгандыла. Джашеланы Манафны кызын Джёгетей Аягъы станседен орус кьатынла табыб, ёлюмден кьутхаргандыла, аны асыраб, кеслерине кызы этгендиле. Таня орта школну бошаганды. Мындан алда ол юйюн табханды. Владимирни да алайда станседен адамла табыб (аланы ким болганлары алкын белгили тюлдю), кьараб, эс джыйдырыб, сабий яслиге бергендиле, аладан сабий площадкагъа, андан да Къарачай шахарда сабий юйге тюшгенди. Алайдан Ленинградха кёчюрюб, сабий юйге тюшгенди. Он джылы толганында, Суворов аскер училищеге алгандыла. Бусагъатда ол Москвада училищедек окуйду.

Больницада биз Зулкьарнай бла селеше турганлай, кёксюлдюм чепкени бла бир кызчыкъ гузаба келиб, кёзлеринде джыламулклары ойнай:

— Атам! Владимир кетди да квалды! — деди.

Хубий улу Зулкьарнайны юйдегиси джазыучу Хубийланы Осман бла. Аскер кийимлери бла — Владимир. 1964 джыл.

— Къайры? Алай деген неди?.. Къалай кетди?! — деб, олтуруб чыдаялмай, ёрге кьобду.

— Ол газетде: «Анасыны аты Мариямды, кеси да Орусладан кызы эди деген хапар барды, алай а ол алкын толу белгили тюлдю», — дегенни окьугъанында, бираз экили болуб: «Мен энтда джангылыб келген кёреме... Кечигиз... Тилейме, айыб этмегиз! Мен энди юйюмю табдым, деб тура эдим. Меннге аллай насыб къайда?!» — деб джыламсыраб, чемоданын да алыб, чыгыб кетди, — деди кызчыкъ. Зулкьарнай башын булгаб, асыры джюреги кыйналгандан джунчуб, халатыны тиймесин талай кере тешиб, этиб, былай айтды:

— Ай юйюнге, Лиза, къалай ийиб кьойдугъуз?.. Кызым, насыбыгъыз тюз юйюпозге келиб киргенинде да тыялмадыгъызмы?... Джаш бизникиди. Мен аны эки кёзюмю кысыб да танырыкъма. Мени юйдегими бир кере кёрген, аны сормай билликди. Тоба... Тоба... Тоба... Не мадар этейим, былайда кьолум-аягъым байланыбды... — деди.

Биз, соруулаб, газетде джазылганны джангылыч келгенин билдик...

Биз Владимирни кесин излей тебрedik. Ол бизни областны эллерини кёбюсюне барыб излесе да, юйюн табмай, тюнжюлюб, ызына кетер мурат бла 6-чы июлда Черкесск

шахаргъа келген хапарын эшитиб, анга тюбешдик. Ол ишекли болгъан Хубийланы Магомет да, Орусланы Мариям да, къалгъанла да джашныкъыла болмагъанлары ачыкъланды.

Зулкъарнайны юйюнде уа Владимирни туугъан джылыны къагъыты да табылды. Анда джашны анасы атагъан аты Дахирди. Владимир деб, сабий юйде аталгъанды.

Джэгетей ёзенде, Джагъанас ичинде да ол заманда къаядан кетген машина джангыз бир болгъанды. Ол заманда гитче джашчыгъы тас болгъан да джангыз Хубийланы Зулкъарнайды. Машинадан кетген заманда джашчыкъны бир чурукъчугъу аягъында болгъанды, аны детдом да биледи. Зулкъарнайны юйдегиси айтыу бла бир чурукъчугъу да, къаллайла баргъан эсе да, кёчюню заманында кеслерини хапчюклерни бла кетгенди. Бу затла ачыкъ болгъанларында, Владимирни адамлары Черкескеге излеб келиб, джангыздан къучакълашдыла. Владимир энди юйюн табыб джарашды. Аны тамада къарнашлары Умар бла Ёска малчыладыла, Нюрчюк Мара Аягъында шахтада техник болуб ишлейди. Эгечлери Мариям эл мюлкде ишлейди, Лиза — Тбилисиде, Айшат Майкопда институтлада окъуйдула. Нюрчюкден къалгъанла бир юйдегилей Къызыл партизанла колхозда турадыла.

— Сиз билемисиз, мен тюнгилюб, ызыма кетерге тсбреген эдим, — дейди Владимир. — Мени къая ранладан алыб, къараб, сабий юйге бергенлге да, анда мени ёсдюргенлге да, училищеде меннге аталыкъ-аналыкъ этиб тургъан командирлге да джаным къурман болсун! Алай болса да табхан анасын, атасын, эгечин, къарнашын джокъламагъан болмайды. Мен анамы танымайма. Алай а аны огъурлу тюрсюню, уллу мыдах кёзлери, мени аллымда тургъанча кёрюнедиле, ол огъай эсенг, таб аны юсюнде къара чепгени, акъсылдым огъары джаны болгъанча, кёзюме алай кёрюнеди. Мени сабий юйге бергенлеринде, ол сагъатда машинадан тюшген эки эски чемоданны да биргеме бергендиле. Мен, аланы анамы кёзюнден кёрюб, джыйырма джылыны биргеме айландырама. Эшта, анамы джумушакъ, джылы къоллары алагъа тийген болур эдиле, ол аланы киритлерин кесини къоллары бла ача болур эди. Ма аны ючюн, ол чемоданлагъа къарагъанлай, анам кёзюме кёрюнюб къалады. Энди уа ма,

кёресиз, талай эгечим, талай къарнашым, сау атам, джууукъну-тенгни уа учу-къыйыры джокъ! Энди менден насыблы болурму?!»

Бу статья джазылгъанлы джыйырма бла алты джыл озду. Андан бери Зулкъарнай да ауушханды. Ол бир дуня бар эсе, ол юй бийчесине — Байдыматха — тюбеген болур... Къаллай хапарла айтхан болур ол анга?!

Ёска уа не хапар айтырыкъды гитче къарнашын юсюнден? Аны тили «Володя» деген атха айланалмайды. «Дахир» дерге юренибди.

— Машина къаядан кетген кюн ёлгенге санагъанларын ол чунгургъа кёмюб, бизни — джаралылары — алыб кетедиле. Дахир бла Таня уа, киши элсмей, былайда къаладыла. Сууну ары джанында, бачхалада, нартюх сындыра тургъанла, машина къаядан кетгенлей, бери чабхандыла, алай а аскерчиле аланы къая тюбюнс джууукъ иймгендиле. Ёлгенлени басдырыб, аскерчиле алайдан къорагъандан сора, ол чачылыб-тёгилюб къалгъан рысхыгъамы, огъессе башха мурат бламы, кимле эселе да келе келиб, Таняны ол кюн огъуна кёрюб, алыб кетгендиле. Ёлмезликге бир амал табылады, ансы Дахирча болмай, акъылы-эси келген сабий кече алайда къалса, къарангыда чегетде шашыб да къалыр эди. Дахирге уа ол кюн эс бёле билмегендиле — къаягъа, тереклеге тагъылыб, илиниб тургъан бускулла кёб болгъандыла, аланы бириди деб кете бергендиле да. Экинчи кюн бир башхала ынгырдагъан тауушха сагъайыб, излей барыб, кёрюб, терекден алай алгъандыла.

Атам Дахирни ёлюкле бла ол чунгургъа атылыб кёрмегенин эстериб, больницагъа тюшгеннен сора, врачха сабийни алайда къалгъанын айтханды. Ол да, сау къаллыкъ, милициягъа барыб, хапар да бериб, атам атын, тукъумун да къоюб кетгенди.

Къаллай бир замандан эсе да сабийни сабий юйге тюшюрюк ючюн, милициягъа келтирселе, андагъыла врачны хапарын эсге тюшюредиле да, Дахирни, Хубиев орнуна Кубиев (х-ны к-ча окъугъан болурла) этедиле. Зулкъарнайны джашы дейдиле, атына кеслери Владимир атайдыла да, ашырадыла. «Къарачайлы» деб да джазадыла. Алай бла сабий юйде джашаб турады да, школгъа баргъан танг, эсли джашчыкъ болуб, Черкескедеги сабий юйден Ленинградныкъына тюшеди.

Кеси хапар айта эди, — дейди андан ары Ёска, — Ленинградда сабий юйде тургъан джылларында, джай кёзюуде хар кимни джууукъ-тенг алыб кетсе, бу кеси къалыб тургъанды. Алайыны завхозу, орус къарт, джашчыкъны бир кере юйюне элтеди. Джарата эсенг, бизни бла джаша, дейди. Бу уа сабийле бла кёбчюлюкге юреннген адам, эки къартха юйюрсюналмайды. Сора къарт: «Суворов, Нахимов атлы аскер училищелеге алыу боллукъду, сие эсенг, аланы бирине кирирге болушайым, джангыз миллетлигини ауушдурмасанг боллукъ тюлдю», — дейди. Не этерик эди, миллетлигибиз баш бедиибиз эди, ауушдурады. Суворов училищеге киреди.

Анда окъуй турады. Артда ол Кубада чотланы заманында суворчуланы суу тюбюнде айланнган ксмеле бла ары исдиле. Андан къайтыб келгенден сора, бир къауум суворовчуу саугъаларгъа оноу болады да, аланы араларында — бу да. Москвада саугъала тутдургъан кёзюуде муну тукъуму айтылыб, бу кърал саугъасын алыб, ызына сафха сюследи.

Саугъалау бошалса, аны уллу чынлары бла бирсулен кесине чакъырады. Кимсе, кимникисе, деб сорса, бу тюзетиб, уллу джукъ айталмайды. Алай а Черкесск шахардан кетгеннин, къарачайлы болгъанын билдиреди.

Ол чынлы киши генерал Махаметланы Солтан кёрс эдим. Ол заманда генерал да болмаз эди. Сора ол мынга эс табдырады: «Къарачай-Черкес область ызына джарашханды. Къарачай джерине джыйылгъанды. Сен Хубийладан болурса. Облисполкомда, Черкесскде, Хубийладан биреу ишлейди. Анга салыб бар. Ол сенге бир чык айыртыр. Атангы-анангы табмасанг да, джууукъ-тенг табылыр», — деб юретеди.

Келеди Черкесскеге. Дахирни Къумушда Хубийладан бир тиширыугъа (ол Къадыгъа «джашым тасды, мында къалгъанды, аны табаргъа болуш» деб, келиб туруучу болгъанды) ашырады. Ол а бизни таныгъан-билген адам эди. Бери къайтханыбыздан сора, атама келиб, сабийлени бирге излейик, деб да айланнган эди. Келедиле Къумушха. Ол тиширыу, джашны кёргенлей, «бу меники тюлдю, Зулкарнайныкъыды», деб къояды. Сора шофёр джашха юретеди: «Къызыл партизанла колхозгъа бар, Николасвагъа», — деб. Ингир-кеч, шофёр бери келирге эринсди да, Къарачай шахаргъа бериб кетеди. Дахирни,

къонакъ юйге элтеди. Ол къонакъ юйде да къалмайды — биз тукъумдан бирсулен, алыб кетиб, юйюнде кече къалдырады. Эртденблагъа хапар бизге джстеди. Атам, джюреги ауруб, больницада эди. Къарнашым бла мен Къарачай шахаргъа шыб деб джстезиб. Сормагъанлай танырча, бизге алай бек ушагъан, сакъал-мыйыкъ джангы джюлюй башлагъан аскерчи джаш. Алыб келебиз да больницада атабызны аллына сюейбиз. «Биз ушаталмагъанбыз, сен не дерик эсенг да», десек, «къалай ушатмайсыз, кёрмсиймисиз энин?» Атам кёргенлей, джашха джаны киреди. Аны бла да тохтамайбыз да, анабызны эгечине, Учкуланнга элтезиб. Ол да не айтырыкъ эсе да деб, ансы ишекли болуб тюл. Къызыланы, эгечлсрими бирине, союб къаблагъанча ушайды. Дахирге джангы туугъан заманында анамы эгечи къарагъан эди. Бу джангы туугъаны бла, анамы къарнашын, мал сюрюб бара тургъанлай, немчала уруб кетген эдиле да, анга ачыгъандан, анам тешек болуб къалыб, сабийге бу эгечи къарагъан эди.

Учкуланнга келебиз. Джаш машинада къалады, анамы эгечине хапар айтабыз кириб. Ол асыры эс ташлагъандан, чыгъыб келиб, саламлашхан джокъ, юйге кел деген джокъ, Дахирге «гимнастёркангы теш да, имбашынгы ач. Алайда бир уллу себгил болургъа керскди», — дейди. Ачса, керги да...

Владимирни Хубийланы Осман берген суратына дефтеримден алыб, джангыдан къарадым. Талай адамны (эгечлерини, къарнашларыны) арасында андан джаш, андан мыдах кёзлери болгъан джокъ эди. Аны кёрюб, Ёска:

— Бизде да барды быллай сураты, — деди.

— Мыдахды кёзлери, — дегенимде, Ёсканы юй бийчеси Софья:

— Хо, мыдах эди, хариб, — деб, сёзге къошулду. — Анагъа гермилиб ёсген сабийни кёзлери кюле къалай турсунла?! Бизни табханында да... анама деб келгени себебли, къууанчы голу болмагъан болур эди. Анама этген джырым деб, гигарада да согъуб, джюрегинги аурута, бир джырчыкъны джырлай эди. Кърал къолунда айланыб, эгеч-къарнаш дей билмеген эди эсе да, ана деб, термилиб тургъанды да. «Анам мени кёрсе, не этерикди деб, хаман алай сагъыш эте эдим», — дей эди кеси да.

Байдымат сау болса уа, къартлыкъ джашыны джюрегинде бузун да, кёзлеринде мыдахлыгъын да эритирик дарманны

табар эди. Кёжюрегине кысыб, башын сыласа, «джашым» деб, кёжюне кыраса, кёрген, чекген джарсылуларын унутдурлукъ эди баласына.

Джокъ эди Байдымат.

Ёска бла Софьяны хапарларына тангылай, эсима Хубийланы Осман «Адамла» деген повестине автографха салган тизгинле келедиле. Ала В.Анквабны, абхаз поэтни, назмусундандыла:

— «Атанг-ананг кимдиле?» — деб манга,
Джюрегими кыйнамагыыз, тилейме;
Хапар сорсагыыз, джетеми аманнга;
Баш тюклерим кыбадыла, кюеме.
Кыйда квалдынг? .. Нек тас болдунг,
анам, сен?..
Танымагъанлай, термилиб излейме.
Джолда баргъан тиширугыа тюбесем,
«Бу болурму?» — деб ызындан тебрейме».

Ёска кырнашыны хапарын айтыб бошагъанында, анга берелмей тургъан бир соруууму бердим:

— Былтыр кыачда биринчи кере тюбегеникде, кесигизни хапарыгызыны айтхан кюн, Владимирни сагынмай нек кыйгъан эдигиз?

— Сагынмай кыйгъаным аны ючюн болгъан эди, — деди Ёска, — бюгюнлюкде ол сау-шау эсе да билмейбиз.

— Кыалай?

— Келиб, бизни табыб, биргемизге ай да туруб кетиб, дагыда мычымай, «адамларымы табханма деб, тамадаларыма хапар айтханымда, энтда бир айгыа ийгендиле» деб кыйтыб келиб, сау айны джууукыгыа-тенгнге да тюбем, танышыб, илешиб, картларын, адреслерин да алыб, алай юйюрсюнюб, кыуаныб кетген эди. Андан сора Москвадан «мени тышына иерик болурла» деген письмосун алабыз, аны бла учду-кюйдю, джокъ... Ана тилин билмегенликге, талай тилге уста эди. Кыйдам, кыйры ийгендиле. Биз джазмагъан джер квалмагъан эди ол сагъатда. Хрущевха дери джетген эдик. «Сау-эсенди» дегенден башха, бизге джукъ айтхан болмады...

— Зулкыарнай сауму эди Дахир экинчи кере тас болгъанында?

— Сау эди...

Ким билсин, кыаядан кетген кюн ёлмей кыалыб, джанына термилиб, учуз да, юйсюз да бола, кёчюнчюлюкню да сынаб, джокъ болуб тургъан баласын табыб, дагыда тас этиб, кыартлыкыгыа джашаб, джюрек ауруудан ёлген Зулкыарнайнымы, огъесе джукъ да билмегенлей, ол кюн огъуна джашлай ёлюб кетген Байдыматнымы бек джызыкысыныргыа керекди?

«Сен билгенден мени анам болгъанмыды?» — деб соргъан Дахирге уа не айтхын?

Соруула, соруула, соруула...

«Танг атарыкъ болса, атар эди»

«Анасы насыбсызны баласы насыблы боламыды?!» Бу сорууну джумбачы амма, Хубийланы Дугуну кызы Балбу, менден да бек кесинс берген эди. Эгечи Лейла бла аны кызын Таняны сагынганымда: «Кыйынлы ананы насыб кёрмеген баласы», — деген эди, ахсына.

Мен не Лейланы, не Таняны танымайма. Лейла 1976 джыл луушханды. Таня... Анга хапар соруб, джараларын кыозгъаргыа кёлюм бармады. Балбу уа:

— Атамы алты кызындан (джангыз кырнашыбыз, Азрет, Орта Азияда туугъан эди) кызауатха дери юйдегили болгъан джангыз Лейла эди. Ол — эм тамадабыз, мен да аны тюз гитчеси эдим, — деб башлады хапарын. — Лейла 1938 джыл эрин аскерге ашыргъан кёзюуде, кыйнунда — кыызчыгы, кыарнында джашчыгы бла квалгъан эди. Кёчюрюлген кюнюбюзде уа, биз юч машинагыа бёлюнюб тюшген эдик. Лейла бизни бла болмагъанын джюрегим ушатмай, эки сабий бла джунчурча кёрюб, Таняны биргеме алыргыа излесем, ол, «Кый, Аллах ючюн, сабийле кесим бла болсунла», деб уынамагъан эди. Не этерик эдим, кыйдум.

Лейла баргъан машина кыаядан кетгенин джолда билген эдик.

Атам аладан хапар сора, поезд хар тохтагъаны сайын шелонну узунуна ары бла бери чаба, ахырына джетиб, Кызахстанга алай джыйылгъан эдик.

Баргъан кечибизни эртденбласына анамы атасы ёледи. Мындан бара, анам Азретден ауур эди. Азрет тууады. Аллахдан тилеб табхан джангыз уланына къууаныр кюню болмай, атам юйге джыйылмай, джазгъа дери Лейладан хапар излей, айланыб туруб, джашчыкыгъа кырк кюн толгъан кюн, джюрегинден ёлюб кетеди. Анамы да Лейлагъа ачыгъандан сютю болмай къалады.

Хубийланы (Джашеланы) Лейла эки сабийчиги бла.
Сурат 1940–1941 джыллада алыннганды.

Мен а, бу джангыз эркиши сабийчикни ёлтюрюб къоябыз деб къоркъгъандан (юйде анамдан сора менме абадан), аны кыайгылыма. Биз джашагъан джерде колхозну председателине, къзаха кишиге, Азретни да къойнума алыб, джылаб барама. «Мынга сют керекди!» деб хапарымы айтама. Иги адам, сау къаллыкъ. Бир саулукъ эчкини береди да, аны саууб, сютюн сабийге ичириб, аны сютю бла къалгъанды Азретни джаны. Къызыл Къум къарангы, мадарсыз джер эди. Къзахлаыла уа хатерли эдиле.

Лейла бизге джай келген эди. Къзахастаннга тюшгенден сора, бизден хапар билгинчи, бир джууукъ джетген адамда айны туруб, бсли сыныб эди да, бизге таякълагъа таяна джыйылады.

Хапарын айтады. Насыбы къуругъан джарлы. «Къаядан кетгенден сора, аязыб, арлакъда ёлюклени элтиб–элтиб, бир джерге атханларына къараб турдум, Таняны кёралмадым. Джашчыкыны уа арлакъда эслеб, джерни тырнай, сюркеле барыб, аны да чунгургъа атыб иймесинле деб, тартыб кесиме кысыдым. Джашчыкыны халы, къалгъанлагъа кёрс, алайда аман тюл эди, больницагъа тюшгенибизден сора, къобуб барыб, суу ичиралмадым — кесчигин ийдим. Мен келтириб ичирсем, сау къаллыкъ эди эсе да, суу ичиб келиб, джатхаңчыгы бла ёлюб къалгъан эди. Ёлгенин айтмай, джашырыб, эртенблагъа дери къатымда тутдум, эртенбла кёргенлеринде, «мынга чырмаб асырагъыз» деб, тилеб, чилле джаулугъуму берген эдим», дей эди Лейла джашчыгыны — Аскерчикни — юсюнден.

— Кеси туруб суу ичиралмагъанын ажым этген эди да, — дейди Балбу, — хаман аны айтыб туруучан эди. Сабийни уа бауурчугъуму бузулуб тура эди, къайдам.

— Ёлююн кёрмесенг, умут юзмейсе, — деди Балбу бир кесекни тынгылаб туруб. — Къзахастанда джылларыбызда Лейла эрини, Джаше улуну, аллына къарагъанлай тура эди, кызычыгыны табыллыгына да тюнгюлмей эди. Ол джерни хауасы джарашханмы эди да, эс да джыйыб, ишлеген да этиб тура эди, тилегенле да болдула, алай а дунягъа башын кёлтюрмей эди.

Ори керти да адам унуталмазча, кызыла ийнарлагъа салыб лйтхан аллай бир ариу да, джигит да джаш эди.

... Нью-Ахматдан да Маджит ариуду.
Кенгден кыйылыб кышлары...

Арбагы гардош джюклеб чыкысала, Маджит аны юсю бла ары-бери чынгайды, деучен эдилс. Аны да ахыр письмосу Сталинграддан келген эди. Лейла уа, ёлгенди дерге унамай, алай тунгюлмей сакълай эди.

— Кёчюб ызыгызгызга келесиз...

— Хо, кёчюб ызыбызгызга келебиз, — дейди Балбу. — Мен юйдсгим бла Джагъанасха тюшеме, анам да, гитчеле да, Лейла да биргелерине, Дружбада тохтайдыла. Джагъанасда бир кыуанчда, ол 1960 джыл болургыа керекди, орус кыатын ашай-иче, ушакъ эте келиб:»Мен сизни джууугъугъызма — кыарачай сабийни асыраб турама», — деб ычхындырады. Ол сёзле меннге джетедиле. Аны эшитгенлейимс, Дружбагыа, анама, баш атама: « Джёгстей Аягында оруслула ёсдюрген кыызчыкъ барды. Машина аугъандан сау кыалгъан сабийди, дейдиле. Бизники тюл эсе да, биз билгенленикиди», деймс.

Лейла уа талай кюнню алгыа тюшюнде тамам ариу кыумгъанны, баргъан сууда тутуб, алыб юйге келтиргенча кёрюб, «тюш керти эсе, бизге адам кыошуллукуду, ким сабий табарыкыды», деб сагъайыб айланганды.

Андан джашыртын барыб, кыызчыкыны джашагъан джерин кёрюб кыайтабыз. Энди, Лейлагыа айтыргыа керекди! Кыалай айтайыкъ, не этейик! Башхалагыа ышанмай, анам кеси узакъдан келтириб, дыгалас этиб, бек эслеб, кыызчыкыны юсюнден хапарлайды. Эслесе эслесин, кызыны сау хапары Лейланы сакъат джюреги кёлтюремсзлик насыб кёре эдим. Аны табылгъанын эшитген кюнюнде тийген эди хариб джаннга ёлор ауруу. «Аны эшитгенлей, ток ургъанча болуб, башым джызылдагъан эди», дей эди артда.

Ол кюн а не боллугъубузну, кыалай этерибизни да билмеге:лей, (бизни халыбызны сёзле табыб, кыайдан айталайым), Лейланы да алыб, анам, Джашсладан Маджитге джууукъ джетген бирсулен, Хубийладан да бир кыарнашыбыз, мен Джёгстей Аягына салабыз да барабыз. Первомай орамда 126-чы номерли юйню кыабакъ эшиклерин кыакъсакъ, кыызчыкъ кеси чыгыб кыалады. Аны алай кёргенлей, анам «бу бизни кызыбызды»... деб кыояды. Тания атасына бир да бек ушайды! Юйге чакырадыла. Киребиз.

Лейланы кызы Тания (Таисия Андреевна Шмойлова)
кесини джашчыгы бла.

Таня гитчечик заманда Лейла аны бешикде бусхулларын джылытыб бёлейме деб, бирини кыйырын отда кыбындырыб, эслемей, сабийни анга чырмаб, этчигин кюйдюрген эди. Андан квалган табчыкны, Лейла кяраб, Таняны юсюнде табса боламыды! Кызчыкны да джаны анасына киреди: «Къолчукларынг сууукъ болгандыла», деб къолукларынг тсджеб, анга кысылыб.

Орусула, Феня бла Андрей Шмойловла, джанларын джюрютген, рысхылы адамла. Таня ашар-ичер керекли, кийинир керекли болуб ёсметсине сёз да джокъду. Андрей да, фронтда болуб, Феня кеси, сабийге таралыб турган адам, атылыб квалган кызчыкны кёргенинде, эри бла да оноулашмагъанлай, юйюне келтириб кыйганды.

Феня, «Джунчугъаны кетиб, эс джыйгъанында, мюйюшге кяраб джылаб тура эди. Анга кярачайча сёлеширге, бизни къолубуздан келмей эди, орусча айтханыбызны ол ангыламай эди» дей эди. Атын билмей да кёб тентирген хапар айта эди ол. Биз Таняны табханыкъда, ол Шмойлова Таисия Андреевна эди.

— Кызчыкъ атын айталмагъанмы эди?

— Огъай. Тилни билсе, бир-бирин ангыласа, беш-алты джылгъа келген сабий, айтмай а, айтырыкъ болур эди. Ол орус тилге юреннгинчин ат айтмаймы турлукъ эдиле, — деб Азрет да сёзге къошулду. — «Кярачай сабий деб, билген кярачай атларымы тизген эдим, бирине да «ой» демеген эди. Бир кюн а арбазда джау чайкый турганлайыма, хоншу кызчыкны, Таяны, кёрюб, аны атын айтыб кычырганлайыма, бу да бери бурулганында, Тая болур деб, «Таня» бла «Тая» уа ушашдыла да, ол аны бла сагъайган кёре эдим, алай атаган эдик», дей эди Феня.

Тая да болуб, аланы къолларына юйюрсюнюб, школгъа да джюрюб башлайды. Орус тилге да юренеди, ана тилин да, атын да унутады. Алай а анасындан эсличик болуб айырылганы да, биргесине окъугъан сабийлени «эсгертирге» сюйгенлери да, Танягъа ким болганын унуттурмайдыла. Алай джашаб турганлай, кярачайлыла ызларына кыйтадыла деген хапар чыгъады. Алайда муну джюрегин умут силкиндиреди.

Биринчи эшелон келгенин эшитгенлей, Таня юйде атасына-анасына да джукъ айтмагъанлай, билдирмегенлей,

Черкесскеге келеди. Поездден келиб къотарылган кярачайлыланы араларында, ким болса да, кесине ушатыб, таныр эсе уа деб, юч кюнню ары бла бери барыб, кесин кёрпюзтюб айланыб турады. Киши анга эс бёлмейди. Кёзюнге кёрпюз: мен бума, аны-муну кызыма, атым былайды, деб кесинги хапарынги билмессенг, мен аны излей эдим деб, атангы-анангы соруулар кярыуунг болмаса, адамланы араларында, тилсизча, ары бла бери джюрюб турмай, башха не кярыуунг боллукъду?! Кёчюб келгенле да — джанлары кыйгылы. Ала бары да алайдан чачылгынчын, тёсрек айлана туруб, Таня юч кюнден юйюне кыйтады. Феня бла Андрей джылаб, юйюне джабышадыла. Кеслери да милициягъа билдириб, не этерге, не кылыргъа билмей, аманларына таяныб тура. Биринчи керс ата бла ана кызыларына кёлквалды боладыла:

— Биз сеннге не аманлыкъ этгенбиз? — деб сорсала, Таня:

— Ким айтады алай, сиз мени атам-анамсыз, — дейди.

— Артада кярачайлыланы экинчи къауумлары кыйтхан кёзюуде, — дейди Азрет, — Таня бизни излерге атасы бла барганды. Экиси да келгенлени араларында биягынлай айланыб, былагъа кимлесиз деген болмай, ызларына кыйтхандыла. Алай тюнлюб турганлайына, бизникиле Танягъа кеслери келиб къаладыла.

— Ол эки къартха «сау болугъуз, ёсдюрюгюз» деб, кызыны къолундан тутуб, алымбы кстерик эдинг? — дейди Балбу. — Кеси да ала бла юренгенди, сабий тюлдю. «Анама келсем да, аланы атыб къояллыкъ тюлме», дейди Таня да. Лейланы да, кызы табылгандан сора, бирге болурларын сюйгенине, не сёз. Сора сагъыш этиб, Лейла да ала бла болсун деб, оноу этебиз. Кызы джашаган юйге кёчюб барады. Алада Таня эрге кетчинчи экими-ючмю джыл джашайды да, сора кызы Семенлеге чыкъса, ол да Дружба элге кыйтады. Кесин да ауруу бекден бек кючлей башлайды. Ахыр джети-сегиз джылында уа, джарлы Лейла къалайгъа олтуртсанг алайда, гинджича, тура эди, башына кярыуу болмай. Кёрген кыйынлыгы бары да санларына уу болуб джыйылган эди...

— Шмойловла уа саумудула?

— Огъай, ала ёлгенли да тёрт-беш джыл болады, хариб, — деб аланы да джазыкъсында Балбу. — Иги адамла эдиле.

Алгъа – Андрей, ызындан да, джыл чакълы бирден, Феня ауушхан эдиле. Таняны алагъа къарагъанын сен къой. Ата ауруб тургъан кѣзюуде, анга Таняны ариу къарагъанын джаратыб: «Мен аурусам да, былай къарармыса», — деб тилгенди Феня. Этгенинги билген адамды Таня — орус атасыны джанын къыйнамаз ючюн, Андреевналай къалыб кетди.

— Сизге келиб–барыб, аллайы бармыды?

— Къууанчада, къыйынлыкъда бир–бирибизни джокълайбыз,— дейди Балбу, — алай а мен орусча билмейме, ол къарачайча билмейди. Бир–биринге башынгы салыб, кѣлюнго айтыргъа тилинг джетмесе, бирге джашамасанг, бирге ѳсмесенг. Къарачайлыгъа барама деб барды да, аны бла да джашауу болмады. Ой, бизни сан этмеге эди да, кесини насыбы болгъа эди. Анасыча, ол да насыбсыз джан болгъанды да, онгмагъан бирди — орта школну бошагъан джашчыгъы ажымлы ѳлдю да, сынган джюрсги андан да бек кюл–кѣмюр болду. Бу джашауда мен бир затны ангылагъанма: гитчелигинде насыбы болмагъанны, ол артда да джокъламай кѳрсе...

САБИЙ КѢРГЕНИН УНУТМАЗ

«Къарт атам аны аманаты эди»

Бюгюн джолум Гитче Къарачай районну Краснокуртан элинеди. Анда Байчораланы Мухамматны къызы Муслимат джашайды. Кѣчгюнчюлюк аны джазыууна эки джылында киргенди. Алай эсе, аны эсинде не къалгъан болур? Бу соруугъа джууаб этерге ашыкъмайыкъ. «Бандит » атха ол кюн, 1943 джыл ноябрны экисинде, ахлуларыбызны кими 99 джылында, кими эки джылында, кими анасыны киндигинден айырылмагъанлай, кими да фашистле бла къан къазаут эте тургъанлай къалгъанды. Ол «бандитликден» сау чыкъгъанны, кѣчгюнчюлюкню «тирменинде тартылгъанны» къайсы бирини да айтыр затлары барды.

Муслимат айтырыкъ хапар... Кѣчгюнчюлюкню заманындан сакъланган хапарла болуб, къыйырларын–учларын эшитиб, ийнаныргъа кѣлюм бармай тургъанлай, ненча адамны эшигин къакъгъан болурма?! Юйюне къонакълаб келиб, ол хапарыгъыз кертимиди, деб сорургъа къолумдан келмей, ненча дыгалас этген болурма?

Джюрегим да, ангым да «огъай!», дей тургъанлайларына, Муслиматха къалай сорайым, «Кѣчюрген кюнлеринде къарт атагъызны ѳлюсюн алай юй тубюнде къоюбму чыкъгъан эдигиз?» — деб. Къалай сорайым аны кѣзюне къараб, «Ол артда басдырылгъанмы эди? Ким басдыргъан эди? Къабырын табдыгъызмы? Кѣчемен хапар чыкъгъанында, абаданла

ёлюкню унутубму кьойгъан эдиле? Огъесе басдырыргъа заманмы бермеген эдиле? Огъесе... огъесе...»

— 1941 джыл атам, Байчораланы Шахымны ючюнчо джашы Мухаммат, Уллу Ата джурт кьазаутха кетгенинде, анам джарлыны кьолуна кьараб, джети джан кьалгъан эдик, — деб башлады мыдах хапарын Муслимат. — Биз, сабийлери, бешулен (абаданнга — Хыйсагъа - алты джыл, эм гитчеле болуб, мен бла эгиз нёгериме — джылджарымла), кьарт атам Шахым, атамы эм гитче кьыз эгешчиги. Ол кёзюуге, кьарт анам да ёлюб, атамы кьарнашлары Мудалиф бла Хамитбий фин урушдан кьайтмай кьалыб тура эдиле.

Кёчгюнчюлюкге дери, бизникеле Ючкекенде джашагъандыла.

Бизни тебретир кечеге дери да кьарт атам ауруб тургъан болур, Элтаркьачха Семенлагъа чыкьгъан кьызы да, аны кёреме деб, келиб, ол кюнледе бизде болгъанды. Шахым кече онеки сагъатда ёлгенди. Юйде эркиши джокъ, джукъ эсгерирча, бир абадан адам джокъ (анам ол кёзюуде 32 джылгъа келиб тургъан бир), кече бла басдырлыкъ эсселе да, танг аласы бла ол кьыйынлыкъ башланлыкъды деб, кьайдан биллик эдиле? Биз, сабийле, джукълай болур эдик, ол юч тиширыу а, кьарт атамы эки кьызы бла келини, эртденлагъа джылау этиб чыкьгъанларына, не сёз. Шахым алай кьарт тюл эди. Ёксюзлерин юсюне джыйыб, алагъа ышыкъ болуб тургъан 60-джыллыкъ киши, кесин кьартлыкъгъа бюкдюрюрге джетмегенлей кетгенди.

Эртденбла кёчюрюб тебреселе, анам хариб, ёлюкню басдырмагъа кьоюгъуз деб, джылаб тилегенди. Бир да кьурумаса да, бачхада кьабыр кьазыб салайыкъ, деб джалыныб кюрешгенин айтыучан эди. Не келсин, кёчюре келгенле, бирден эки болургъа унамагъанлары амалтын, ёлюк юйде атылыб кьалгъанды...

Адам баласы бир-бирине ол кьатылыкъны да кьалай этеди?

Кьатылыкъ... Анга адамны джюрегинде ашау берген неди? Тиширыуланы хапарларына тынгылай, миллетни кёчюрген аскерчилени асламысны джюреклери ол тукъум кьатарча, санлары титиремей, не кьатылыкъны да этерча, адамлыкъ шартларын тас этдирген не зат болгъан эди, деб сагъыш этеме. Байчораланы кёчюрген эки аскерчини (алагъа адам

баласы деб да кьалай айтхын?) ёлгенни, юч джашын да уруш джоллада ёмюрлюкге тас этген таулу кишини, адамча, кьабырда джатар ахыр эркинлигин сыйырыргъа, кьабырсыз кьояргъа кьолларындан кьалай келген эди? Ол кьатылыкъгъа кьайда, ким, неллай бир заманны юретиб тургъан эди?! Ол тукъум кьыйынлыкъны кёчгюнчюлюк туудурургъа боллукъ эди...

Кьарачайда ёлгенге кьайгъы сёз бере: «Муну унутур кьыйынлыкъны энди Аллах бермесин, кьалгъанларыгъызгъа Аллах саулукъ берсин, ёлгенигизни да Аллах гюнахын кьурутсун, джатар джери джумушакъ болсун...», — дейдиле. Бу сёзлени магъаналарыны теренлигин Байчораланы Шахымны ахыр кюннюю юсю бла артыкъ толу ангылайса. Ёлгенинги унутдурур кьыйынлыкъ эди кёчгюнчюлюк.

— Не тюрюю кьыйынлыкъ кёрген эсе да, анам, кьайын атасыны басдырлмай кьалгъанына ачыгъанча, джукъгъа ачымагъанды, — дейди Муслимат. — Кёрген кьыйынлыкънын а... сорма... Юй тюбюнде атылыб тургъан ёлюк бир джанларындан джунчутуб, бир джанларындан да биз, сабийле, ууакъ болуб, бизге эслери кетиб, бизни бирибиз кьалыб кетеди деб кьоркьгъандан, хапчюк, азыкъ алыр кьайгъылы болмагъандыла. Болгъан эселе да... «Бешикни алыргъа кьоймагъан эдиле», — деб туруучан эди анам хариб. Юйню тинтиуюл этген заманларында уа кеслери Шахымны, ёлюмдюк кюнюме, деб сакълагъан кюмюш сомлары бла хьизенчигин анамдан сыйырыб кьойгъан эдиле.

Мындан кетиб бара, анам хариб алай айта эди: «Вагондагъыла, Мухамматны юйдегиси ачдан кьырыллыкъды деб, джазыкъсына бара эдиле». Анда Кьазахстанда Манкент деб бир станцияда тегедиле. Алайгъа арба бла бир кьазах тиширыу келеди да, «ай-ай, балала» деб, бизге ачыб, сора анама:

— Ийнек сауа билемисе? — деб сорады.

— Билемс, — дейди бу да.

Алайда ол кьатын, сау кьаллыкъ, бизни да арбагъа кьуюб, алыб кетеди. Эски школда джашаб, сегиз ийнекни саууб, мамукъда ишлегенлеге айран этиб тургъанды анам. Ачлыкъ джетмегенликге, хауасы, сууу джарашмагъанлыкъ этген эдиле эсе да, эм алгъа мени эгиз нёгерчигим Супият ёлгенди, аны ызындан беш джылында Асият сапрандан ауруб ёлгенди,

дей эди анам. Бери кетер джылыбызда да, 14 джыл болуб, Сапнят тюшеди кьабыргьа.

— Кавказгьа...

— Кавказгьа анам беш сабийинден экисин алыб кьайтханды. Хыйса бла мен сау кьалгьанбыз.

— Атангы сизни бла кечген эгечлери уа?

— Ала экиси да, Аллах джарлы этгенле, анда табхандыла кёрлерин. Эки сабийчиги кьайылары бла Элтаркьачдан, кеси бизни бла кечген эгечи атамы, балаларыны кьайдагылары билмей, кьан дыгалас эте турады да, дей эди анам хариб. Джыл кёзюне Пахта-Аралда хапарлары келеди (базарда бир эркиши хапар айтхан болур, дейме), башын ары атаргьа излейди, хариб, комендант иерге унамай, анам, ол кьзахлыгьа халыуачыкь бишириб, дагыда не дыгаласла этген эди эсе да, бир затчыкьланы джыйышдырыб бериб, тилеб-джылаб, алай унатханды...

Унатха эди да, юйдегисин табхандан сора, ай да джашамагьанлай, ич ауруу тийиб, андан кьысха ёлюб кьалгьанды. Ызындан да кёб турмай джашчыгьы кетгенди.

Ол кьыз кьайын кьызчыгьын анам хариб эрге бергенди. Байрамкьулладан Манаф деб бирге. Ол насыбы кьуругьан да, экинчи джашчыгьын табханлай, джан бергенди... Анамы анасы да, кьзауатдан сау кьайтхан кьарнашы да, ала да анда ёлгендиле...

Муслимат энгише кьараб айтады хапарын. Кеси сынагьан, кеси чекген кьыйынлыкьны да андан бек кьыйынлашыб айтыргьа мадар джожьду. Джыламукьлары кёзлерине ау болуб, шыбырдагьанны кеминде чыгьады ауазы. Энтда тюбешсек, эшта, Муслимат мени танырыкь болмаз — ол мени кёрмейди. Ол анасы бла ушакь этеди. Мен тынгылаймамы, тынгыламаймамы, сезмейди. Аны джюреги кечгюнчю чюкню мыдахьнда кюе турады...

Атала-анала кёрген кьыйынлыкьларын сабийлерине рысхыларын, байлыкьларын кьойгьанча кьоюбму кетгендиле? Муслиматны анасы Айшатны, Айшатчаланы кеслери сынагьан джарсыларындан сора сабийлерине кьояргьа харакетлери кьалмагьанды. Рысхыларын, насыбларын сыйыртыб, 14 джылны атыла-сатыла айланган тиширыуладан сабийлерине кьаллай тюб-тереке кьаллыкь эди?

— Эт адамым болуб, джангыз Хыйса, аны юйдегиси, кесимде да, аталары да ёлюб, ёксюз кьалгьан юч сабий, атамы эки эгечини бирер сабийлери — ма болгьан этим-дженим, насыбым да. Башха джууукь джетген болуб, мен кесими адамым дерча, кишим кьалмагьанды.

Анам ёлюрюню аллы бла (1985 джыл ёлгенди), кёкге кьараб: «Эй, сыйлы Аллах, бу дуняда нени да кёргюздюнж, ол дуняда уа не этериксе?» — деб соргьан эди...

Муслиматны кьолларын да кьойнуна кьысыб, башын имбашларына джашырыргьа излегенча этиб, табчанны эрнине олтуруб, кёзлерин кёлтюралмай, акьырын сёлеше, хапар айтханын мен ёмюрде унуталырмамы?

— Джарлы анам не тюрлю кьыйынлыкь кёрдю эсе да, ол кьартха, кьайын атасына ачыгьанча бир, балаларына да ачымагьан эди.

«Ёлюкню алай атылыб кьалгьанына асыры ачыб баргьандан, тишлерим кьуюлуб кьалгьан эдиле», — деб алай айтыучан эди. Джолда бара ант этгенди да, хариб, Хыйса бир джукьгьа илиниб, хайырчыкь келтире башласа, аккагьа маулут этерге деб. Керти да талай замандан Хыйса ишлеб алгьан будайчыкьны сатыб, эчки алыб, кьайын атасына маулут этдиргенди анда огьуна. Кьарт атамы юйдегисинден, эркиши сюек болуб, сау кьалгьан джангыз Хыйсады.

Анам а кьайын атасыны хапарын айтыб джылагьанлай туруучан эди. Бизни джюрегибизни да бошагьанды, кесине уа, нервалары тауусулгьандыла, дей эдиле врачла. Бойнуна макьа чыгьыб, эки кере джарылыб, андан ёлюб кетди.

Джыламай да не этерик эди? Кьарт кишини ёлюмдюк кюнюне деб сакьланган ачхачыгьын да сыйыртыб, ёлюгюн да асыраялмай, алай кьоюб кетсе. Кьарт атам а бир тынч, бир огьурлу адам эди, дейдиле. Аллах да анга алай ёлюрге нек буюргьан эди эсе да.

Кьзахстанда бизни джамагьатха джетген учузлукьну, сыйсызлыкьны кёргенден сора да, анда ёлгенлени да бир аламатмы басдыра эдиле, дагыда анам бир кечмей эди кесине кьарт бла болгьанны. Бир да кьурумаса да, Шахымны ёлюгю тургьан, джашагьан джеринде кьалгьан эди. Алай болгьанлыкьгьа ёмюрюн аны джылауун этиб ашырды — ол аны ёмюрлюк джарсыуу эди, ёмюрлюк азабы, сёнгюлмесген

кыйындыгы, сынмаган ауруу. Мени эсимде анамы мыдах тюрсюню джайшайды. Не ышара турганы, не кыуаныб селешгени керюнмейдиле кезюме... аллай кюню болганды деб да эсгермейме...

Анам кьарт атамы, керген кыйынлыкларыны юслеринден алай кёб айта эди, бюгюнлюкде эсиме тюшселе, анам тюл, ол ачыуланы кесим чекгенча болама, ол аны джазыууду, меники башхады деб айыралмайма, экибизники да бир джазыу тюл эсе?! Джюрегим алайды, ол джарсылуаны мен кесим чекгенча, мен анамы джюрегин толу сеземс...

Орта Азиядан кьайтханыкьда, биз хар кимден бир джылны артха келгенбиз, атамы юю да ичине оюлуб, худжу кьалыб турган арбазгьа бир башхала ие болуб тура эдиле. « Ол арбазгьа барыб тюшеллик да тюл эдим», — дей эди анам. Келгеникде, эм алгьы бурун кьартны юсюнден бир хапар билсем деб, соруулаб чыкьганды, чыртда чык айыралмагьанды ансы.

Аллахны, адамны аллында да кьарт аны аманаты эди. Кесини терслиги бла болмаса да, аны аллында борчун толтуралмай кьалгьанын кесине кечерге кюч табмай эди джюрегинде...

Ма алайды Муслиматны, кечгюнчюлюкню эки джыл болуб сынаган кьызчыкьны, хапары.

Ёлгенле (джумушакь болсун джатхан джерлери) ёлюб кетгендиле, ёлмегенле уа... Саулагьа да киши сукьланырча тюл кереме. Онтёрт джыл бла бошалмагьанды кечгюнчюлюк. Рысхыдан, джашлыкьдан, насыбдан да джарты кьалган тёлгоге кечгюнчюлюк кьачан бошаллыгы белгили тюлдю...

«Ёлгенин ангыламай, кесиме кьысыб»

Кьобан районну Николаевка элине келиб, кьонакь аламысыз деб, Шидакьланы Тилмекни кьызы Кунибаны босагьасындан тюшгенимде, алгьы бурун кезюме тебретиле турган бешик тюртюлдю.

«Джашау барады... юзюлмей барады, дуняда джангыз ол болурму насыб», деб келди кёлюме.

Мен кьонакьбайлада олтурган эки-юч сагьатны ичинде джылы бешикге бёлениген балачыкь, уянмай, джыламай, татлы джукьлаб турду. Джылаган а... бешикдегини кьарт анасы Куниба эди. Ол, меннге хапар айта, кеси бла «кьазауат» бардырса да, басалмай эди джылаган джюрегин.

Хапарын айтырны аллы бла, магнитофонну салама десем, «мени джылагьанымы ары джаздырыб не этесе? Бу джюрек хадауус бошалгьанды да, керген кыйынлыгьым кезюме керюнсе... кесиме кечим табалмай кьалама. Сен магнитофоннга джаздырырча, джарашдырыб хапар айтыргьа джыламукьла кьоярыкь тюлдюле. Кереклиге санагьанынгы кьолунг бла джаз», — деб тиледи.

— Мен 1935 джыл тууганма. Кечюрюлген кезюуюбюзде джетиджыллыкь кьызчыкь болуб, биринчи классха бара эдим. Ол кюн, ноябрны экисинде, школгьа бара турганлайыма, мени ызыма аскерчиле кьайтарган эдиле. Биз Учкуландан кетгенбиз. Эсимдеди, «мени иерге унамайдыла» деб, чабыб юйге келгеним.

Тамбийланы Куниба кьартлыкь джашы Мурат бла.

Мен юйдегини уллусу эдим. Кече атамь анасы бла кьалыучан эдим. Кесими анам да хоншу эди. Къайтыб юйге киргенимде, къарт анамы хапчюкле джыя тургъанын кёрдюм. Аскерчи джаш, «целый магазин» деб, къарт анамы хазыр этген затларын толусу бла алыргъа кьоймай, экибизни да сюрюб чыгъаргъанын унутмагъанма.

Атам ол кюн Покун Сыртында иште кьалыб, анам а, кеси да алтынчы сабийден ауур, эки кьойну кимге эсе да боюнларын тартдырыб, кеси соя тургъанын да эсгеремс. Мен, 7 джыл болуб, абаданчыгъы, менден гитче да ючсулен, сабийледен озуб, хапчюк алыб чыгъаргъа анамы кьолундан келмей, кьойчу киши, малланы аллына салыб, кьошдан чыкьгъанча, бизни «кютс», башха кьарыуу болмай, юйюнден чыкьгъан эди.

Джамагъатны сюрюб, Семснени тюблерине джыйгъанларын эсгеремс. Алайда анам, кьарны бурнуна джете, кьойланы этлерин бишириб, джолгъа азыкь хазырлайды. Бир заманда аскерчиле хар кимни кереклилерин алыргъа юйлерине иедиле. Кими хапчюк, кими азыкь келтирген болур эдиле.

Анамы ксини барыра кьарыуу болмай, сабийле да бир джанындан джунчутмаймы эдиле дейсе: «Бир да кьурумаса да, джюн таракъны алырса», — деб башхала бла бирге мени юйюбюзге ашырады. Мен а... гинджилерими алыб къайтама.

Машиналагъа джюклеген заманларында мен кесими анам бла тюшемс, къарт анамы уа башха машинагъа миндиредиле, вагонлада да аны бла бирге болургъа кьоймайдыла, — дейди Куниба. — Джөгетей Аягында анам джарлыны кьыйналыб хазырлагъан джол азыгъы урланады.

Джолда бара-бара, анам кьызчыкь табады. Туугъан джан кёб да турмай ёледи. Артда аны не этгенлерин эсгермейме. Анам а кюнден кюннге да кьыйындан кьыйын бола барады. Бир тохтагъан джерлеринде кьыйын ауруб тургъан анама — бизни вагоннга — къарт анамы келгенин эсгеремс. «Поеза тебрейди, ой Даум, бери тюш», — деб аны ызына чакьыргъанлары, «Ой анам!» деб, мен да ызындан секиргеним, мени алыб, дженгил вагоннга, ызыма, атханлары эсимдедиле. Анамы кьатына келгенимде (полда джатыб тура эди), ол меннге: «Мен да былай болуб тургъанлай, кьайры кетиб бара эдинг?» — деди. Не джууаб этерге билген болмаз эдим, полгъа тёгюлюб тургъан чачларын тобугъума салыб, аланы сыладам...

— Поезд тохтагъандан сора, хар ким кеслери кьайгъылы болур эдиле, анамы тюшюрюрге адам табылмай, иги кесекни турдукь, — деб сытылады Куниба. Кёзлерин хар кьысханы сайын джыламуку тамчыла джаякъларын джууадыла аны.

— Артда тюшюредиле. Алайда бизни бла бир вагонда баргъан, ксини да талай сабийи болгъан Шидакъланы Идрисни кьатыны Хауагъа анам: «Хауа, бу сабийле бюгюннге дери меникиле болдула эселе да, мындан ары сеникиледиле. Бу ауруудан не боллугъуму билмейме», — деб осият этген эди. Кесин да бир ауругъан киши бла (ол бюгюн да сауду, Байчораладан Магомед деб) бирге арбагъа салыб алыб кетедиле.

Алай бла, анам Свердлов района кьалады, бизни уа Хауа бла бирге «Акъджар» деб бир колхозгъа ашырыб иедиле. Къарт анам баргъан вагонну да, Джамбулда бизден юзюб, ол да анда кьалгъан эди, атамдан да чыртда хапарсызбыз.

Тёрт сабий болуб, эки анабыздан бири табылмай, ол кьыйынлыкьда Хауаны кьолуна кьараб кьалабыз. Ол кьолундан келгенни аямай эди, этегине кьысхан эди. Мен а, эм гитче кьарнашчыгъымы, эки джыл болгъан эди, кьойнума алыб, анняны алына кьарайма деб, элни кьыйырында кёпюр бар эди, кюн сайын алайын сакълай эдим.

Къарт, джаш аналарындан бири табылмай, ксинден гитче эгешчиги бла эки кьарнашчыгъына 7 — 8 джылында «ана» болургъа кюрешген Куниба джыламай хапар кьалай айталсын?

— Бир кече эм гитчебизни (бирге джата эдик) сууукъчукь болуб тургъанына уянама. Кесиме кьысыб, джылытыргъа кюрешемс. Таууш да этмейди, джылынган да этмейди. Кече арасы болур эди. Не этерге билмей, кьалай джылытыргъа табмай, дыгалас этемс, Хауаны таууш этиб уятыргъа уа, ауруб тургъан кьайын анасы, аз да тауушубуз чыкса, кёлтюралмай эди да, хариб, андан кьоркъама.

Танг аласы болур эди, бир заманда Хауаны кьобуб айланганын кёрюб: «Хауа, Назбий сууукь болгъанды да, джылыталмайма», — дейме. Кёргенлей. «оу», дейди да, кьойнумдан алады... Башха кьыйынлыкъларыма «хо» да дейме, ёлюб тургъан кьарнашчыгъымы, джылытама деб, кесиме кьысыб, дыгалас этгеним эсиме тюссе, кеси кесиме кьыйналгъандан кьуруб кьалама...

Назбий ёлгенден сора бир ыйыкъдан мени тюз гитчем Рамазанчыкъ ёледи, — деб ахсынды Куниба. — Ол эшелондан тюшгенинде да, ичи ётуб тура эди да, Назбийге дери да къарыусузчукъ болуб, джатыб эди.

Алай бла, беш сабийден эгешчигим Софья (Нарсанада джашайды) бла мен къалыб тургъанлайыкъгъа, атам, хапарыбызны эшитиб, бизге келеди. Бизден алгъа Джамбулда анасын табхан кёре эдим. «Анамы больницада табдым, ёлюб къалды. Аны басдырыб келеме», — деб келген эди бизге. Ким биледи, ол къарт адам, хариб, «кёзлерими ким джумар, къабырымы ким къазар», деб джаны бёлюнуб туруб, джашын кёрюб, бу келди эсе уа дегенлей, ёлюбмю къалгъан эди, не да болсун, атам бизге ачыб, джунчуб джыйылгъан эди. Артда ангылагъан эдим — бизге келгинчи огъуна атам хариб анамы ёлгенин да биле кёре эдим.

Ол, бизни да алыб, адамларыны къатларына, Джамбулгъа, кетеди. Джолда бара, бир джерде базаргъа кирсбиз да, алайда: «Къызчыкъ, анагъыз былайда ёлгенди, — дейди да, биз джылагъаныкъда, — огъай ёлмегенди», — деб къояды.

Джамбулгъа кёчуб келебиз. Алайда тёрт аймы джашайды атам? Джай кёзюу эди. Кюзлюкге гокка хансла джыяргъа чабыучум эсимдеди. Алай эте, атабызны ышыгына къысылыб, бир кесек джашагъандан сора, бир кюн, къазах къатындан айран алыб туруучан эдик да, анга исди мени. Кеси уа менден джатыб къалады. Айран да алыб къайтсам, мурулдагъанча эте тура. «Атам, атам!..» — десем, мени сан этмейди... Къычырыкъ этеме да, хоншуларыбызгъа чабама...

Артда, меннге кёрюзген да этмей, атамы алыб кетген эдиле басдырыргъа.

Алайда да Шидакъладан башха Хауа джашай эди. Ол кесине къысады. Биягъы биз «хоншу аналы» болабыз. Къазахлыла, бизге къыз болугъуз, деб келе эдиле. Комендант а детдомгъа иерге излей эди. Биз а, эгешчигим бла мен, арбаздан ким да айлансын, къачыб, юй артында уруча бир чунгур бар эди, анда бугъаргъа юреннген эдик да, кесибибизни кишиге тутдурмай эдик.

Алай эте, Хауалада тёрт узун джылны турдукъ. Айбазланы Мухаммат деб, анамы къарнашы, Фрунзеде эди. Биз аны хапарын эшитибиз да, анга кетерибиз келеди. «Анагъызны ол

алыб кетгенди», деген эдиле да, анабызны ёлгеннге санамай, ары учунуб турабыз. Учунсанг учун, пропускасыз ким иерикди?

Сылпагъарладан Шахий деб бир къатын, бизни таралыб тургъаныбызгъа джюреги ауруб, эгечиме барама, къуралыгъыз, дейди. Комендантха эркинлик бер деб келсем, ол а районда эди, ол меннге: «Ким бла барлыкъса?» — дейди. Шахийни айтыргъа къоркъама да, кесибибиз, дейме.

— Мен къагъыт берсейим, ким бла барлыкъсыз? — деб дагъыда сорса, алайдан джылаб къачыб кетеме. Келиб, «комендант, барыгъыз, деб къойду», деб алдайма. Шахий бизге эл Советден къагъыт алады. Джолгъа чыгъабыз — юч тишируу, эгечим, мен. Джамбулда юч тиширугъа билетле бар, бизге уа джарым билетле табылмайдыла. Тишируулары экиси, поездге миниб, кетиб къаладыла. Шахий бизни къоуб кетелмейди.

«Ёлюб къалмасам, Аллах айтхан эсе, мен сизни ана къарнашыгъызгъа табдырма», — деб Шахий дыгалас этеди. Аны къызы ашыра эди бизни. Бир заманда къызы эки чууут къатынны алыб келеди — командировкадан къайтыб бара тургъан тишируула. Ала Шахийге, билет алыгъыз да, Луговойгъа дери барыгъыз, алайда биз сизни башха поездге олтуртуб ашырыбыз, дейдиле. Айтханларыча этебиз. Кеслери башха вагоннга тюшедиле да, ала бизни унутдула, энди къалай болабыз, дей келебиз поездде. Луговойда, тохтагъан джерибизде, тишируула бизни табадыла, чмоданларын да бизге къоуб, былайдан джукъгъа джанламагъыз деб, билетлерибизни ауушдурургъа кетедиле. Миллет а — тул-тубан...

Шахий бла ол тиширууну кючлери бла (ах, иги адамла уа бардыла) анабызны къарнашына джыйылабыз. Мухаммат джылайды, хариб. Миллет ит ыйлыгъын кёрюб тургъан заман. Ол бизни эшикке чыгъарыргъа къоркъгъан эте эди. «Сизни тутаргъа боллукъдула», — дей эди. Биз чекмеген жанламагъыз деб, билетлерибизни ауушдурургъа кетедиле.

Алай эте турабыз да, меннге да 12 джыл толады, март айда Мухаммат айтады:

— Былай этиб турмайыкъ да, келчигиз, Советге бир барайыкъ, бачхачыкъ бериб къойсала уа... — деб бара турсакъ, аллыбызгъа бир эркиши чыгъады да:

— Сизге келе тура эдим, сизни Советге чакырадыла, — дейди.

Барыбызны да, «болур болду, тутаргъа айланадыла» деб, джаныбыз чыгъарлай болады. Къалай-алай болса да, барыргъа керекди — келебиз. «Быллай-быллай сабийле сизге кетгендиле, къалай кетгенлерин билмейбиз», деб эгечим бла мени юсюбюзден къагъыт келиб тура. Мен комендантха заявленис бла баргъан эдим. Анда къайры кетерге излепенибиз да джазылыб болгъаны себебли, ала андан бери билдирген кёре эдим.

Совет болушлукъгъа деб 15 сотка джер да береди, тутулгъан да этмейбиз. Кесим да, бир звеногъа къошулуб, ишге джорюйме. Ким къайры чаб десе, ары чаба, ишлеб айланама.

Меннге тегерек тахтачыкъланы хансларын ариулата эдиле. Юсюмде уа — бир къара чепкенчигим. Кюн а бир да аман къыздыра эди. Иссиден тэзалмай, чепкенни имбашларым бла энгишге ийиб къоя эдим да, сыртым кюйюб, къат-къат къоуб туруучан эди. Ашдан да, неден да учхара къалыб, онгуз тартыб тургъан сабий, ол иссиде, хансланы джырта келиб, тахтаны юсюнде джукълаб къала эдим.

— Тур, бала, тур, — деб малкъар къатын, зеновод, алай айтыб уятыучан эди. Ол бир джыйылыуда, «бу сабийге не хакъ джазаргъа билмейме, тахтада джукълаб къалады», деб хапар айтхан эди да, джыйылгъанла ишге барыб тургъан кюнлериме ачха джазаргъа деб, оноу этген эдиле.

Адамладан кёб джумушакълыкъ да кёргенме, къатылыкъ этгенле да болгъандыла. Ёксюз болсанг...

Джамбулда Байчораланы Шах-Мурат деб кладовщик киши бар эди. Ол спецпайкланы юлешген заманында, юлюшсюз къалыб кетер да деб, меннге сагъайыб, хаман:

— Былай кел, къалыб кетесе — деб, очередни аллына чакъырыб, джан аурутуучан эди. Джамбулда сабий садда эгешчигиме, меннге да ашатыучан эдиле. Экибиз да алайда ашаб, ол алай къала эди, мен а ишге кете эдим.

Бир кере уа Советде меннге от этерге торф бердиле. Мен бир джолгъа къолум бла бир кёбмю элтирик эдим. Бир барыб къайтханымда, ким эсе да къалгъанын алыб кетиб тура эди. Бир да бек къыйналгъан эдим.

От дегенлей, Джамбулда отуннга салам кюйдюре эдик да, кюлте этиб, саламны сыртыма салдырыб, юйге тебресем...

Хар ким джорюб бара эдиле, мен а джел къайры урса, ары тегереб кете эдим. Юйге къалай да джыйыла эдим, билмейме.

Ач кюнюбюз да болду, токъ кюнюбюз да болду, ёксюзлюк кимге зауукъ этдиреди. Алай а кечгюнчюлюк кишини да аямай кёре эдим.

Джамбулда болуб, атам хариб да сау эди, чырт да унутмайма, тую хантусчукъ этиб, ашаргъа былай олтургъанлайыкъгъа, босагъадан бир эркиши бла бир тиширыу туюб къаладыла. Бек ач болур эдиле, хариб, къолубуздан алыб, кёзю джумуб ачханча бир заманчыкъгъа, соргъан-оргъан да болмай, хантусларыбызны уртлаб къойгъан эдиле.

Джашау а, къыйын болса да, бара эди. Джыламукъдан, ачлыкъдан бай джашау кесини ишин дагыда этер ючюн къоймайды. Куниба ана къарнашыны къолунда 6 джылны туруб, 18 джылы толуб, кесича ёксюз, кесича сабийлиги сыйырылгъан джаш Тамбийланы Ибрахим бла джазыуун байлайды — юйдеги къурайды... 12 сабий табхан ана, Тамбийланы Куниба, Орта Азиядан кёчюб келгенли да тёртеуленни ёлюм ачыларын сынагъанды.

— Сабийлени аталары ёлгенли 19 джыл болады, — дейди ол. — Ишде мычкы тийиб, ажымлы ёлген эди. Абадан 10-чу классха бара эди, гитчеге уа алты ай болгъан эди. Кесим да ёксюз болуб ёсюб, бу сабийле да атасыз ёсгенлери... Къыйналама... бек къыйналама анга... Сабийледен да ючюсю ёлюб, тогъузу саудула. Туудукъла... он бардыла.

Кунибагъа сабийлеринден хапар соргъанымда, ол шош ауазы бла:

— Мариям устазды, Мусса ветврачды, Зухра бла Надя бир институтну бошаб, тикген джаны бла техногладыла, Роза Саратовда медицина институтда окъуйду, Назбий Черкесскеден институтну студенти, Тамара да, устаз болама дегенди да, Къарачай шахарда подкурслагъа киргенди, Мухтар, онну бошаб, кесин аскерге хызырлагъаннга ушайды, Мурат да медицина училишесиде, — деди.

— Барын окъутуб, адам этгенсиз.

— Мен кесим окъумаи къалгъанма. Кёчюрюлген кюнюбюзде школгъа иймей, джолдан ызыма... ёмюрлюкге къайтаргъан кёре эдим. Беш гектар чюгюндюрю хансын

этген кьолла, анга чыкьган хакъны алыргъа барсам, тукьумуму джазаламай джунчутадыла. Мен окьургъа термилиб кьалганма, ол термилгеним бюгюн да кетмегенди. Тукьумуму кьагьытха кючден чыгъарама, хар кьол салыргъа керек болгъаны сайын, джюрегим сынады. Менича кьалмай, кишиге сукьланмазча, билим алсала дегенден башха, сабийлени рысхылары болса, былагъа рысхы этейим деб, кёзюмю кьаратмагъанма. Билимлери болса, рысхыны кеслери табарла. Мен а...

Нечик уллу эди Кунибаны джыламукъ юлюшю.

«Ишден керилгенди джюрегинг», — дей эдиле

Махамстланы Мекерни кызы Зурият... Кёчгюнчюлюкню ызы бу хурзукчу тишируну кьарамына кёлекке болуб, джюрегине таб болуб тышгенди. Ол кёлсккени, ол табны кёзлеринг бла тьол, джюрегинг бла кёресе. Аны кьарама мыдахлыкьдан сора да, джумушакьлыкьдан, халаллыкьдан, тёзюмлюкден, кече билиуден «эшилгенди». Ол кьарамдан, от джагъадан келгенча, джылыу келеди, нюр тёгюледи.

Зуриятны юсюнден тёрт-беш сёз бла айт дегеннге, дунягъа ариу айтыргъа туугъан, татлы тилли, джылы кьарамлы, дерик эдим.

Бу ауруу иеси болуб, джылындан тамада кёрюннген, огьурлу тишируу беш сабийни, талай туудукьну анасыды.

Зурият бюгюнлюкде баш иеси Боташланы Хусей бла, юю, юйдегиси бла эски кьарачай элде тыбыр ташла сууумазча, Хурзукну бурунгу орамларында сабий тауушла эшитилгенлей турурча, айлы кече чыкьган джарыкъ джудула чагъа тургъан терсклени, той баргъан арбазланы джарыгырча этиуге юлюш кьоша джашайды.

Ызына кьараса уа...

— Анам юч сабий бла Хурзукдан кёчюрюлген кёзюуде, мен 13 джыл болгъан кызычыкъ эдим. Кёчерден алгъа бизге келиучю аскерчи джаш, хар негизни джыйыгыыз деб, кечеден огьуна айтыб, анам хариб бу керек болур дегенин барын алыб хазырланган эди. Не келсин, экинчи кюн

машиналагъа джюкленнген кёзюубюзде, башха офицер джаш, анамы дыгалас этиб джыйгъан затчыкьларын джерге-джерге быргъаб, алыргъа кьоймагъан эди. Аны амалтын, поездде бергенчиклери бла, джилигибиз юзлюрге джетиб, Азиягъа алай джыйылгъан эдик.

Анда Джамбул областда Кьургатагъа тышебиз. Баргъанлай, анам чюгюндюр ишлерге джарашады. Юч айдан а, бизни да эшикге тёгюб, ёлюб кетеди...

Анам ёлгенден сора, кьарнашчыгьым бир кьазахлыны энчи кьойларын кютерге джалгъа джарашады. Ол хар кьой башына бир килограмм мюрзеучюк берирге деген эди. Бирде кьууутчукь, бирде будайчыкъ, бирде уа сюзмечик, бирде талкъан берсе эди. Не берсе, аны ала эдик.

Орта Азиягъа кёчгенибизден сора мен ишлемеген кюнюмю билмейме. Чюгюндюр табсакь да, машакь гардош табсакь да джыя эдик. Аны да, чегиб, бизге бир бурхусун кьоя эдиле.

Принч сабанланымы сугьармадым, гардош бачхаладамы ишлемедим? Принче ишлей эдим. Клетка-клетка этиб, таймаздан сугьарыб тура эдик. Кулдала этиб, аланы сыртларыбыз бла ташый эдик. Кюн кызыдырса, иссиден кечинмей, джаулукьларыбызны суугъа уруб кыса эдик, кысханлыкьгъа, кьараб кьарагьынчы, кебиб кьала эди.

Принч джыйгъан заманда, тарыны оргъан кёзюуде, кече тюзде кьала эдик. Кулда — джастыгьыбыз, топуракь — тёшегибиз, юсюбюзге не табсакь, аны джабдыкъ. Бригадир а, Горин деб бирсулен, бир сагьатха ненча кюлте этсиз деб, сагьатха кьараб, юсюбюзге ёрге туруб тура эди.

Бузоубаш деб, бир эрши джаныуарла, сары джыланла, дагьыда кьаракьурт деб, гыбыча, бир затла бар эдиле, аладан кьоркьуб джаныбыз чыгъа эди. Шайлиланы Патия деб бир кызыны кьаракьурт ургъан эди да, ёлмеген эди хариб, башхалача, алай а ауруулу болуб кьалгъан эди.

Ауруйма дерге уа кьоймай эдиле. Кьарт кьатынланы, ауругъанланы да ишге сюре эдиле. Ауруйма десенг, ишлемез ючюн айтгаса алай, деген болмаса, эшитирге унамай эди бригадир. Ишге чыкьмасанг, тутхан этерикбиз деб, ургъан-тойген эте эдиле.

Ол болумда ишлеб, ударник болама. Урунуу Къызыл Байрагьы ордени берсидиле, ала кьытай кьумашчыкьла

тутдурадыла. Газетге да чыгъаргъан болур эдиле, деймс. Мен а... мен а къан тюркюрюб башлайма. Къан тюркюрмей не этерик эдим саным-башым къатмагъанлай, ол тукъум ауурлукъ джетсе?

Дохтурла ишден керилгенди джюрегинг, дей эдиле. Джюрегиме уа иш да, башха кѳрген къыйынлыгъым да татыгъан болурла. Къуру комендант огъуна бизни нечча сындыра эди. Дагъыда юйдеги къуараргъа, сабийле ѳсдюрюрге кюрешиб, джашаугъа къошулуб айланабыз.

Хурзукга къайтханлы ол беш сабийни аякъ юсюне салама деген бла, джаным къайгъылы болгъандан озуб, чыгъыб, ара иште ишлерча саулугъум, къаруу болмагъанды.

Къазахстанда беш минг бериб алгъан юйюбюзню да саталмай, алай къюуб кетиб къалгъан эдик. Хурзукга кѳчюб келсек... Джауум да кѳрмесин элин биз кѳрген болумда! Гюрджюлюле иги-иги юйледе джашаб, къалгъанын барын чачыб, кюйдюрюб бошай кетген эдиле. Дагъыда элибизге джетген къыйынлыкъланы ол эм ачысы тюл эди. Къабыр ташланы алыб, атлауушла этиб тургъан эдиле да, келгеникле эркишиле алгъы бурун аланы орунларына салыргъа кюрешген эдиле. Къабырланы чучухгъанлары уа?! Не излеген эдиле эсе да, къабырладан талайыны башлары тюблерине айланыб тура эдиле...

Къой, сорма бизге джетген зорлукъну.

«Меннге онджети джыл болгъан эди...»

— Ол джыллада инджилмесгенме дегеннге ийнанма, эгечим, — деб башлады хапарын Къарачай шахарда джашагъан Хубийланы Маджит.

— Насыбы болгъан сау къалгъанды, ансы джюреги къууанган, къарны тойгъан бир адам да болмагъанды. Миллетни къырып муратда кѳчюрген эдиле да, муратларыча этер ючюн, окъну-тобну хайырландырмагъанлыкъгъа, башха мадарланы биринден да артха турмай эдиле. Кѳчюрген миллет а ашхыныбыз къуруб къалмасын деб, лыбытадан чай этиб иче эди, нартох сабахны джыйыб, тирменнге элтиб, тартыб, «ун» этдириб, ол уннга да керти унчукъ чабларыб.

гырджан этиб ашай эди, чюгюндюрню урлугъун тартыб (къаб-къара ун бола эди, кѳмюрча, гырджынын сындырылмай эдинг), анга да унчукъ къошуб, андан этилген гырджынын кемирсе эди. Сабийле уа къатыб тургъан тууар терини ууакъ туураб, тишге чанчыб, отха тутуб, бишириб да чайнай эдиле...

1943 джыл сентябрда болур эди дейме, Огъары Тебердиге аскерле келиб тюшгенлеринде, «школда ала турлукъдула» деб, окъутууну тохтатыб къойгъан эдиле. Андан да бир джукъ сезмеген эди джамагъат. Мен тѳртюнчю классха барлыкъ эдим. Межит Арты джайлыкъда атам фермада къош тамада эди да, окъуу къайгъы къалгъанында, мен да ары кетеме. Кѳчюрюлюр кюнюбюзню ал кечесинде, абадан къауумдан киши къалмай, колхоз джыйылыугъа деб (эшта, кѳчюрюрге кеслерине тынч этерге тюшюрген болур эдиле аланы къошдан), элге кетедиле. Къошда атамы къарнашындан туугъан 15-джыллыкъ Юнус бла мен къалабыз.

Мен алкъын орунда, Юнус да малчы гырджынчыкъланы джылыта тургъанлай, «бандитле къайда?» деб, автоматларын да бизге айландырыб, ючулген эшикден тюшедиле.

Бизге этгенча этиб, башха къошладагъылыны да сюрюб алыб келиб, арбагъа миндиредиле. Арба бла бир «бандитни» (бютеулей да онеки эдик) он автоматчик элге тебретедиле. Элге тюшюб бара тургъанлайыкъгъа, къорт юзюлген джерде, чегетчикде шыкъырт эшитиб, бизге «джерге джатыгъыз!» деб, аскерчиле терсклеге окъ джангурну джаудурадыла да, чегетни да джаралы этедиле.

Элни къыйырында Бостанланы Магомед деб, бир элчи къартха тюбейбиз да, арбадан къайсы эсе да анга:

— Не къан джаугъанды? — деб сорады.

— Саулай Къарачай кѳчеди, — дейди ол да.

Бизни биргебизге Умар деб къарт бла къатыны келе эдиле, ала экиси да джылайдыла. Джылагъанны-джырагъанны да эшитмей, юйлерибизни юслери бла оздуруб, тѳбен кѳпюр къулагъында штабха келтиредиле. Штабны тамадасы бизни бир юйюбюзде тура эди. Бир арбазда уа юч къарнашны (атам Ахияны, Харшымни, Ахлауну) юйдегилери джашай эдик. Аланы хар бирини экишер джашлары къазауатда эдиле: Мусса бла Ибрахим — Харшымныкъыла, Азамат бла Мурат — Ахлаунукъула. Атамыкъыла да — Ахмат бла Осман

(Османны джаралы болуб, юйге кьайтыб тургъан кёзюю эди). Штабны тамадасы фронтдан письмо келгени сайын, «как жалко» деб, башын силке туруучан эди. Не «жалко» болгъанын ол билгенликге, биз билмей эдик. Ол Юнусю да, мени да таныб, бизни башыбызга бош этиб, биз юйге кьайтханыкьда, атам анама джукъ алдыртырга кьоймай, кьыджырай тургъанына келдим: «Эки джашым фронтчула, кесим стахановец! Май, ноябрь байрамлага Москвага ийиб тургъандыла! Микоян-Шахаргъа джетгенлейикге, кьагьытларымы кёргенлейлерине, джангылыч иш этиле тургъанын ангыларыкьдыла, ызыбызга кьайтармай мадарлары джокьду!...» Джангыз бир агъач аякьны алдыргъан эди. Аны да Микоян-Шахаргъа джетгинчи джолда сусаб болуб, суу ичерге керек болса деб.

Кёчюре келгенле кеслери салгъан эдиле бизге деб нартюхню, башханы да.

Джолда баргъан кёзююубюзден кёзюмде кьалыб кетген — Чорна деб биреу ёледи да, юч кюнню ёлюкню джашырыб туруб, тёртюнчю кюнюнде, джамчыга чырмаб, джол джанында чунгургъа салыб кетгенлери.

Биз Фрунзе областны Стретинка деген элине тюшген эдик. Марфа деб бир огьурсуз тишируну юйюне келтирселе, ол, юйюне кьояргъа унамай:

— Ол бандитге мени джашым бла эрими ёлтюргендиле, хо, алагъа юйюмю берликме! — деб кьычырыкь-хахай этеди.

Марфа унамаса да, бизни ол юйге саладыла. Сау айны бир-бирибизге ачылалмай турабыз да, сора бизни бандитлеге ушамагъанча кёрюб, бир кюн сорады: «Къайдадыла бычакъларыгьыз?» «Не бычакъларыбыз?» «Шимал Кавказдан адам ашаучула келедиле, барыны кьююнларында бычакълары барды. Джукъ айтмагьыз, ансы кесиб кьоярыкьдыла, деген эдиле», — дейди. Артда Марфа бла да шох болабыз, бёлек замандан юй сатыб да алабыз.

1944 джылны джазында, нартюх салгъан кёзююубюзде, атам анама: «Мен муну нартюхю джетгинчи ёллюкме, бизге джетген артыкълыкьны кёлтюрюб джашаяллыкьга ушайма. Бу джашланы адам этерсе, биз былай турлукъ тюлбюз, башыбызга бош болургъа керекбиз», — дейди. Кеси

айтханыча, июлну бешисинде, ауругъаны да болмагъанлай, анам бла сёлеше тургъанлай, ёлюб кьалгъан эди.

— Атам ёлгенден сора, анам, тели ауруудан ауруб, больницага тюшеди. Сора биз — Мухаммат, Назир, мен — керти ёксюзлюк сынабыз. Атамы эгечини эри колхоздан юйдегисине деб, джукъчукъ урлаб келсе (амбарлагъа кьарауул эди), атамы эгечи да андан урлаб, кьойнуна кьуюб, тары, тюй, арпа болса да, бизге алыб келиучен эди... Анам кьыркъ кюнден больницадан чыгъады. Ол джыл, 1944 джыл, кьачда анамы кьарнашы джашагъан Каганович районнга кёчсебиз. Алайда кечеги школну 4-чю классына джюрюб башлайма. Кюндюз кьолларында да сыбырткылары бла атлы бригадирле бизни чюгюндюрге сюре эдиле.

Колхозну бир чюгюндюр сабаны, адам кюч джетмей, джыйылмай кьалгъан эди да, биз кьарны кюреб, балтала бла джерден кьазыб алыб, бузлаб тургъан чюгюндюрлени алайда огьуна ашаб башлаучан эдик. Ол ач джылладан дагьыда унутулургъа унамагъан: кьачда, будай сабанда, комбайна да ётуб, саламы да джыйылыб бошагъандан сора, талай джашчыкь болуб, колоскала джыя тургъанлайыкьга, эки орус объездчик келиб кьаладыла. Кьалгъанла кьачыб кьутулгъан эдик. Джашарбек деб бир джашчыкьны уа, сабыртхыла бла тюйюб, кьан сийдирген эдиле.

Алай эте, кюндюз ишлей, кече джыйырма джаш бла бир немча кьыз (ол да кёчючюлсден) школгъа джюрюй турабыз. Кузнецова деб устазыбыз. Бизни кёрюб болмагъан бир, бизге уа не аман айтылса да «джарашхан» заман. Была сабийледиле, аланы не терсликлери, бандитликлери, демей эди.

Мен — классда эм гитче. Кесим да биринчи паргада олтуруучан эдим. Ол кьарачайлыланы юсюнден учхара джукъ айтса, тезалмай, даулашха кириб кьалыучан эдим. Бир ингирде биягьындай эте келебиз да, сора ол айтады: «Ма Хубий улу бизни тюз кёчюрмегендиле, дейди. Кьарнашларым фронтдадыла, дейди. Фронтда болсала...» — деб неле эсе да айтханлай, ачудан неми да унутуб, секириб туруб, джагъасындан тутуб, башын печни кьабыргъасына-кьабыргъасына (шиндиги туура печни кьатында эди) урама да, эшик бла кьачаргъа кьоркьуб, терезени сындырыб, аны бла чыгыб кетеме.

Эки-юч кюнден комендант чакъырады да, бир ариу адам эди Горбунов деб, «мен сени бандитни ургъанча уруб къояйым» дейди. Уруб да къоймайды... школдан а къыстайдыла.

Алай бла, къойчу болуб, Тянь-Шаньнга кетиб къалама. Алай башланган эди урунуу джолум. 1944 джылдан бери юзюлмеген урунуу стажым барды... Онеки джылымдан бери.

— «Балтасы суугъа кетген, сабын да ызындан ата эди», деб сёз барды. Мени чотум да алай эди. Сау алты айны къошда къалыб кетеме. Хар айны 16-сында уа, келиб, комендатурада къол салыб турургъа керекбиз. Бир кере келсем, комендант уруша келиб, герохун кёкюрегиме тирейди. Алаймы этеди, олтуруб тургъан шиндигими алыб, башына беремс. Джагъалаша тургъанлайыкъгъа, Хапаланы Рамазан, дагъыда биреу, кириб къаладыла. Бизни айырадыла. Олсагъатлай тёрт милиционер, джетиб, къолларымы да артына байлаб, алыб, полторкагъа атыб, район тюргеке келтиредиле. Не олтуруб, не сюелиб туралмазча, чёгелейме десенг да, тобукъларынг къабыргъагъа тирелиб, иймей эдиле, аллай джангыз адамгъа этилген камерагъа саладыла. Ол кече алайда къалама, экинчи кюн районну комендантына, Божановха, элтедиле.

— У-у-у, бандит! Сенден къаллай бандит чыгъарыкъды! Аны ол кёзлерине къара, — деб бармакъларын кёзлериме тирей эди. — Сен кеси акъылынг бла этмегенсе, сеннге комендантха чаб дсб, къартламы юретгендиле? — деб кюреше эди.

Ол камерада юч кече къалгъан эдим. Биркюнлюк азыгъым темир кружка бла бир суу эди. Къарнашым Осман болмаса, ким биледи хапарым не бла бошаллыкъ эди. Тогузунчу, онунчу кюнюмеми эди, ол, милицияны тамадасы бла сёлешиб, алай ийдиртген эди. «Этда хатасы чыкъса, экигизни да тутарыкъбыз», — деб Османнга, алай башыма бош этгъа эдиле. Меннге уа ол кёзюуге онджети джыл болгъан эди...

Сабий кюнлерин сагъына

«Ёллюк джюджекчик, ёрге къобалмай, чёгюб бир турады, сабийле ма алай тура эдик. Ачдан къарны тоймагъан баланы оюн акъылына да келмейди».

«Ол джыллада сабий ушакъла башха эдиле: «Былай эшикни ачханлайынга, тапха бла бир гырджынны кёрюб къойсанг, не этерик эдинг? — деб соруучан эдик бир-бирибизге. «Бир уллу таба гырджыным болуб къалса, мен аны бир джолгъа ашаб бошайлыкъ эдим. Сен а?...» — деучен эдик.

«Будай бюртюклени джыя тургъанлай, къарауул келиб къалыб сюрсе, къачыб, суугъа кире эдик. Богъурдагъыбызгъа дери сууда тургъанлай, джаныбыз къайгъылы болмай, джыйгъанчыгъыбызны джибитебиз деб, эсгериб, къолларыбызны ёрге тутуб, сууда алай сюеле эдик...»

«Ачдан инджилген, артда ёлген джашчыкъ, толгъан айгъа къараб: «Анны, къара, Ай гырджыннга ушайды», — деген эди...»

«Атамы ахыр письмосу 1942 джыл келген эди. Анамы уа ишге къууа эдиле да, юйде къалыр кюню болмай эди. Аз да бошлукъ чыкъса уа, башха тиширыула бла бирге, гузапай деб, мамукъну къаурасын, клевер тамырла джыяргъа кете эди. Анамы джюреги ауруй эди, бруцеллезу бар эди. Асыры къарыусуздан башхалагъа тенглик этелмей, сыртында да аркъа джююу бла, юйге эм артха келиучен эди. Биз а, аны юч сабийи, орамгъа чыгъыб, хар ётген тиширыугъа «аннаны кёрмедингми?» «аннаны кёрмедингми?» деб бара эдик. Бир-бирибизге ал бермей, ючюбюз да бирден сора эдик. Ашыгъыб сакълай болур эдик.

Аннаны, уколгъа джюрюй тургъанлай, ауругъанына къагъыт бердиртмей, ишге сюрюб туруучан эдиле. Юйде къалса уа, бизге эм уллу къууанч эди. Ол а юйде дунягъа кёзюн ачалмай, бек ауруса къала эди...» (Къойчуланы Нафисат, Исмаилны къызы, Къарачай сахар).

«Онбеш джыл болгъан кёзююм эди. Нек эсе да велосипедге бир да бек кёзюм къарай эди. Бир кюн къыргъыз, къазах тенглерим бла бирге, джюк ташыгъан машинагъа миниб, велосипед алыр умут бла районнга тебрейме. Бюгюн да сейирсинеме, постну сакълагъан мени башха джашчыкъладан айырыб, къалай таныгъанына. Мен да алача, башым да джюлюнюб, кюнде да кюйюб, къаб-къара эдим. Ол а къулагъымдан тартыб, машинадан атыб, сюрюб, андагъы комендатурагъа элтген эди. Алайда кече арасына дери тутуб, юч сагъатда чыгъарыб, эшикге къыстагъан эдиле.

Тыш элде таныгъаным, билгеним джокъ, бары, кысылыр джерим джокъ. Юйге келир ючюн а «Смертная балка» деб бир «сыйрат кепюрден» ётерге керек эди. Алайтын кече кьой, кюндюз ётген да бек кыйын эди. Кече — кьаб-кьарангы, кёзюнге тюртюлгенни кёрмейсе. Аны юсюне да шакалланы улугъанлары аркъа джиклеринги кьалтыратадыла... Алайдан кьалай сау ётелгеними билмейме. Кьаллай бир кьоркьуб, кьалай инджилгеними, айтыб да тауусаллыкъ тюлме». (Къанаматланы Маджир, Черкесск шахар).

«Биз Чалдоваргъа тюшген эдик. Биринчи джыл кёчгюнчюледен джангыз мен баргъан эдим школгъа. Биргеме олтургъан джашчыкъ, аты бюгюн да эсимдеди, Сычов Иван деб, дерследе тохтаусуз «Геть витсиля, бандит» деб туруучан эди. Школда 100 сабий бар эди да, мен джангыз кьалыб, ол 99-зу мени тье эдиле. Алай бла, сабийле тье-тье сакъат этиб кьоймасынла деген болур эдиле, атам бла анам, ол джыл мени школдан алыб кьойгъан эдиле. Экинчи джыл атам ёсюб келген тёлю билим алалмай кьалыргъамы айланады деб, кьайгырыб, хоншула бла сёлешиб, тёртеуленнге сабийлерин школгъа ийдиртген эди. Экинчи окъуу джылда школгъа бешеулен болуб бирге джюрюй эдик. Бир кюн, дерсле болмай кьалыб, коридорда джашчыкъла бизге биягъынлай этебиз деселе, туююш башланады. Кесибизни хорлатмайбыз. Ол кюнден сора бизни бла кюрешгенни тохтатхан эдиле... (Хасанланы Герман, Къарачай шахар).

«Устаз бизни башха сохталары бла бирге экскурсиягъа элтеме деб, башы ачыкъ машинагъа миндиргенлей, Королев деб комендант: «Былагъа эллеринден чыгъаргъа эркинлик джокъду! — деб кьарачай сабийлени джерге-джерге атхан эди. Школну директору М. Д. Куликов а, бир сёлешсе, экинчиге: «Вас надо было сослать в Сибирь!» деучен эди». (Хубийланы Назир, Къарачай шахар).

«Чу каналны юсю бла велосипед бла 18 километрни барыб, Фрунзеде институтха джашыртын заочно кирген эдим. Анда джашаб, бир айны окъургъа керек болады да, комендантха пропуск деб, тилекчи болуб, районнга келеме. Божанов деб район комендант, нек келгеними эшитгенинде:

— Сейир-тамаша! Къара мынга, окъургъа тырмашады! Адам болургъа излейди! Къораб кет! — деб хыликке эте

келиб, эрши кьан алыб кычыргъан эди. (Хубийланы Магомед (Алан), Къарачай шахар).

«Биз Талас областны Орловка элинде джашай эдик. Андан юч километрде уллу кёл бар эди. Анга барыб джууунургъа кёзюбюз кьараб, талай джашчыкъ, бир-бирибизни таукеллендириб, джыйылыб бара тургъанлайыкъгъа, комендант тюбес кьалыб, сыбыртхы бла туююб, ызыбызгъа алай кьайтаргъан эди. 1952 джыл болур эди, дейме. Мен джетинчи классха джюрюй эдим. Школну директору немча киши Яков Избрантович Крипинштейн историк эди. Ол джыл бизде Конституциядан дерсле бере эди. Бир кюн Конституцияны «СССР-де гражданланы эркинликлери бла борчлары» деген башындан дерс бере келиб, совет гражданланы аллай эркинликлери, быллай эркинликлери деб, хапар айта тургъанлай, сохталаны бири, Орусланы Алий болур эди дейме (класс а беш орус сабийден кьалгъанла — кьарачайлыла бла немчала — кёчгюнчюлебиз), аны сёзюн бёлуб:

— Яков Избрантович, Сиз совет гражданланы баш эркинликлерини юслеринден айтасыз, бизге уа хоншу элни кьатында кёлге барыб, джууунургъа да кьоймайдыла, — деб джылаб кьояды. — Бизге уа нек джокъду баш эркинлик?!

Директор кеси да кёчгюнчюледен эди. Кесини да джылары келиб, классдан ашыгыш чыгыб кетген эди. Кабинети биз окъугъан классны туурасында эди. Сабийле барыбыз да джылагъан эдик...

Бир кесекден, джюрегин басхан болур эди, директор кьайтыб келеди да: «Биз терен, кьарангы туннельде турабыз. Аны кыйырында кёрюнген гитче джарыкчыкъ, ол билимди. Бизни бюгюн билим алалгъандан башха амалыбыз джокъду. Ол чыракчыкъды бизни дунягъа чыгъарлыкъ, кьошарыкъ. Окъургъа эркинлик, ол уллу насыбды. Билим алыб, билим бла джыгъаргъа керекбиз бюгюнню кюнубюзню», — деб бизге кёл этген эди.

Ол бир хапарым. Экинчи хапарым: комендатурала кьуралгынчыгъа — 1944-чю джылны аягына дери — кёчгюнчюлени «кютгенле» аскерчиле эдиле. Ол джыл аланы штаблары биз джашагъан юй бла кьабыргъа хоншу эди. Мен да алай арбазда тургъанлай, аскерчиле Тебуланы Хасанны (15-17 джылда болур эди) алларына сюрюб келедиле да, штабха киргизтиб кетдиле. Бир кесекден чыгъарадыла. Мен

а арбазны ортасында, чуйча, сюелеме. Сора Хасан меннге: «Борисбийге чаб, была мени ёлтюрюрге тебрегендиле», — дейди. Мен атамы чакъырырга деб, аллыма силкинсем, аскерчи джашла мени тутуб иймейдиле. Хасанны уа, джер тюбюнде юйге алыб тюшюб кетедиле, къолларында да — шоклары. Бир заманда шок атылган таууш!... Уруб къойдула!.. деб турганлайыма, бир кесекден Хасан да, ала да чыгадыла. Хасанны бети акъ учхун. «Къора былайдан!», дейдиле да арбаздан къыстайдыла.

Хатасы болмаган джаш адамны алыб келиб, шоккланы юсюне буруб... Аны уруб къоймаганлыкларына, шоккуну атылтыб... анга расстрелни не болганын толу чекдирген эдиле.

Не ючюн? Хасан фермада ишлей эди. Ферманы кесини сют заводчугъу бар эди. Алайыны гёзенени тамадасы Маруся, аскерчилени старшиналары бла бир тилли болуб, сют башы флагаланы бирин кеслери къоратхан эдиле да, артда аны алганны «табаргъа» керек болганында, Хасанга салыб, джаш адамны къоркъутуб, «мен алганма» дсб айтдырырга излеген кёре эдим. Ол а шоккуну тюбюнде да алмаганын «алганма» дегге унамаган эди.

Артда аскерчи джаш: «Шоккуну атылтанлайыма, чёгюб къалды», — деб харх эте эди...» (Чотчаланы Владимир, Джагъа эли).

ИЧДЕН ЧЫКЪГЪАН – ИЧ АУРУУ

«Гранатны тутуб, эшикни эки джанын сакълаб...»

Батчаланы Байдымат... Тауусулуб барган бу къаты ёмюрню ал сюреминде тууб, 30-чу джыллада комсомолгъа, партиягъа да кириб, джашауну мелхум да, джарыкъ да этебиз деб къорешгенлени бири болганды ол. Аны, уста къобузчу къызны, ол джыллада кёбле таныгандыла. Къобузуну джарыкъ тауушу бла тамбланы насыблы боллугъуна кёблени ийнандырганды. Кеси къалай бек ийнана эди анга!

Алындан къызылоктярчы, эндиледе Къобан районну Ильич элинде джашаган Байдымат амма ауруу иеси болуб тёшекдеди. Аны хапарын магнитофонга джазыб, кетеме деб тебрегенимде, тау адетдеча, мени ашырырга талпыб, орундукъдан акъырын тюшген эди. Ай медет, аякъларына сюелгени ючюн, белин тюзетелмеген эди — энгишге ийилген адамча къалган эди. Огъай, къартлыкъ адамны алай бюкмейди. Аны алай немчала келген кёзюуде аладан бугъунурга керек болуб, уруда турган кюнлери, Къазахстанны ауур гетменлери, ачлыкъ, учузлукъ къартлыкъгъа джетдирмей бюкген эдиле.

Байдымат амма ётген джашауун эсге тюшюре, джангыз меннге тюл, сау дуниягъа, кесичаланы барыны да атындан, трибунадан сёлешгенча, ол кюн хапарын алай айтхан эди.

— Тёрт-беш активист болуб, колхозну аты бла, кесибизни кючюбюз бла, кечс джатмай, кюн турмай, къралгъа

болушлукъ деб, немчала келгинчин, колхозубуз чачылгынчын фронтха табханыбызны ийиб тургъанбыз. Джамчыла джыйыб ийиб, башлыкъла джыйыб ийиб, къол къабла, джюн чындайла этдириб ийиб, аны къой, талай азыкъ посылка хазырлагъан кюнъюбюзде чыгъыб кетгенбиз юйюбюзден. Ма алай бир къыйыныбыз киргенди бизни, тиширыулары, фронтха.

Немчалагъа деричин, мен колхозну складаын тутта эдим. Ала келгенлеринде къолумдан ачхычны полицаи алгъан эди. Ол склад амалтын мен артыкъ кёрюннген эдим. Ансыз да бир талай тиширыу, къолларына билетле алгъанла, комсомолгъа, партиягъа киргенле, джашауну иги этебиз деб айланганла, немчала юсюбюзню басханларында, аз къыйынлыкъмы кёргенбиз?!

Бююн да сауду, мени джашым тенглиди Гочияланы Хыйса. Ол бир кюн: «Энди сизни ючюбюзню къалай сакъларгъа билмейбиз,» — деб келеди. Ючюбюз дегени — мен, джашчыкъ бла къызчыкъ. Коммунист атлыны ёлтюрюб, бошак кетерге деб, немчаланы оноулары алайды, дей эдиле. Микоян-Шахаргъа гестапогъа да элтиб, ийиб, алай бла да кёб къыйнагъан эдиле.

Сабийлени да, кесими да джаныма къоркъуу келгенинде, не мадар деб дыгалас эте кетебиз да, былайгъа джашырылсакъ, излеб табмазла деб, юйде уллу стол бар эди, аны тюбюн къазыб, юсю бла кийизни джаябыз. Уруну ичине тахтала этиб, эм башына — кесим, экинчиге — джашны, эм тюбюне да къызчыкъны джатдырсакъ десем, онекишер джыл болгъан уланчыкъла (кесимики бла нёгерчиги) уру къазыб, аламатмы этеллик эдиле, къызчыкъ мени къойнума кирирча (алты джыл болгъан эди), джаш да къатымда олтурурча, ма алай дыгалас этиб, ала келиб кетгинчин (августну 6-да кслиб, январда кетген эдиле) уруда джашаргъа керек болуб, алай къыйынлыкъ чекгенбиз.

Ол затланы барын да кёрюб, джаныбыз къалыб, кёчюб кетдик... Исмаил, эркишим, Ленинградны саулай къалдыргъанланы бириди. Биз кесибиз а кетдик. Нени алыб чыгъарыкъ эдик? 15 минут берилген эди. Мени олсагъатда къолума къараб тургъанла: къарт къайын анам, эки ёксюз къызы, къазауатдан буту кетиб къайтхан сакъат джашыны юйдсгиси, алагъа да мен башчылыкъ этиб тургъан бир, эки

джашы уа — къазауатда. Ма алай джююлгъан эдик. Гранатны тутуб, эшикни эки джанын сакълаб, 15 минутха чыкъсанг чыкъдын, алай болмаса, не этерик эдиле эсе да... Юйню къалайындан болса да «бандит» чыкъса, гранатны атаргъа деб, хаб-хазыр болуб, юсюбюзге ёрге туруб, арбазларыбыздан алай къыстагъан эдиле. Не затыбызны алгъан эдик ол заманда?! Ма алай тургъанлай, арбаз бла бир мал, къанатлы худжу къалгъан эдиле. Кёчюргенле кеслери «къазны, бабушну быллай тукъумлусун къайдан табхансыз», деб соргъан эдиле.

Ма бююн-бюгече да кёзюмдеди мени ол рыхым. Чардакъда бышлакъ джыккырчыгъым къалгъан эди, валенкаларым. Аланы алыргъа къоймай эдиле. Тюртдю аллындан-артындан, арбагъа атды. Алалгъанынгы алдынг...

Ол джаш ёсуб, къайдам, бу эркиши да урушдан сау-эсен къайтса деб, ийлеб тургъан тондукъларым бар эдиле. Кёчюрсе келген аскерчи къыз «не этесе быланы», деб сорады. «Да не, сенгеми къояйым? — деб мен да. Джарагъан пух джаулугъум бар эди, сегиз джастыгъымы бир джукъгъа джаратырма деб, алыб, анга тюеме десем, къолларым асыры къалтырагъандан къанатларын бир-бирине тюелмегенимде, ол тиширыу джаулукъну тёрт джанын бычыкъ бла дуккул-дуккул этиб къойгъан эди. Джастыкъланы тёртюсюн кючден алдырагъан эди. Ма алай чыкъгъанбыз юйюбюзден. Мен артыкъ тюл, саулай халкъ да.

Элни къыйырына арбала бла чыгъаргъан эдиле. Сора экинчи кюн танг аласы бла аскерчи шоферле баргъан эдиле, джаш адамла бары да. Джолда да къаллай бир адамыбыз къырылгъан эди, джарлы Къарачай. Мындан бара, Архыздан келгенле, Схауатдан келгенле, джардан кетиб, юйдегилери бла къырылыб.

Вагонлада уа?.. Бир вагоннга 64 юйдеги сыйыннган эдик. Къалай баргъан болур эдик, сагъыш эт! Къалай къыйынлашыб, тёрт джаныбыз бегиб. Анда-мында бир разъезде тохтасала, эшикге чыгъарсала, хауа урдурургъа, башха заманда уа ичинде не палахларын да эте...

Кесибизни да Волгадан паром бла ётдюрген эдиле да. Волгагъа къуюгъуз деб, буйрукъ болгъанды деб, къарт къатынла, хариб, джылаб, алаймыды деб. Биз да терезечикден къараб, огъай, огъай, деб.

Къзахстанда да бизни бир ариуму кѳрген эдиле? Къарачайлыла келедиле, мангылайларында бирер уллу кѳзлери бла деб, алай айтыб сакълагъандыла бизни. Къзах тамада келиб: «Мынала охматны джауудула, мылагъа шениб болмайды» (къралны джауудула, былагъа ышаныргъа боллукъ тюлдю) деб, алай. Бир мазаллы гетменни къолунга бердиле, ачлыгъынг, джалангачлыгъынг аланы ишлери тюлдю, сюрдюле алларына, мамукъ чагагъа чыгъардыла. Ёмюрюнг къолунга гетменни алмагъан... Онеки джылны мамукъ чагада турдукъ.

Къзахстан адамны къасаб этген бир къыйынлыкъ джер эди. Иссилиги да, джаныуары да, хауасы да. Ёлмез джерлеринде къырылган эдиле кѳбле. Кѳзюмден кетмейди къартланы къыйынлашыб ёлгенлери. Эки джашы къазаутда ёлюб, Абай улу Сохта деб, бир иги киши; андан сора Акъбайланы Токай деб, тѳрт джашы да аскерде къырылыб, юйдегилери да Къзахстанда къырылыб, бир кишилери къалмай; Болурланы Чорна — бары да октябрчыла, ачдан кетдиле да, рысхылары—насыблары болган адамла.

Акъбайланы Кичи—Бекир, Къочхарланы Къызтыуай, Муссаны къатыны... ой да ой, къайсы бирин айтайым! Къарт болуб, кишибиз къалмай, биз билген, биз таныган бары да ачдан къырылыб къалдыла...

Юч къзахлыдан юч сабий къызчыкъны, ёксюзюклени, ёлсек бирге ёлюрбюз деб, сыйырган эдим. Къзахлыладан да, белгили къзахлыла. Бири баш бухгалтер эди. Къызчыкъла, сѳз ючюн, ёсселе, джылы джетмегенни джылы джетсе, джаратсала, кеслерине юйдеги этерик эдиле. Алада эки къатын тутхан адет бар эди. Къарт къзахлыла кеслерине, джумушчугъа алыб, къызчыкъланы эшек бла отунга джюрютуб тура эдиле. Ма меннге, ма сеннге деб, джашла къырылтыб, тилеб турган къызла, джашаулары болмай, башларына кечинмекге къзахлылагъа экинчиге—ючюнчюге барыб...

Башыбыздан ётген затла эсима тюшселе, бир—бирде джюрегим ауругъандан ёлюбю къалама деб, алай болама. Бу къарт болганлы уа, ала меннге артыкъ да бек татыйдыла.

«Къалай этейик, деб джылагъаным эсимеди»

Хаджиланы Мамурхан Къобан районну Октябрь элинде джашайды. Аны бююнню джашауундан билгеним джангыз олду. Кесине уа Черкесскеде больницада, атамы кѳре барыб, 1987 джыл июлну 27—де джолукъган эдим. «Мени хапарым а джарамазмы сеннге? — деб кеси сорган эди. Алайсыз, ауруу исси болуб, больницагъа тюшуб турган уллайган тиширыуну эсин къозгъаргъа тартынныкъ эдим. Кеси талпыгъанында уа, магнитофону да алыб, экинчи кюн Мамурханнга больницагъа ашыкъган эдим. Магнитофон аны къыйын чыкъган тылпыуун да, джюрегинде туюмчсклени теше айтхан сѳзлерин да сансыз джазыб барганлыкъта, мен, чекген азабларын бююн да джангыздан сесе турганча, къозгъалыб, кѳлюн басалмай, хапар айтхан тиширыуну онгнган кѳзлерине джазыкъсыныб къарай эдим.

Аны сѳзлеринден эсе кѳзлеринде терен эди магъана, ол кюн ала кѳб хапар айтхан эдиле меннге.

— Мени атам, Хаджиланы Къалабскни джашы Ибрагим, эски коммунистледен эди. Ол да, къарнашы да къазаутда къалгъандыла. Фашистлени ичлери къатышка эди, келиб, болганны къатышдырыб кетген эдиле да, бизге джетмеген не къалды! Ала келгенлеринде, колхозланы чачыб, малланы элчилеге юлешген эдиле. Быланы аталары коммунист эди деб, бизге джукъ бермей къойган эдиле. Немчала болуб, инджилер ючюн къалмаган эдик. Ала кетиб, энди уа деб турганлай, кѳчюу къайгъы чыгъады да, «бандитлессиз» дейдиле да, суредиле. «Немчалагъа — коммунистни юйдегиси, къралыбызгъа — бандитни юйдегиси, къалай этейик? — деб джылагъаным эсимеди.

Мен Прирезкадан кетген эдим. Эркишилени башха, тиширыуланы башха джыйган эдиле да, бир—бири къатыбызгъа иймей, алайда эркишиледен айрылыб къалган эдим. Гетенбаш машинала бла Джѳгетсей Аягъына тюшюредиле да, алайда эркишими да табама.

Юйюбюзден кетмегенибиз амалтын, ма мындан Джамбулгъа бир джастыкъ, бир джууурган, юсюбюзде кийимлерибиз бла, поездде да ачдан ёле джетген эдик.

Сахтиян чарыкыла бла тобукыгъа дери къарда, сау кечени къарны джырыб баргъаным эсимдеди. Сора саулугъунг къайдан боллукъду?!

Къазахлыланы уа, бизни бла къоркъутуб, къоян джюрек этген эдиле да, азыкъларын джерге басдырыб, кереклилерин кече ала эдиле. Сизге «адам ашагъанла келедиле», дегендиле деб, кесиме ачыкъдан айта эдиле, кеслери кёре тургъанлай да, сиз алай тюлсюз, демей эдиле. «Мюйюзлери барды башларында, бизни ургъан этерскдиле», — деб менден ненча джанлагъандыла? Ма бу туздамны хакъына, къачхан эте эдиле. Биз баргъынчын, бизни мюйюзлюле, адам ашагъанла этиб, миллетни ангысына алай сингдирген эдиле, кеслери кёзлери бла кёре тургъан затларына ийнаналмай эдиле. «Биз да сизнича адамлабыз, къайда мюйюзлерим?» — деб, ненча айтханма.

Къазахстанда юч ай тургъан эдик да, анда айта эдиле ол сёзлени.

Къолубузда джугъубуз болмай, анда джашагъанла да бизден болгъанларын джашырыб... адамла чибинлеча къырылыб. Къабыргъа салынмай къалгъанла бар эдиле. Хар ким джаны къайгылы, ёлген къайгылы болама дегенни да къарыуу джетмей эди къабыр къазаргъа. Мени къарт анам ёлгенинде, ючеулен болуб басдыргъан эдик. Биз бир къыйналгъан эдик ол кюн!

Бюгюн да сейирсинеме эркишими — Байтокъланы Исмаилни — ол джыллада джигитлигине, джигерлигине. Бизни да, эки эгечини юйдегилерин да — онтёрт адамны — ёлюмден сакълагъан эди.

Будайны чуругъу бла, кийимлери бла келтириб, бизни алай асырай эди. Ишлерге баргъан кёзююнде сабанлада будай башланы уууб, хурджунларына къуюб келиучен эди. Бир кере, тешиниб, болгъанын да къакъгъанында, Аллахды билген, беш килограммдан аз болмаз эди, аллай бир будай алгъан эдик. Барыб, чюгюндюр къазыб келтириб, аны эзиб, арпа унчукъ табсакъ, анга къатышдырыб, гырджын этиб, аны ашай эдик. Ит ашча бир. Ёлмегенбиз ансы, биз сынамагъан къалмагъанды. 30 соток бачханы къазыб чыкъгъанында, джукъ алмай къалгъан эди.

Сора ашхынларыбыз къатхан эдиле да, гитче аякъчыкъ бла бир биялумукъчукъдан болуб къала эдик. Аючюкню къатыны, Гочияладан, аты Зулихат болур эди дейме, мюрзеучюк алыб келебиз да, арпа ундан ашхы биялумукъ этиб, кесин тыялмай ичеди да, эки сабийчиги да къалыб, кеси ёлюб кетди. Кёзюм кёрген зат. Саулай Сынты юйдегилери бла, юйдегилери бла къырылгъан эди.

Айланыб садакъа джыйгъанла бар эдиле. Садакъа джыя барыб, кёбле ёлгендиле.

Сабийле садакъа джыя барсала, къыргъызлыла кечеге юйлерине къоя эдиле. Биз джукъласакъ, хар небизни урлаб кетмесинле деб, аякъларындан тагыб джатдырыб, эртденбласында джукъчукъла да бериб, алай ашырыб тургъандыла. Кёзюм кёрген зат! Къыргъызлыла аман тюл эдиле адамгъа. «Сандалыб келген къарачайлыла», — деб турсала да, иги орунларын да саллыкъ эдиле, ашатхан да этерик эдиле.

Ач, онгуз болгъан адамны, бит-сирке кесиб, онгун алыб къояды. Исмаил къарын азыгъыбызгъа къаллай бир эс бёле эди эсе, ма ол затха да аллай бир сагъая эди. Ма ол къадар джанны, 14 джанны, джюлпюч алыб, барыны башларын джюлюй эди. Уллуну, гитчени да. Бир адамны башында тюк къоймай, алай ариулаб тургъанды. Халкъ бек инджилген юч-тёрт джылда ма алай, къолундан джюлгючню тюшюрмегенча, къазауат этгенлей джашай эди.

Джашауубуз не ашайыкъ, къайда джашайыкъ деген дыгаласдан озуб, башха джукъгъа джетмеди.

Ары джылай кетген эдик, андан къууана къайтхан эдик. Атыла-чачыла айлансанг а, юйюнг да, кюнюнг да болмайды.

Хар джол сайын джангыдан джашаб башларгъа керск болуб. «Тёнгерсген ташха джукъ чыкъмаз» деб, аны ючюн айтадыла. Башхасын къой, биз джарлылагъа ненча кере юй ишлерге керек болду?! Мында юйлерибизни къоюб чыкъдыкъ да, кёчюб барыб, джангыдан мскям дыгалас этдик. Не уа бир кере бламы къалгъан эдик! Ызыбызгъа айланганыкъда уа, топуракъны сыртыбыз бла ташыб этген юйлерибизни атдыкъ да кетдик. Келгенинде да юйлерибизни ызына беригиз дерге эркинлигибиз болмады. Къой, тура-туруб къозгъалсам, ол

артыкълыкъ бюгюн этиле тургъанча аллай бир джаньма джетеди...

«Мен кызыбай эдим да, урдуртмай эдим кесими...»

Гочияланы Лиза, 78 джылгъа келген амма, Знаменка элде джашайды. Баш иесин, къартджуртчу джашны Гочия улу Хызырны, урушха ашырыб, абаданчыгъына — тогъуз, гитчеси да — кьойнунда, тёрт сабий бла кьалыб, аланы да чарпытмай, кёчгюнчюлюкден сау чыкьгъанына кеси да сейирсинеди.

Аны балаларына уа кьоркъуу кьара гюрге кюннге дери да, кьазауат бла бирге келген эди. Фашистле Къартджуртха

Гочияланы Лиза.

кирген кёзюуде (Лиза уа анда джашагъанды) аскерчини юйдегиси деб, ала аны кьыйнар ючюн кьоймагъандыла.

Элде немчала тургъан тёрт ай бла онбир кюнню хар бирин эсине тюшюреди амма. Кьалай унутсун, сабийлери бла анасыны джанларын сакълар ючюн, башха амал табмай, кьышны кьыямытында, фашистледен кьачыб, сууукъ дорбунда талай кюнню кечингенлери?!
Лизаны 1941 джыл августну 24-де кьазауатха кетген баш иеси, Хызыр, 1947 джыл апрелни 4-де, юйдегисин излей, талай джерни да аулаб, поездде сабийлерине деб алыб келген хапчюкчюгюн да урлатыб, кеси да ачдан джунчуб, была джашагъан джерге алай келген эди. Ол да кьазауатдан «кьысталгъан» аскерчи джашланы джазыуларын сынагъан эди.

— Немчаладан кьаллай бир кьоркъгъаныма кьара, дорбунда тургъанлай, элни орамларында айланган пасыкъланы аякъ тауушларын эшитгенча бола эдим, — дейди Лиза. — Кеслери да сууукъну чыртда кёлтюрмей кёре эдим. Юйлеге джайылыб, маджал джуургъанларыбызны орундукъларыбыздан алыб, орталарын тешик этиб, боюнларына кийиб, сыртда-кьолда постла кьурагъан эдиле. Уллу тазыбыз, маджал лампабыз аладан кьалмай, джаратхан затларын, хант болсун, хазна болсун, соргъан-оргъан болмай алыб... Биз джарлыла да, адамны ачитмасала, нени алыб кьорарыкъ эселе да деб, башха кьарыубуз болмай.

Элден тёрт ай бла онбиринчи кюнлерине чыкьгъан эдиле, кеслери да, мурдарла, талай адамны ёлтюрюб. Кьуру мен билиб: Эбзе улу Сапарны, Ёзден улу Абрасалимни, Къаракет улу Асланбекни. Глоу улу Османни уа кете туруб ёлтюрген эдиле.

Кёчюрюлгеним а мени Кьызыл Кьаладан эди. Анда анамы кьарнашлары джашай эдиле да, малчыкъларыбызны кьыш ала кечиндирселе деб, анамы да, сабийлени да алыб, ары келген эдик. Келсек келейик, юйюм, рысхым — Къартджуртда, малчыкъларым Кьызыл Кьалада худжу кьаладыла...

Кёчюрюрлеринден эки-юч кюнню алгъа, бир кьауум тиширыу болуб, Кьызыл Кьаладан Пашинскеге сатыучукъла этерге келебиз. Кече бир абазалыны юйюнде кьалабыз. Ол бизге: «Ой джарлы кьарачайлыла, не айланасыз? Сизни кёчюрген этерикдиле...» — дейди. Меннге уа ары дери да элде кёчюрюрге келгенледен бир аскерчи джаш, элинг кьайдады деб, соруб, айтханымда, элинге кет, юйдегинги да

джый да кет, деген эди. Айтыла тургъаннга ийнаныргъа унамай эдик биз кыйынлыла...

Пашинскеде бизни кѣчюрлюк эшелонланы да кѣрюб: «Мал джюклеучю вагонлагъа бизни?».. — деб, анга да ийнаныргъа унамай, сатыучукъла да этиб, ызыбызгъа баш атабыз. Экинчи кечени Джѣгетейде къалыб, аякъларыбызны да хыппил этиб, ююнчю кюн Къызыл Къалагъа джыйылабыз.

Мени бла къайтханладан юйлеринде мал кесерча адамлары болгъанла, кече джатмай, мал кесиб, этин тузлаб, джолгъа алай хазырланганла да бар эдиле, анам бла мен а, не?!

Танг аласы бла, келиб, чыгъарыб тебреселе, джылайма—джарылама: «Мени къайры элтесиз, эркишим — къазауатда, рысхым — Къартджуртда», — дейме. Десенг, дей тур. Аскерчилени бири: «Районнга тюшюрюрге керекбиз, алайдан рысхыгъызны алыргъа юйюгюзге иерикдиле», — деб алдайды. Мен да аны ѳтюрюклерине ийнанама...

Машинаны башында олтурур джер табылмай, ол аман джоллада сабийле машинадан чартлаб кетедиле деб, эсим чыгъыб, тѳрт сабийни биргелей, къучагъыма джыйыб, Джѣгетей Аягъына алай джыйылган эдик. Бир кесек нартюхчюк болмаса, не рысхым, не азыгъым джокъ...

17 кюн бла 17 кечени элтиб, сора станция Маймак деб бир джерде тѳгедиле. Ол кюн алайда эшикде атылыб къалабыз. Къолларына джукъ алыб чыгъалгъанланы тѳгерекеде джашагъанла, хар нелерин тонаб, хар ким джылау—къычырыкъ болуб, алайда бизден бир кече ѳтеди! Тѳгюлген миллетни аманлыкъчыладан къорууларча арабызда аллай эркишими бар эди?! Сакъатла, къалгъаны сабий...

Мени урланыр затым да джокъ эди, урланганым да болмады, оу—шау эте, эртденблагъа чыкъдыкъ. Алайдан бир клубха элтиб къуюб, салам отда къайнатыб бир кѳк шай бердиле. Аны да ичелмедик. Сора Фрунзе областда Грозное деб бир элчикге элтиб, юйлеге юлешдиле...

Бизни бир тюгюбюз да къаллыкъ тюл эди, миллетни джигерлиги болмаса. Анда джашагъанла биз эс джыйгъаныкъда, арtdаракъда, алай айта эдиле: «Сиз тюшген болумгъа биз тюшсек, бизни артыбыз боллукъ эди», — деб. Биз джарлыланы уа этмегенибизми къалды? Къазахлылагъа, къыргъызлылагъа кийим, чарыкъ тикген да биз эдик, канал къазгъан да биз эдик, ауур джюк ташыгъан да, ѳлген да биз эдик. Дагъыда ишлегенликге, иш хакъынгы табсанг, нек джарлы эдинг! Джарлы тиширыула юйдегилерине

дыгаласдан мюрзеучюкню, ууучха сыйынган бирчикни, хызенчикге къуюб, къолтукъ тюблерине джашырыб... Бригадирле да аны сезген эдиле да, тиширыулары билеклерин буруб, туююб, алай сыйыра эдиле. Сыйырыб кеслерине ала эдиле. Алай джылатыб сыйыргъанларын юйдегилерине да къалай ашата эдиле эсе да?!

Мен къызбай эдим да, урлайма деб кюрешмей эдим. Сыртларында къамчи ызлары бла ише баргъан тиширыулары ма бу эки кѳзюм бла кѳргенме. «Ёле тургъан ёлюр от ашар» дегенлей, амалсызгъа къалган нени да этиб къоя кѳре эдим. Ачдан, ауур ишден миллет къырылыб къалды да. Чегилеригиз бителликдиле, бир да къурумаса да сууну къайнатыб ичигиз, деб юрте эдиле къартла.

Кссим кѳзюм бла кѳрген дагъыда: ай сайын къол салыргъа комендантха барычан эдик. Алайгъа келиб, асыры ачдан дингиз болуб, эки атлауушчукъдан ѳрге атлаялмай, алайда огъуна джыгъылыб—джыгъылыб, ёлюб къалгъан эдиле эки тиширыу. Кесим кѳрген ишти. Ма бу эки къолум бла 12 адамны ёлюклерин басдыргъанма. Джуккаланы Хаджи—Муратны кесин да, къатынын да, 3 сабийлерин да; Ёзденланы Рамазанны да, джандетли болсунла хариб, мен салган эдим къабыргъа. Долаланы Ахия уа... Хар ким машакъ джыя эдик. Ол да, бара барыб, къулакъ ауушдан чыкъмай къалгъан эди. Ёлюб къалгъан кѳре эдим, хариб.

Аны да кѳрюне мен салган эдим. Къаллай къабырла эдиле ала?! Тюз энгиште къазыб, къобучукъ этиб, ёлюкню ары салыб, кулда бла джабыб къоя эдик.

Ол къыйынлыгъыгъыз азды деб, джыл сайын эл Совет 500 сом багъасы заемге къол салдырта эди. Унамагъанны кече конторгъа скоре эдиле, туююб—уруб салдырта эдиле.

Беш джылны 500—шер сомгъа къол салыб тургъанма. Ой, ууахтысыз аджал джокъду, ансы... 30 килограмм ауурлукълары болгъан тюкленни поездге джюклерге бригадир мени да, эки къызны да станциягъа (джашагъан джерибизден 6 километрге узакъда) сюреди да, барабыз. Ингирде ишден бѳлюннюксюз деб, юйге иймейди. Кече къалгъан джерибиз — цемент пол. Олтурабыз да не этейик, олтурмайбыз да танга къалай чыгъайыкъ? Алайда бир кече тюш кѳреме: бир гурт тауугъум болганча болады да, ол къырылыб къалады.

Джюджеклени, тазгъа сибириб, къабхакъдан атама... Тюшюмю анам бла сабийлеге буюрама, шашаргъа джетеме. Къызла кѳлюмю басаргъа кюрешедиле. Мен а бешисин да эки килограмм гардошчукъ бла къоюб кетгенме! Тохтамайма да, келеме юйге. Бары да сау—эсен. Эртденбласында председатель чакъырады:

— Нек этиб айланаса, быланы да ишден бѐлюб? — деб кызыла ючюн да урушады.

— Аскерчини юйдегисин ѳлтюрсенми этериксиз, суу ичирирге адам кыоймай кыатларында? — дейме мен да. — Барлык тюлме!

— Бурнунгу учу бла джол салыб барырса, — дейди ол да меннге.

Бармай не кыаруунг бар эди, дагыда 15 кюнню туруб келген эдим... «Ой джарлы сен, бизге джукъ да боллукъ тюлдю, сен ѳллюксе бизден алгъа, — дсй эди анам. — Джилигинг сары келгенсе да, аны бла айланаса».

Эки палтон джаулугъум бар эди, ала бла белими кыаты тартдырыб, джай да, кыыш да алай айлана эдим. Алайсыз, ол ауур ишледе ишлеб, джаным сау кыаллыкъ болмаз эди.

Отуз килограмм ауурлукълары болгъан тюклени, тюблеринде кыалыб, кѳлтюралмай дыгалас этсек, бригадир:

— Не-с, кыаруугъуз Кавказдамы кыалгъанды? — деб хыликке этс эди. Аягыбыз бла джер кыаздыра эдилс. Джанынга солуу алыргъа кыоймай, алай ишлете эдиле. Бригадир «ура» десе, ишлеб башларгъа керек эдик, олтуругъуз деб кыоллары бла кѳргюзте эди. Олтургъанынг бла тенг ѳрге кыобарыб...

Мен этмеген не иш кыалгъанды?! Ансына да пелиуан кѳрс эдим. Кыолумдан рысхымы алгъанлыкъларына, биргеми мангылай рысхым баргъан эди да, ол тѳрт сабийни сакъладым, Аллахха болсун шукурла...

«Бир китабха джюгом барды»

— Мени хапарым джылаулукъду, кызым. Джюрегимде бир китабха джюгом барды... Бир джылны ичинде, 1946 джыл, мени ууакъ сабийле бла кыоюб, бир-бири ызларындан джети адамым ѳлген эдиле: анам, беш эгечим, кыарнашчыгъым. Алгъы бурун 18 джыл болгъан эгечим туберкулѳз болуб ѳледи. Аны ызындан — 16 джыл болгъан кыыз. Экинчи эгешчигим ѳлген кече анамы тили тутулады да, кеси да аны ызындан онсегиз кюнден кетсди... Дагыда бир эгечим, аны кесини да эки сабийчиги бар эди. Кыарнашчыгъым а атла кюте эди. Атны юсюнде тургъанлай, башха атны хатадан тыяма деб, анга кесин урдуртуб, аякъ джилигин юздюртюб кыойгъан эди...

Элкыанланы Супият гитче эгечи бла.

Бешинчи эгечим ѳлюб, аны басдырыб келгенден сора, кчесинде, бош кыалгъан орундукълада джатаргъа кѳлюм бармай (ах, эт адамларым кыара джерге кѳмюлген эдиле да), сабийле бла кесиме джерде орунла салгъан эдим. Эм уллусуна онеки джыл, бири биринден гитче... сегизеулен!

Джерде орун салама да, бир джанымдан джатыб, сол кьолуму узатыб, эгечими джашчыгын кесиме кысама да, башчыгын билегиме салама. Аны ары джанына кьарнашчыгым джатады, кьол аязыма да бир эгешчигими башчыгын салама. Кесимикилени аягымдан джатдырама. Кьалгьан экиси да онг джанымдан киредиле...

Кесимикиле «сени бла джатабыз» деб тыхсысала, «алай этсегиз, сизни да анагьыз ёлюб кьаллыкьды» дейме да, ала шош боладыла. Ёлген эгечими джашчыгьы уа (артда ол да ёлюб кьалгьан эди), анасын джокьлаб:

— Энди меннге аннячыкь кьайда? — деб сорады.

— Ма мен, — деб кесими кёргюземе...

«Арыкь токьлуланы баугьа джыйыб, кьарантха болуб турама» деб, джылай, джыламуькьларымда тунчугьа, эртденблагьа чыгьама...

Аллай кечелерими ненча болгьанларын кесим да билмейме. Ол джыллада мен билген джангыз бир зат бар эди: ёлюрге эркинлигим болмагьаны. Кьолума кьараб тургьан сабийле ююн джашаргьа борчлу эдим. Джашай эдим...джыламуьгум бла гьрджнымы тенг ашай...

Бу хапарны меннге Джангы Кьарачай элде джашагьан Ёлкьанланы Супият, Ачахматны кызы айтхан эди. Ол ёлген эт адамларын бусагьатда аллына алыб тургьанча, кьозгьалыб джылай эди. Супиятны аллында тобукьланыб, кечмеклик тилерим, сабий анасына кьысылгьанча, кьысылырым келген эди.

Кьарт аммаланы таралыб джылагьанларын кёргенмисиз? Кёзлеринден акьгьан джыламуькь тамчы бет джыйрыкьлары бла энишге саркьа, аланы бусагьатда джырыб баргьанча кёрюннгенин эслегенмисиз? Заман да, ауур ишле да терек тамыргьа ушатхан кьоллары бла кёзлерине узала, сырты кьалтырай джылагьан амманы кёрмез ююн, адам джерге кириб кетерчады...

Адам кеси туудургьан зат болуб, аны хауасына эм бек келишмеген, эшта, кьазауат болур. Кьазауат болмаса, Супиятны баш иеси Ёлкьанланы Ахматны джашы Рамазан Москвада окьууун кьоюб, кьолуна сауут аллыкьмы эди? Кьазауат башланмаса, ол джыл огьуна сентябрны 19-да Супият эрини Волхово шахардан письмосун, эки-юч кюнден

да башсыз болду, деген ачы хапарын аллыкьмы эди? Кьазауат болмаса, Ёлкьан улуну юч баласы ата танымай, кьум тюзледе сабийликлерин сыйыргьыб, джиликлери юзюлеми ёсерик эдиле? Кьазауат болмаса, кёчгюнчюлюк Супиятны джашаууна кириб, быллай хапар айтдырлыкь тьол эди:

— Эртденбла от тамызайым деб, хоншуладан от алыб келе тургьанлайыма, тийре кьатын Кьагьыйланы Хабланы: «О, Супият, бизни кёчюре айланадыла, гьрджныбыз джокьду», — деб джылай кьычыргьанындан башлаб, ол онтёрт джылны хар кюню эсимдедиле. Алай а джюрегими биринчи сыннганы юйюмден да бек, элибизден чыгьыб тебреген кёзююбюзде болгьан эди. Джатуума да келмесин аллай кюн, — дейди Супият. — Элинг, юйюнг да артда кьалыб... Машинада кетиб бара тургьанлайыбызгьа (мен Акь Кьаладан кёчгенме) юч сабийни да ёрге сюейме да, Чууана кьая бла Байракь дубурну кёргюзюб: «Кёрюб кьалыгьыз, туугьан джуртугьузду» дейме да, джылайма, таралама... Ызыбызгьа кьайтыб келе да, Красногоркадан бери айланганлай, Чууананы кёрюб кьояма да, биягьынлай, кетиб баргьан кюнюмдеча, бир джылау тиеди... Машинасын тохтатыб (бир джууукь джетген джаш алыб келе эди), меннге эс табдырыб кюрешген эди. Бююнюмде да ол экисин кёрсем, кёчген кюнюм эсима тьошеди.

Эки джылауну ортасында Ёлкьанланы Супият, 1946 джыл бир-бири ызларындан кьысха ёлген джети адамындан сора да эгечини «энди меннге аннячыкь кьайда?» деген джашчыгьын да, гитче эгешчиклерини бирин да кьабыргьа берген эди.

— Кьазахстанны Свердлов районуна тьошген эдик, — деб эсине тьошюреди Супият — Кёгезек элге. Эл десем да: «Биз кьумдан джыйылгьанлы алты джыл болады», — дей эдиле алайда джашагьан кьазахлыла. Башханы кьой, ичерге суулары джокь эди. Кёлчюк бла суу келсе, аны ичиб, айны затны тура эдик. Биз юйлерине тьошген кьазахлыланы чоконларындан сора сауут атына джукьлары джокь эди, анда эте эдиле нелерин да. Бир кере тутхан затларымы кьазах кьатыннга берген эдим.

Алайдан Буденовка деб, бир орус элге кечеме да, алайдан да 1945 джыл анам, адамларым джашагъан Ворошиловка элге кетеме. Алайда 1946 джыл да башланады...

Сабийлени аталары Москвагъа окъургъа кетерден алгъа төрт джылны Учкулан райкомну секретары болуб тургъан эди. Ёлгенинден сора Москвадан муну юйдегисине болушугъуз деб, къагъыт келген эди. Аны къанын алыб ашагъанча деб, къарангылыкъ этиб, 27 сом пенсия берирге деб келген къагъытны военкоматха элтирге келюм бармагъан эди. Орта Азиягъа кечюб баргъаныкъда уа, анда элтиб береме. Сан этмей, ары ата, бери ата турадыла да, артда къагъытны белинден джартысын тас этдиле. Ахырсы 1951 джылгъа дери, къазауатда ёлгенини юйдегисича, пенсия алалмай, къан дыгалас эте джашадым. Ол джыл 540 сом пенсия буюрадыла да, алалмай тургъан джылларым да къалыб, арт джылгъа бирге телейдиле да, 12 минг сом бередила. Кесим да джыл сайын гектар чоюндоюрге къарай эдим.

Башыбыздан кюн къыздырыб, аякъларыбыз сау кюнню сууда... Ол ауурлукъну чекген болуб, саулугъу бла къалгъан джокъду, — дейди Супият. — Саулугъунгу сыйыргъан затла анда джетише эдиле... Алай а ол тюл эди сагъышым. Мени къолума къараб тургъан сабийле белгили ачдан ёлмей бир сакълансала деб, кечем-кюнюм айырылмай джашай эдим. Аланы ач этмейме деб, кюбюр хапчюкчюгюмю сата да, мюргеуге ауушдура, сабийлеге джаланигачлыкъ сынатхан эдим.

Бир къазахлыны юйюнде 100 сом бериб тура эдик. Болгъанчыгъыбызны джалаб бошагъаныкъда, кесибизге болурча, бир тыгъырыкъ этиб кирсек, деген дыгаласда, кесим бир юй кибик ишлей башлайма. Саманла да этиб, ала да алай, джерни джонуб бара тура эдим, ётюб баргъан бир садакъачы орус къарт, тохтаб:

— Не этесе, къызым? — деб сорду.

— Ма, юй тюб сала башлагъанма.

— Саманланы бир-бирине тутдуруб къалай билликмисе?

— Огъай.

Сора кёргозеди. Ол алай юретмесе, сюеген къабыргъам юсюме оюлуб къаллыкъ болур эди. Къабыргъаларын тюгел битдиргинчин, безгек болама да къалама. Юйню салкъынына джатыб, ёрге къобар къарыуум болмай, эки сабийге — эгешчигим бла къарнашчыгъыма — тюблеринден къараб, «алайгъа салыгъыз, энди былайгъа...» дей, саманны эки къат

тиздиреме. Кесими юсюмде да юйсюз къалгъан бирлени джыяма да ол юйде джазгъа чыгъабыз...

Бери тебрей, анда юй дауламазгъа, хапчюк дауламазгъа деб, къол салдыргъан эдиле. «Джуртубузгъа джыйылма къоюгъуз, ансы...» — дейбиз да туугъан джерибизге баш атабыз. Юйюмде джашагъан оруслу, нек эсе да, аны бир бёлмесин чачыб тура эди. Келгеникде 2500 сомгъа андан аны сатама да алама. Ичинде хапчюгю уа... Бизни орамны хапчюгюн Къубраннга бергендиле дей эдиле. Мени табчаным, башха рысхым да врачны юйюндедиле, деб хапар айтхан эдиле. Алай болса да, Аллахха болсун шукурла, ол сабийле бла келиб, юйюме тюшген эдим да, къууанчым уллу эди. Бери келгенли ёлгеним болмагъанды. Туугъан-джашагъан джерингде хар не да сакълый болур сени. Эгечим, къарнашым, мен бир джерге джыйылсакъ, башха ушакъ эте билмейбиз. Кесибиз энчи къалыб, бир сытылмай къоймайбыз.

Арыгъан атха къамчи джетдиргенча эте, джашай барабыз, — дейди Супият амма.

Бек тойгъан кюнюмде Азия эсиме тюшеди

; Мансурланы Букъминат. Кеси ышарса, кёзлери кюлюочю, ариу да, огъурлу да амма Джангы Джёгетейде джашай эди. Мен аны бла 1988 джыл тюбоб ушакъ этген эдим, 1989 джыл а аны ахыр джылы кёре эдим. Эсимдеди, Букъминат бла кюн турушда олтуруб этген ушагъыбыз. Эсимдеди, иги хапар айтса, кёзлери кюле, кёрген къыйынлыгъын сагъынганлай, эки кёзюне келекке тюшюб къалыучусу. Дагъыда унутмагъаным: амманы хапарына тынгылай, «кёчюнчюлюкде анасы да, баласы да болгъаннга артыкъ къыйын кёре эдим, — дегеним.

Хо, Букъминатны баш иеси Мансурланы Бекир, къазауатда къалыб, кёчюрюлген кюн, кесинден башха ышаныр, базар адамы болмай, онгсуз къарт анасы бла юч ууакъ сабийин этегине къысыб, Джёгетейден алай чыкъгъан эди.

Къууанч да, джарсыу да юйюнде къонакълыкъ этёр ючюн къалмагъан аммагъа хапарын бёлдюре, мен эки соруу берген эдим. Бири — ол джыллада къууанган кюнлеринг боламы

эдиле? Бола эдиле эсе, не эди сени кыуандыргъан? Экинчиси — кесинги джазыксынынган кюнлеринг кѣбмю эдиле?

Букъминат сорууларыма джууаб берген эди...

«Мен Киргизияны Кант районуну «Труд» колхозуна тюшген эдим. Абаданчыкыгъа тѣрт джыл, аны гитчесине эки джыл, джангыз джашчык а, атасы кызауатха кетгенден сора туугъан эди да, кѣчген кюнубюзде анга да юч ай болуб, алай кетген эдик. Ол эркиши ючюнчюсю уланчык болгъанын билмегенлей ёлюб кетген эди. Ёлюсю Пенза шахарда кыалгъанды.

Баргъан кюнумден башлаб, ызыбызгъа кетер кюнубюзде дери чюгюндюрге ишлеб тургъанма. Джигерлигинг ючюн деб, медаль да берген эдиле, аны да сакълай билмегенме — сабийлеге оюнчакъ этиб турдум да, артда тас этиб кыойгъан эдиле. Оюнчакъ кѣрбюмю ёсгенле бу джарлыла?!

«Сен эркишилик, тиширыулукъ да этесе, сен ёлсенг, бизге ким кыарарыкыды, аша джаным, аша...» — деб анам хариб, ол меннге тедей, мен анга тедей турдукъ да, бир ингирде чюгюндюрден кыайтсам, эшикке да чюй салыб, эки чындайчыгъын да джуууб, алай тагыб, орундукъчугу терезе джанында эди да, бетин да терезеге буруб (мени аллыма кыарай болур эди насыбы кыуругъан), ёлюб тура эди...

Ой, Азия уа кыартларыбызны артларына бир чыкыгъан эди да!

Кесими джазыксынынган кюнлерим да кѣб болгъандыла. Ашаргъа джукъ болмай кыалыб, кюбюр хапчюгомю (Кавказдан кыолубузгъа алыб чыкыгъан затчыкларыбызны) сыртыма тагыб, кыолума да таяк алыб, эл-элге, тийре-тийреге ашар затчыкыгъа ауушдурама деб айланган кюнлеримде, мени джорюгомде не бола тура болур эди? Уллу чилле джаулугъуму беш килограмм арпа ичге ауушдургъан эдим. Анам кюсуюню, кызауатдан кыайтса деб, тонун, ышымларын, чепкенин, кѣлегин алгъан эди. Ол уруш азыгы болду, кийимлери уа сабийлерини джанларын кыалдырыргъа джарагъан эдиле. Ма аланы ауушдура чыкыгъан кюнлерим эсима тюшселе, кесими бюгюн да джазыксынама.

Дагыда кесими джазыксындыргъан: сабийлени аталары кыышха отун джыймай кетген эди да, кѣчер кыачыбызда менича бир талай тиширыу да, мен да Учхулдан Джѣгетейге (андан кѣчгенме мен), сыртыбызда агъач ташыб, кыышха отун джыйгъан эдик. Аркъа джюк кѣлтюре, болгъаным кюлтюм болуб... Алыб келген отунуму, кыышха аяб, отха

салыргъа кыызгъаныб тургъанлайыма, кѣчюрдюле да кетдиле. Ол аркъа джиклерим ауруй ташыгъан отунум джаныма джарамай, худжу кыалыб кетгени эсима тюшсе, алай джазыксынама кесими...

«Джигер джанынга кыыйнлыкъ» деб, кечем-кюнум болмай, ол онтѣрт джылны кыайсы кече, кыайсы кюн деб, билмей джашагъанма. Сау джылны ишлегенинге бир кесек зат бериб кыойсала, ол да бек сындыра эди.

Ауур иш да, ачлыкъ, джаланнгачлыкъ да татыгъан болур эдиле, бутум ауруб больницагъа тюшеме да, Кыобанланы Аубекир, дохтур эди, ол, бутунгу кесерикбиз, дейди. Сау кечени джылаб чыгъама, эргенбласында больницадан кетиб кыалама. Келеме да, ат бокъ джыяма. Аны какча этиб, юч кюнню бутуму анда тутама, ызы бла кыуртла салама... Ёлеме деб кыоркъмай эдим, джаныбызгъа кыоркъурча, джашаудан кѣрген игилигибиз джюк эди, балаларыма ана болалмай, аланы сабий юйге бердириргеми тебретим мен джарлы деб, кыыйнала эдим кесиме. Башха джазыксыныр адамынг болмаса, кесинги джазыксынынмай да не этгин?

Кыууанган кюнлерим? Орта Азияны «кыууанчлары» да бир тюрлюле эдиле. Сабийлеге джубанч этерге джукъ табсам да, чюгюндюр бачхандан сау-эсен кыайтыб, меннге таралыб, тансыклары сѣнгулмей джашаб баргъан сабийлени тѣгерегиме джыйсам да, кыууана эдим. Бюгюнню кюнубюзде сан этмей, кѣрмей, багъа бермей, юсю бла атлаб кетген затларыбыз, ол кюнлде бизни кыууандыргъан джангыз ала эдиле. Ашаб тойгъан кюнумде, Азия эсима тюшеди.

Бек эсимдеди, ссуда алыб, беш мингге юйчюк сатыб алгъан кюнумде кемсиз кыууанганым. Дагыда бир джыл ишлегениме берген шекерчиклерин сатыб, эки пиала алгъанымда, башым кѣкке джетгенча бир болгъан эдим.

Алай а эм уллу кыууанчым бу юч сабийни сау сакълаялыб, Джѣгетейге кыайтханым эди. Аллай кыууанчны ары дери да, андан сора да билмегенме».

«Кыабырда кѣлеме кирген эди»

Кыанаматланы Шама... Совет властха тамам кѣлю бла кыуллукъ этген тиширыу, эшта, кесине халкына да джетген артыкылыкны артык бек кече болмаз, дей кыакыгъан эдим, Кыарачай шахаргъа келиб, Шаманы эшигин. Кесин

танымасам да, 1926 джыл — комсомолга, 1930 джыл а партияга киргенин биле эдим. Дагыда Шаманы 1932 джыл Москага XVII партия конференцияга барганын, таулу кызла бла бирге Клара Цеткинада кьонакьда болганын, Роза Люксенбургну атын джюрютген (бусагьатда — «Красная гвоздика») фабрикада берилген саугьасын (В.И.Ленинни кьумачда салынган суратын) кьазауатны кьэююнде партия билети бла бирге, кькюрегинде асыраб, эм кьыйын кюнюнде да, кьез гинджисин сакьлагьанча сакьлагьанын да эшите-эшите тургьанма.

Кьанамагланы Шама. 30-чу джылла.

78 джылга кирген, ариу, ёхтем сыфатындан, джашлыгьындан джангыз ачыкь ауазы сакьланган Шама, меннге джарыкь тюеб, тьорюне ётдорген эди. Аны, башха кьарт адамланьча, тюенеси бла джашагьаны хар несинде да сезиле эди. Хапары уа... Ол узун джашауундан меннге кьысха хапар айтхан эди.

— Кьазауатха дери облисполкомда кадрла бьлюмню тамадасы болуб ишлей, ал башланган партия организацияны секретарьны джумушун да бардыра эдим. Кьазауат башланганында, мени райсобесни тамадасы этиб, аскерчилени юйдегилерине кьайгьыруну бойнума саладыла, аны бла бирге райисполкомну председателини заместителиме, партия секретарлыгьым да аланы юслерине.

Эркишиле — кьазауатда. Мени эркишим да ала бла. Мында да адамла керекдиле, деб унамагьан эдиле, ансы мени да фронтха кетерге огьайым болмагьан эди.

Мында адамла уа — тиширыула — кюндюз кьрал ишде ишлеб, кече кеслерини джюнлеринден кийимле этиб, аны фронтха ашыра эдик. Бусагьатда да башы сауду довавторчу, Акьбайланы Магомет, ол Микоян-Шахарга келгенлей тура эди. Биз аны не кереклисин да табдыра эдик.

Фронтха ийген посылкаларыбызны уа кьайсы бирин айтайым! Тиширыула кьоллары бла этген затчыкьларын «кьайсы аскерчиге болса да джарар» деб, джылаб алай ашыра эдиле.

Биринчи ноябрда, ингирде, Огьары Марадан командировкадан кьайтыб, юйде арыб келгеним бла джукьлаб тургьанлайыма, кече арасында мени ишлеген джериме чыкьырдыла. Кьарангыда машиналадан кючден ёте, ишге келеме. Келсем, кабинетимде — кесими секретарым, чууут кьыз, бухгалтерим, облисполкомну председателини заместители. Заместитель айтады:

— Канаматова джолдаш, сен кьралны кьаллай адамы болгьанынгы билебиз, алай а... партия ишлеринги бер... сизни кьчюрген этедиле.

Алайда тилим тутулады да кьалады...

— Сеннге машина берейик, — дейдиле, — хапчюпюнгю ал.

Мени уа баш ием — фронтда, юйюмде бар затымы партизанны хапчюгю деб, немчала чачхандыла. Ол кюн да Марада талай туруб кьайтханма. Айлыкь алгьаным джокь, юйде бир кьабын гьрджын джокь. Меннге энчи машина неге керекди?! Ленинградда джашагьан эгечим да, эвакуирован болуб, сабийчиги бла келиб тура эди. Аны да джугьу джокь.

Экибиз эки сабийни (менде да ол джангыз кыз сабийчик) кьолларындан тутабыз да, Микоян–Шахарда немчала туруб кетгенли да худжу кьала тургъа юйню, керти да худжу кьалдыра, босагъасын ташлайбыз. Тёрт саныбыздан башха не хапчюк, не азыкь джокь. Джангыз марачыла юч литр кирген суулюкчюкь бла бир бал берген эдиле, ол — кьолубузда.

Сталинградха джеттинчи ол эки сабий ачдан джылай да тохтай, алай барадыла. Алайда бир уртлар затчюкь да, гырджын да бердиле...

Орта Азияда Фрунзе областны Кант районуна тюшебиз.

Кёчгюнчюлкюде ётген бир кюнюмю да унутмагъанма. Бир кюнюмю да!.. Ёлюм, учузлукь, ёлгенлени кьой, сауланы джюреклерин да сукъгъан эди джерге. Анда, адамлагъа ол зырафлыкь джетген джерде, адам шартларын сакълагъан миллетге, минг кере бюсюреу!..

Мени уа.. анда кесими атам да, анам да ёлдюле, кьайын атам бла кьайын анам да ёлдюле. Кьарнашым Эрикгенланы Басият кьазауатда ёлдю. Эгечими эри Темрезланы Рамазан, полковник эди кеси да, ол да уруш азыгъы болду... Кьайсы бирин айтайым? Бостанладан (Кьызыл Партизандан эдиле, аналары да Супият деб, хариб) джети сабий ёлген эдиле. Эшиклери джабылыб кьалгъан эди. Аталары уа — аскерде!

Сабийлени ёксюз этген, тиширыулары эрсиз этген, аталаны–аналаны сабийсиз этген, эгечлени кьарнашсыз этген, адамны учуз этген заман.

Джюрегимс тюрелген дегенинге уа... Атам ёледи да, аны басдырыргъа эркиши табылмайды. Сора кьартладан (ала да джыллары келгенден сора да, ачдан джиликлери юзюлюб тургъан бирле) тилейме: «Билеме, шерият унамайды, алай болса да меннге атамы кьабырлагъа салмагъа кьоюгъуз». Унамай не этерик эдиле, хариб. Кьарыуу болгъан киши джокь, энгсуз тартыб, кьабырлагъа келебиз. Кьабыр кьазабыз. Андан арысын эсгермейме — кьабырда кёлюме кириб кьалады. Кьалай этген эдиле эсе да кьабырдан мени ол кьарыусуз кьартла чыгъаргъан эдиле...

Канаматланы Магомед, эркишим, кьазауатдан джаралы болуб чыгъыб, биргесине да бир джөгетейчи джаш бла Микоян–Шахаргъа 1945 джыл кьайтхан эди. Кьайтса кьайтсын: юйдегиси джокь, ахлулары джокь, халкы–джамагъаты джокь. Башына кьарыуу джетмей, биргесине адам алыб, «джаным саулай, юйюме бир джетсем»

деб, дыгалас этиб келгени бла тауларыны худжу кьалыб тургъанларын кёргенинде, не халгъа тюшген болур эди?!

— Атам сау эсе, ол бизни табарыкьды, — деб туруучан эди кьызым, кеси да Микоян–Шахарда тенг кьызчыгъы Аня Лоскутникова бла кьагъыт джюрюте эди. Бизни насыбыбызгъа, Кьанамат улу ары келгенинде, Аняны анасы, аны кёрюб кьоюб, юйюне да чакъырыб, бизни адресибизни да бериб, алай ашыргъан эди. Ма ол адрес бла келиб, табхан эди бизни. Юйдегилерин табмай, джылла бла излеген аскерчи джашла бар эдиле...

«Хатам болуб кёчюрюлсем...»

Боташланы Аслан–Мырзаны кьызы Патия... Ол кьазауат башсыз, джакъсыз этген, кёчгюнчюлкю а тамырын юзген, тыбырын суутхан, уясын чачхан тиширыулары бириди. Аны баш иеси Аджиланы Умар, кеси да тамада лейтенант кьазауатда Смоленскеде ёлген эди. Кьарнашы Хамит урушдан джаралы болуб кьайтыб, таякьладан тюшгюнчюн, Орта Азиягъа ашырылгъан эди. Джашлыгъы кьыйын джылланы джалынында тунчукъгъан Патия кесин инджите, кёблеге эгечлик этгенди. Аны талай джаралы аскерчини джанын кьалдыргъанын кёбле биледиле. Эшта, киши эшитген да болмаз, Патия ёлюмден кьутхаргъан джашланы бири, арадан джыл да ётгюнчюн аны зор бла юйюнден чыгъарыргъа — кёчюрюрге — келгенин. Кьаллай заманла ётдюле! Биринчи кере «егечим, болуш!» деб, экинчи кере «бандит, юйюнгден чыкь!» деб, босагъасындан атлагъан аскерчи джашны унутмагъанды Патия. Ол кьанлы эртденде ала кёзлери бла тюбешгенлеринде, танымагъанча этиб, бир джанына бурулуб кьалгъан гюрджюлю джашны тюрсюню да, этгени да эсиндеди. Бурнундан джаралы болуб, бетин кьан джууа, болушлукь излеб, аллына келген джашны юйне киргизтиб, байлау табмагъанында, джууургъан ичин джыртыб, аны джараларын байлагъан эди, эгечича кьарагъан эди...

— Мени хатам болуб кёчюрюлсем, джюрегим былай ауруулу боллукь тюл эди, — деб башлады хапарны Патия. — Терс болуб, айыбынга джолукьдурсала, бу ишим ючюн

этдиле болур дериксе да, джюрегинги басарыкъса, кишиден кёлкюнг къаллыкъ тюлдю.

Биз Къартджуртдан кёчюрюлюб, Орта Азияда Токъмакъ деген шахарны къатында дунганлыла джашагъан бир элге тюшген эдик. Бир тиширыу бир къолайсыз юйчюкге элтеди да, аны кёргенлей, джюрегибиз джер бла тенг болады. «Киши джукъ урлай болмаз, ансы бу эшик бла къалай джашагъандыла», деб келген эди кёлюме. Эшиги картондан эди, кеси да эки джарылыб. Эшиги — оу, кеси — шау. Башыбызгъа оюлады деб, ичинде муккур болуб джюрюй эдик.

Урлагъаннй уа къысха огъуна кёргюзтген эдиле — межам кибики къабыргъасыны тюбю бла къазыб, тешик этиб кириб, юс кийим болуб, джугъубузну къоймай тонагъан эдиле. Ол кюн, ол тешикни кёрюб къоюб, асыры бек къоркъгъандан къызчыкны джюреги керилиб, анга сакъатлыкъ келген эди.

Джыйырма джыл болгъан, атамы къарнашындан туугъан къыз, Шахиназ, анасы Боташланы Къанитат колхоз иште болуб, бизни бла кёчюб баргъан эди. Анасын джети айдан табхан эдик. Мени къолумда да — ол джангыз джаш бла джангыз къыз. Насыб сыйырылгъан заманда насыблы этебиз дейбиз да, кесича бир юй болса деген дыгаласда, Шахиназны, бир къарачай джаш тилесе, анга беребиз. Ау алгъан кече, алаша эшик болуб, Шахиназ джарлы башын анга уруб, беш-алты кюнден андан ёлюб кетеди. Эй, сыйлы Аллах, кёчгюнчюлени аджал хар мюйюште сакълай эди...

Бир бёлск замандан ол кюёуге бизде къызын беребиз. Ол джарлы да джыл кюнюне къозлаудан ёледи да къалады. Ууахтысы ол сакъат джюрегинденди, дей эдиле. Ол кюёу кеси да онгмады, бизге да огъур болмады. Шахиназ да, анасы да, менде джангыз къыз да ажымлы-ажымлы кетген эдиле...

Миллетге джетген къыйнлыкны къой. Юч сабийлери бла бир юйдеги баргъан эдиле. Ана да, ата да, джашчыклары да ёледи да, 5 — 6 джыл болгъан эки къызчыклары къалыб кетедиле. Кебин табылмай, кийизге, эски тешек тышлагъа чырмаб, алай басдыргъан эдик.

Бир къызчыкны дунган къатын алама десе, экинчичиги: «Мени атам да, анам да ёлюб, энди эгечими да сыйырасыз», деб джылайды. Сора ол тиширыу «ёге анамы баласы джожкду» деб, ол бирчигин да анга береди. Кеси уллучугъун дууа этиб алгъан эди. Гитчеси узбеклилеге къалыб кетеди,

дунганлы уа абаданчыгъын уллу къыз этиб, «джашымы кёзю къарайды, мен а бала этгенме, кесигиз къарачайлыгъа беригиз», деген эди. Ол мында, юйдеги-юй болуб, бюгюн да джашайды. Эгешчиги уа узбекли болду да, анда аджашды.

Мен а болгъан насыбым да ол джангыз джаш, Амырбий, болуб, джашаб турама. Ол тукъум-джукъ болгъанды — бир-эки деб, беш туудугъум барды: Хасан, Хуссей, Мурат, Азрет-Али, Амина.

Ёлген эгечини атын атагъанды джашым джангыз къызына. Туудукъларыма къарасам, джюрегим къууанады, Аллахша шукурла болсун дейме, ызыма къарасам а, кёрген къыйынлыкым бюгюн да титиретеди санларымы. Тюннемден къачаргъа кюрше, бюгюннге джетдим — эсиндегинден къачыб а, къутулалмай кёре эдим...

«Туугъан джерини хауасы джарашмайды»

1989 джыл октябрны 29-да Къарачай шахарда халкъыбызны кёчюрюлгенине 46 джыл толгъанына аталыб бардырылгъан бушуу митингде Орусланы Балданнга экинчи кере тюбедим. Тюбедим десем да, сёлеширча табыкъ тюшмеди, таб, ол мени эслеген да этмеди. Меннге, эки-юч джылны алгъа юйюне къонакъ болуб келиб, хапарын джазыб кетген адамгъа, аны бла экинчи кере, кеси да бушуу митингде тюбешиу, бара барыб кимге болса да тюртюлгенча тюл эди. Ол джюрегинде къаллай джюкню элтгенин билгеним себебли, санларын бошлаб олтурмай, сын суратча, сир къатыб, трибунадан айтылгъан хар сёзню джюреги бла ётдюре, эси ары кетиб, аз-аз кёзлерине узала олтургъан Балданнга, митинг бошалгъынчын, кёзюм илиннгенлей турду.

Митингде сёлешгенлеге тынгылай, аны джюрегинде не бола тургъанын къайдан биллик эдинг? Мен билген — Балдан бла биринчи кере тюбешгеникте, джайгъы кюн ол джашагъан уллу эки этажлы юйню арбазында сынджыр битген эрик терекни салкъынында олтуруб айтхан хапары. Аны сёз урумунда 42 джылны устаз болуб, иги устаз болуб (халкъ окъууну айырмасыды) ишлегени ызын къойгъанды. Кёб затны эте билгенича (кёчгюнчюлюкден ётген тиширыуланы къоллары неге джарашмайды?!), ол сёзге да устады.

— Мени не насыбым да атамы тутуб кетген кечелеринде сыйырылган болур эди, эшта. Джюрегибизни кюл-кёмюр

Орусланы Балдан.

этерик учузлукъну тамызыгы да *отха ол кече салынган кёре эдим, — дейди Балдан.

1937 джыл атамы думп этгенлеринден сора, анам эки гитче эгешчигими да ёксюз этиб, меннге кёюб, джюреги джарылыб ёлюб кетген эди.

1940 джыл баш ием Баболаны Азрет, Шогъаибны джашы, аскерге кетеди. Артда къазауат... Мен кёлумда беш сабий бла (эки эгешчигим бла кесимде да юч къагъанакъ бар эдиле) къалама. Коммунистни бийчеси деб, немчала джетдирмеген кыйынлыкъ кълмай, мен а беш сабий бла бугъар, къачар мадар табмай... Аны юсюне да кесиме тели ауруу тиеди. Джатыб турганлай, аякъ юсюне сюелирча тюл эдим, тюрге салырга деб, тёшек бла кёлтюрюб чыгъарыб башлагъанлайларына (эшикни юсюне джетдирген эдиле), тийре къатынла, балтала бла чабыб, тыйган эдиле. Ганс, полицей, экинчи кюн келеди да, тели ауруудан ауругъанымы кёргенинде, «муну тутуб, тюремедегилеге джукъдуругъа боллукъ тюлдю», деб кетеди. Ючюнчю кюн аланы бир эгетлери джокълайды мени. Къулакъ джанымда шокну атылтады, айтмагъаны кълмайды. Тиширыула уа: «Беш сабийге къарайды, тутмагъыз», деб тилеб, ариу айтыб... Дагыда ёлмей кълганым болса, джукъга кетмезиме кюл салдырыб, къагыт алган эди ол менден.

Мен ауруудан артылыб, орнумдан кьобхунчун, ол сабийлени насыб ююшлери бошалган болмаз эди, немчала къача башлайдыла. Алай болса да, элибиз аладан толусу бла тазалангынчын, джер юйде он кюнню бугъуб турган эдим.

Оккупацияны кыйынлыгындан толу эс джыйгынчын, баш иеми къазауатда ёлген хапары келеди... Кёлумда да беш сабий бла мени джюрек халымы ангылагъан кыйын болмаз.

Ызы бла, «Бир абыннын минг сюрюнюр» дегенлей, элсиз кыйынлыкъ юсюбюзню басады. Мен Огъары Тебердиден кёчгенме. «Мени кёчюрюрге не эркинлигигиз барды, кёлумда похоронка бла? Бу сабийлени да тизиб, бир джары да барлыкъ тюлме!» деб кёчюре келгенлеге къадалама... Гюнахлары кеслерини болсун, башха юйледеча, джукъ алырга къоймай, къагъын-согъун этмедиле. «Къарачай тюлме де да, бир джалган къагыт таб, кесинги къояйыкъ», деб да кёрдюле. Сабийлени ашырыб, мен кесим мында кълмазлыгымы ангыламазча, ала да туура алай телеле тюл эдиле, менден башларын алыргъа аята эдиле, къайдам. Не

да болсун, ол джолгъа дери ол тукъум «халаллыкъны» ким кѳргенди...

Оу-шау эте, ёксюзлериме эсим кетгенден, кесими инджилгеним кѳзюме да кѳрюнмей, — деб хапарыны андан арысын айтады Балдан, — Фрунзе областха келебиз. Каганович районда (энди Сокулук район, дейдиле) Сталин атлы колхозгъа тюшебиз. Алайда кыргыз элде школда ишлерге кыаруу джокъ, билимими, устазлыгъымы да «унутуб», кыргызлылагъа джалгъа барыб, саман этеме, эски джууама. Ингирде не бир челек гардош, не бир башха зат, не да болсун, тамакъдан атарча бир джукъчукъла бердиле. Тешиниб, орунга кирмейме, бош минутум болмайды, этген дыгаласым сабийлеге татымайды. Ишибиз да учуз, кесибиз да учуз. Алайда ач-джалангач болабыз. Комендантха келеме да, болушугъуз, деб тилейме.

— Райсобесге бар! Бизге нек келсе?! — деб комендант кыджырайды.

— Райсобесге сизден эркинлик керскиди...

— Энди былайгъа бассанг... — деб, комендант хыны этиб кыыстайды.

Башха амалларымы тауусуб бошагъанымда, «мени орус районнга кѳчюрюгюз» деб тилеб, Ич ишлени министерствосуна джазыб иеме — орус элде болсам, школда окъуталгъан этерикме, кыргызча уа... билмейбиз да. Ол кыагытны ийгенден сора, кѳчгюнчюлеге азыкъ ташыучу этедиле да, ол да бир кесек кечинмек бола, джууаб сакълайма. Алайдан 1944 джыл Романовка деб орус элге кѳчебиз. Кыарачайгъа кыайтхынчыгъа дери, ол орус элде джашаб, школунда устаз болуб ишлеб тургъанма... Хакъым алты тюмен, иги ишлейсе деб, школ талай кере кырал саугъалагъа теджейди... Оноучула да хар джол сайын, ол кѳчгюнчюдю деб, школ джарашдырыб ийген кыагытларын ызына джибере, джашаб, ишлеб турама. Школда биргеме ишлегенле чыртда аман кѳрмей эдиле. Директор, джукъгъа тебресе, школну меннге ышаныб кетгичен эди. Бизни бла кыазанлашыб, халибизни, хауабызны кѳргенле, иги шагърей болгъандан сора, бек алапат да кѳре эдиле, не келсин, оноубузну этгенлеге биз «кѳчгюнчюле» эдик, эм уллу бешибиз миллетлигибиз эди. Аны амалтын ол эгетле джан аурутама дегенни да кыоймай эдиле.

Къолумда сагъатчыгъымдан кыалгъанымы сатыб бошасам да, юйдегими айныталмайма — ачлыкъ кыоймайды. Сабийлени ачыуларын кѳрсеме деб а джаным чыгъады. Ол сагъатчыкъны сатаргъа уа кѳзюм да кыыймайды, кѳлюм да бармайды. Бир кюн миялачыгъына не эсе да болуб, сагъат устагъа барама. Ол, сат, дейди да къадалады. Ачдан инджилиб тургъан сабийле кѳзюме кѳрюнедиле да, бир санымы сатханча, кыыйнлашыб, 3 035 сомгъа береме. Ауузумда тѳрт алтын тишими да кѳргенинде, ол: «Тишлеринги да сат, джаныгъызыны кыалдырысыз», — дейди.

Алайда сагъат уста тишлерими ауузумдан алады. Бир-биринден айырыб, хар бирин уруб-уруб, гюттючюкле этиб, къолума береди. Кеси бирин бир минг бла 200 сомгъа алады — нартюхню пуду бир минг сом заман. Кыалгъан ючюсюн да кыргызлылагъа юч пуд нартюххе береме да... ауузум тишсе кыалса да, сабийлеге бир кесекге дери ала кечинмек боладыла.

Ол джангыз эркиши сабий, Осман, школда да айырмагъа окъуб, мени азыкъ дыгаласыма да къолундан келгенича болушургъа кюреше эди. Будаи башла джыаргъа барыб тургъанлай, комендант юсюне келиб кыалыб, тюслгенин туюгъен эди да... болгъаны кѳбюб... Андан кыачама деб, кыамишлеге кириб, аякъларын кыамишлеге кесдириб... юйге келиб кыалыргъа кыоркыуб, сууукъ сууну ичине бугъунуб туруб... будайы да джокъ, суу кылды болуб келген эди... Мен ол кюнню кыалай унуталырма?!

Осман школну айырмагъа бошагъан эди, деб эсинс туюнореди Балдан. Алтын медалгъа тартады деб, ол кѳзюуде школда аны юсюнден сѳз барыб тура эди. Школну директору Нечаев Федор Михайлович, завуч Смирнов деб биреу, класс башчысы Порваткин — бары да медалгъа Османны тыйыншылы кѳргенлерин биле эдим. Не келсин, бурнуна джетгенинде, Порваткин мени чакъырыб, кыыйналыб, хапар айтады:

— Балдан Юсуфовна, сен кесинг устазса, сенден сылтаун джашырыб кыояргъа болалмайбыз. Сизни джашчыкыгъа медалны бермейбиз. Сиз кѳчгюнчюлесиз, комендант алай оноу этгениди. Медалны шекер заводну директоруну джашына, Владимировха, бердиредиле...

Аны ючюн Осман билим алыр ючюн кыалмады — Фрунзеде политехника институтну да, Баш партия курсланы

да айырмагъа бошады, джашаугъа толу адам болуб къошулду, алай а джюреги кѣб кере сыннганды, саулугъун тас этгенди.

Уллу джаш болуб, Фрунзеде политехника институтда окъугъан кѣзююнде къыш кийими болмай, суукълада плащыны ичине чертеж къанганы салыб кие эди. Бюгюн а бронхалары ауруйдула, Воронезде джашайды — туугъан джерини хауасы джарашмайды...

Терек тамырлары бла джерге бегиб тургъанча, кѣзге кѣрюнмеген тамырла бла адам да туугъан джеринс тагъылыбды. Ол тамырладыла джюрекге ашау берген, джюрекни чакъдыргъан. Адамгъа туугъан джерини ташы, агъачы да жанлары бар затлача кѣрюнедиле. Ташдан ташха секире баргъан шоркъаны, ол сен джашагъан элни ичи бла ѳте эсе, тилин сезгенча боласа. Мыдах кюнюнде шош баргъанча, къууанчлы кюнюнде кюле саркъгъанча, алай эшитиледи сеннге аны тауушу. Аны къой, элингде болсанг, кечеги кѣкге, эртденнги джулдузлагъа да башха кѣз бла къарайса. Къайда да бир Кюн тийгенликге, элингде болсанг, аны джылыуун да башха тюрлю сезесе. Джуртларын сыйыртыб, ызына табханла, аны джюреклери ауруб сюсдиле. Баучуланы Осман да алай болур.

Балдан а: «Чекген къыйынлыгъым ичимде къалыб, ѳлюб кетсем, къабарым эки джарылмазмы деб, кесиме кѣб кере соргъанма, сау бол, къызым, келиб, джюрек джарсыуларымы ангыларгъа излсб, къатымда олтургъанынг ючюн, — деген эди мени ашыра.

«ЧЫРТДА УНУТМАЙМА»

Ауруу исси болуб, тѳшекге джарашыб тургъан курортчу амма Дотдуйланы Махаметни къызы Бабух, мени не къонакъ болгъанымы, нск келгеними билгенинде, джыйылмай тургъан орнуну къыйырына олтуруб, азгъын къолларын тобукъларына салыб, хапарын башлады. Ауузундан биринчи чыкъгъан сѣзлери «чыртда унуталмайма...» деген къаргъышча ауур, тылпыуча исси, осиятча джюрегинги такъыр этген сѣзле болдула.

«Чыртда унутмайма...» деб, кѣчююнү аллы бла фронтдан къарнашы Юнюсюн ѳлген хапары жангы келиб тургъанын, ол къыяма эртденде баш иеси — бир къошда, атасы-анасы — башха къошда, кеси эки сабийи бла элде болуб, къайры, неге джетиширге билмей, эки солдат да ызындан тагъылыб, ол да джумушларын эте айланнганын эсине тюшюрдю. Джукъ алыргъа къоймагъанларында къазауатда ѳлген къарнашыны суратын кѣргюзюб, джылаб-тилеб алгъанын да сагъынды.

— Тилеб анамлагъа барыб, — деб эсине тюшюрсди Бабух, — Аладан да атамы Къуранын, ма ол Къуранны (шкаф башында китабны кѣргюзеди), намазлыгъын да алама, ызыма джылай-джылай къайтама. Эки солдат эки сабийни алыб кетиб барадыла. Сюрюб джетеме ызларындан.

Адамла клубну къатына джыйылыб тура. Атам, анам да алайда. Къочхарларыбызны да сюрюб келгендиле! Дуния басыныбды. Алайдан джамагъатны къара джаяу, Атчабхан деб барды Тебердини аягъында, ары сюрюб чыгъарадыла да, машиналагъа джюклейдиле.

Ий, бир Аллах, бирси кюн эсима тюшгенди, бир уллу акъ итибиз бар эди, — дейди Бабух (аны ауруу исси болуб

Дотдуйланы Бабух (онг джанындан биринчи) тенг кызлары бла. 30-чу джылла.

тургъан джюрге джау чыракъча эрий болур бусагъатда), — Ол ит биз джюклене тургъан машинагъа «хау-хау-хау» деб, тесукъа этиб чабады, кесине орун табмайды. Сора бир солдат аны уругъа тебрейди да, алай кѣргенлейиме, машинадан секириб тюшюб, ташны алыб кѣргюзейим ургъанны деб, мсн да солдатха чабама. Лейтенант бизни не эте тургъаныбызны эслейди да, «урма, нек ураса итни!» дейди...

Бабух, нелени эсе да эсине тюшюре, бир кесекни тынгылаб туруб: «Сабийни бшигин да алгъанма», — деб дагъыда айта тургъан хапарына кѣчюб:

— Итибиз да, рысхыбыз да, юйюбюз да, элибиз да худжу къалыб, Черкесиягъа келебиз. Черкесияда эшелонланы къатларында тюшюредиле. Тюшюрселе тюшюрсюнле... ит ызыбыздан джолну джол узуну (!) Черкесиягъа барыб къалады! Энди не этсийк?! Атам кѣзлерин былай къаты кысыб... Тебердиде дуня таныгъан киши... джыламукъларын кѣргюзмеге кюреше... Бир эт кесекни да алыб, итни атам къатындан къоратама... Къайтыб келириме Рамазан деб, джууукъ джетген джаш, бшигиме отха салыб, кюйдюре тура.

— Тоба-оста, не этесс?

— Энди не этериксе бшикни?

— Да бу сабийни саллыкъ эдим...

Бабух кызчыгъыны кюе тургъан бшигини къара кѣсеулерин кѣргенинде, джюрге ачы чанчхан болур эди. Джазыуу Рамазанны ауузу бла анга энди бшик керск болмазын айтхан эди.

— Хайда, паровоз хахайлайды да, минсебиз да, аджаллы джолгъа чыгъабыз. Эки кюнмю бардыкъ, ючмю бардыкъ, энди алайын унутханма, Саратовха джстерже, кызчыкъ ажымлы ёледи, — дейди Бабух. — Энди не этейик? Сора атам солдатха «былай бир асырар джер табсакъ» деб, тамам тилейди. Меннге уа ол сабийни да унутдуруб турады экинчи къарнашым. Эки къарнашым бири — къазауатда тас, бири да Къобу Башында колхоз иште къалгъанды да, ол не болду деб, аны амалтын артыкъ да джер тырнайма...

Ол сабийни айта тура эдим. Чемоданымы хапчюгюн къотарама да, сабийни, чемоданнга тенг болады да, анга салама. Алыб кетедиле атам да, атасы да, дагъыда бир киши. Бир заманда чемоданны ызына къайтарыб келедиле. Сора кѣлюме алай келеди: сабийни не суугъа, не отха атыб ийгендиле. «Муну да атыб ийсегиз а », деб чемоданны кѣргюзтеме. Анам, къатынла джылайдыла. Мен а джылар къайгъылы тюлме. «Атны бойнун бурсанг, джауурун унутур» деб, андан уллу къайгъым барды — къарнашларым. Сора атам айтады: «Орус къабырланы къатына салдыкъ, оруслула бир ящикчик алыб келдиле да». Анам атама урушады: муслиман сабийни ящикге салыб, деб. Атам анама «джаншама», деб къояды. Сора ол, эркишим, бир орус къатынны алыб келеди да, атама: «Махамет, мынга атынгы, тукъумунгу берсенг, атын, тукъумун да бир алайыкъ», дейди. Джазадыла да бердиле, аныкъын да аладыла. Ол кюн алайда къалабыз, — дейди Бабух тер ургъан бетине узала. — Артда ол тишируу бла къагъыт джюрютуб тургъан эдик. Ол бизге письмо джаза эди, биз анга сабийни къабырына къараб тургъаны ючюн, посылка да джиберген эдик... Кавказгъа къайтхандан сора, кызчыкъгъа баргъанымда, Саратовха, къабырлада ол къатыннга тюбег къалдым. Къабырчыкъны юсюн да гокка хансчыкъла бла джасаб, кеси да таякчыкъгъа джарашыб тура эди. Алайда, айтханымча, ол тиширугъа

тубеб кьалдым. «Пенсиягъа чыкыгъанма», деб хапар айтады, мен да ол заманда джангы чыкыгъан бир кьумачдан саугъагъа бир чепкенлик алыб бердим. Андан бери онджети джыл...

Киргизияда Каганович районнга тюшсбиз. Кёчюб келгенибизге ма бюгюн джыйырма кюн деген кюнюбюзге, кёмеден аууруб, джашчык да ёлди. Эки сабийни да бошаб, джалан болама. Сора кьарнашымы, Идрисни, излерге джарашама. Джамбулгъа барыб, Карагандагъа барыб, псляхха барыб, айланыб башлайма. Карагандада хапарын эшитиб, ары баргъанымда, анда тенгин табама, кеси уа джокь. Ол айтады: «Садакъа джыя джайылгъан эдик да, кьалайгъа кетгенин билмсймс». Ол джашны адамларына алыб келсмс. Джашыртын туру да (комендантха бир джукь тутдурсанг, эркинлик кьагыт бере эди), мен джетмеген джер кьалмагъанча, алай айланама. Бир кюн атама келини: «Сени атынгы кьычырыкь этиб айта, Идрис эшелон бла озду», деб хапар айтады. Къара джаяу посзд джол бла Фрунзеге башымы атама. Табама. Иелери болмагъан джаш адамланы Сибирге, агъач кссерге иерге деб, джыйыб, малланы баулагъа ургъанча, бир дувалгъа тыкь уруб тура эдиле. Табханым джыйыб баргъанма. Такъылыракь кьымылдагъаннга бир джукь табыла эди. Кече джатмайма, сора уа? Будаи сабанны ортасына кириб, джыртыб айланама! Дыгалас этиб, табханым барын да алыб баргъанма, этчигим да барды! Аны да биширгенме. Ачхачыгъым...

Алайда бйреуленнге «бир ийсенг, бир кёргюзтсснг», деб тилсймс. Сора ол адам «ачханг бар эсе, чыгъарайым», дейди. «Не берсейим?» «300 сом». Береме. Исдиле Идрисни. Къабакь эшикни дынгар-дунгур деб, ачыб, бери ийгенлейлерине, кьарнашым, кёлюне кириб, юсюмс аууб кьалады. Ач да болур эди, садакъа джыя айланганла. «Дженгил кьорагъыз» дейдиле да, алайдан арлакь джанларгъа кюрешсбиз. Идрисге Джашком деучен эдим. Ашатыб, ичириб, эс да джыйдырама. Сора ол: «Меннге ётмек талонла берген эдиле», дейди да, нёгерим чабыб кириб тюкеннге, аланы беш тюменнге сатыб чыгъады. Анга да кьууанч болабыз. Тогуз айны излеб, гитче кьарнашчыгъымы табыб, ызыма айланама. Къара джаяу келебиз. Бир орусла арбасы бла ызыбыздан джетеди да, будаи алыб келген орусла, миндиреди бизни да. Сора

Джашком айтады: «Атам да, анам да саудула, ол эки сабий ёлгендиле, билсме». «Къайдан билсесе?» «Тюшюмде кёргенме», деб джылайды... Алай эте юйюбюзге джыйылабыз.

Ол кюн кьарачай джамагъат кьой эсенг, орусу, башхасы да юсюбюзге джыйылады —ол мени этиб айланганым, тогуз айны юйюмде кече кьалмагъанма да, аны билмегенми бар эди?!

Джашком ишге джарашады. Мен кьрал иште ишлемей эдим — урлаб айлана эдим. Тангнга чыгыб кьалгъанларым болгъанды, бир Аллах, ма бу Кьуранны иеси алай джандетли болсун, кирпик кьысмагъанлай. Будаи сабанны ичинде джыртыб-джыртыб, башын алыб келсsem (бир мен тюл, талаи тиширыу да болуб) баугъа тагыб, туюб, уууб, сора ол бизде эркиши анда бир тирменчи бла шагърей болгъан эди да, анга элиб, тартдыртыб... Аны да бир-бирибизге бериб... кьан кьазауат.

Мындан элтген тёртметрлик куюююмю чууутлугъа, шскер заводну директору эди, бир джелин эте тургъан кьунаджиннге ауушдургъан эдим да, аны башындан тартыб келгенимде, атам джарлы: «Къызчыкь, ма бусагъатда тепссsem, гюнах болурму?! Огъай болмаз. Алгъынча бир тепсейим», деб бир кюлдюрген эди. Ол баргъан джылыбызны экинчи джылы эди. Сора экинчи кюнюнде келиним, Юнюс джарлыны кьатыны (ол да юч сабийи бла баргъан эди да, аны да бирчиги ёлген эди) келеди да: «Тур ёрге, чууутлуну кьатыны тылы сапынла берирге айтханды», дейди. Бир тылы сапын джюз сом эди. Барабыз да, экибизге толу ящик береди! Эки бёлюб, кьууанч болуб, алыб келебиз. Сора мен юч сапынны чыгъарыб садакъагъа береме: бирин орус кьатыннга, экинсин кьарачайлылагъа. Келиб, атам бла анама хапар айтсам, атам: «Биз кирсизирек турургъа кюрешир эдик, энтда ючно берсенг а», деб тилейди. «Алаймы ушата эдинг?» деб анам унамады. Ол кьунаджин кьозлагъанында да атам джарлы: «Къызчыкь, элтемисс? беремисс?» дей эди да тура эди. Кесинден онгсузну кёрюб, джокь эди тынгысы. Мен да саууб, джер-джерге чабдырыб. Адамлагъа. Биз ол кьыйын кюнлесе бир-бирибизни билгенча, билге эдиле бюгюн адамла бир-бирлерин.

Э-эй, эгешчигим! «Кыйналганмысыз?» деймисе, кыйналганбыз. «Инджилгенмисиз?» деймисе, инджилгенбиз. Биз кѳрмеген, биз чекмеген не кыалган болур?! Мен кѳргенни айтыб кыайдан таусалайым?! Бир Аллах, ма былай посздге джетиб барганлайыма, бир эркиши аллыма келе тура. Маловодна деб, Гавриловкадан арлакь барыб, бир элчикни кыатында. Поезд бла мени ортам он метр болур эди, ол эркиши уа кысыха келе тура эди. «Былай узун адам ким бар эди Маловоднада?» деб кѳлюме алай келгени бла тенг, поездни джели тартыбмы, ачдан тентирсбми, кыалай болду эсс да, ол кызыу барган посздни тѳбюнс тѳшюб, баш токмагы «дыбыл-дыбыл» деб, аллыма тѳнгересе боламыды?! Башымдан джаулугъуму тѳшиб, ол башны кысыдым, санла уа кымылдадыла да, узунуна созулдула. Болганым да кыан джугъу, атама чабама. Хар ким да джестедиле. Юйдегисин излей айланган кыарачай киши, Аллах джарлы этиб айланганланы бири. «Кийимлери бла салайыкь да кыойыкь» десселе, атам биягы унамады: «Кыызчыкь, таб бир орун джабыу». Джууурган ич алыб келемс да, анга чырмаб, Маловоднада кыарачай кыабырлада асырайбыз.

Аны джокълаб киши келмеди, — дейди Бабух. — Кеси уа бир ариу адам. Бутдукъланы Шакъман: «Ол кюн алай кыалай этиб кыоялган эдинг?» деб бюгюн да сейирсинеди. Келиб аллыма тѳшсе, кыоуб кыачыбмы кетерик эдим?! Кюйюб кыалдым да ол эркишиге...

Джюрегин басарга кюреше:

— Кыой, мени хапарымы кыыйгырын-учунму табарыкьса, сынаганыбызны энди хапарга салыб айтырга да джетмейди кыарыуубуз, — деб бир кесекни магнитофонга кыараб туруб, солууун терен алыб, дагыда башлады Бабух. — Биз тѳшгѳн джер аман джер тѳл эди. Кыой кютелген, кыойлага кириб, ат кютелген, атлага кириб. Эркинлик алыб, биз, джабышыб, кыойланы сауа эдик, алты тиширыу болуб. Джартысын ары берсек, джартысын да кесибизге урлаганыбызга ажымсыз бол. Аны бышлакь этиб, башха этиб... Кече бла кыарнашымдан тууганлагыа, эки аягым да хыппил болуб, тоба джюз километр болур эди, Кызылтуудан Гавриловкага бара эдим.

Чабышыб айланганбыз, тоба. Кыарачайлыланы тириликлери болмаса, аны бла сау кыалганбыз, ансы артыбыз боллукь эди... Мен, кыайнларымы излей, Джани Пахта деб бир джерге келгенимде, Гавриловкадан джюз километрдеди, дей эдиле кыайын анамы анасы да кыыйн ауруб, ачдан да аманларына таяныб турганларын табама. «Ай джарлыла», деб ызыма кетиб, келиб председателден тилеб машокну белинден бир ун алыб, кесим да бир челек ун кыошуб, бир ат джегилген арбага кесим «кыонуб», кыайнларыма барама. Бара турганлай, кеч болганында, кыой сюрюуню кѳреме да, аны арасына киреме. Тели эдим мен! Бойнуму тартыб, алай атыб кыойсала, не этерик эдим?! Энди уа бир дженгил ѳлтюрлюк эдиле. Ол заманда уа джашауубузну багыасы не эди? Джукь да тѳл эди... Не алай этиб, джан кечиндиррге керск эди, не да олтуруб ууахтынгы сакъларыкь эдинг. Башха мадар болмаганын ангылаб, этиб айлана болур эдим мен да. Кыойчу «не этесе?» деб кычырса, мен да «эй мында кел, кыарнаш» дейме. «Джани Пахтага бара эдим, кечигиб кыалдым. Байым да былай кетгенди», деб алайчыгын да алдайма. «Байым» деген «эркишим» дегенди алача. Юртага чакырады да, барсам, бир кыатын шай иче тура. Кыайры барганымы сорсала, ач турганлагыа барганымы айтама. Сора ол экиси бир-бирине сѳлешселе, «ах, мен джарлы, бюгече ѳлтюрлюкдюле ажымсыз», дейме кеси кессиме. «Унугъуз джокь эсе, ун берейим» дейме да, унамайдыла. Ол тиширыу «богъурсакь» деб локъумчукъла, ала бла шай берсе, «бисмилля» дер орнуна: «Аллах, сен сау таннга чыгар», деб уртладым.

Эртдснбла кетиб тебрегенимде, джангыдан иги хапар да соруб, бир кыой бут да бериб, азыкьга богъурсакъларындан да салыб, атымы джегерге да болушуб, алай ашырдыла. Мен да, уялмай айтайым, бутумда кесим тикген эки ала кытай кѳнчсклерим бар эдиле да, аланы бирин тешиб, тиширыугыа бериб, алай кетсе. Иги игиди да игиди.

Кыайнларыма келсем, аланы кыуанганларын кыой да кыой. (Ол бир кюн кыайын кызым келген эди да, ол кюн да аны сагыныб джылаганды). Сора айтама: «Алгы бурун бир блямукьчукь этиб ичигиз, артда кыалай, не этиб ашарыкь эсегиз да». Ач болуб турганлары бла хатага кыалыра да,

деб кьоркьгъан эдим. Биченден бутну чыгъарсам, «Муну Азрет джиберген болур», дейдиле да джашларына буюрадыла. Огъай, кьыргъызлы бергенди, дейме да хапарымы айтама. Кесими ийиб кьоялмай, къайын анам биргеме гитче къайынымы, Сеитбийни, кьошады да ашырады. Атны джоргъалатыб, юйге келебиз. Ол кюн атам айтады сора: «Къызчыкъ, не сен, не биз бу юйден кетмей эсек, болмайды. Энди акъыртыныракъ болайыкъ. Джашко ишлейди, эркишинг ишлейди. Тын. Тохта».

Мени уа... Ол сабийле да болмай кьалгъанларында, киши ёледи деб, джаным чыгъады. Бир иги марачы хоншуларыбыз бар эдиле Мариям бла Умар деб. Бир кюн биягъы мен къайдан келе эдим, къайдам, Умар меннге: «Джанынга тиймесин, сени атынга къаратон байтал атагъанбыз», дейди. «Да, иги атагъансыз», дейме, онгсунмагъанымы да билдире. «Да, мен атамагъанма, Азрет атагъанды», дейди да эркишими кёргозеди. «Барыб марачылары орталарында атамасанг, мында атаргъа кьоркьгъанмы эте эдинг?» дейме анга юйге джыйылсакъ. «Къаратон байтал келеди» деб, ауузума тюшюб айтдым, тюз джюрюб келмей, чабышыб келе эдинг», деб ол да меннге алай джууаб этди. Керти да, чабханымы бузмай айлана эдим.

Кёчгюнчюлюк къаратон да этди, къара кюн да келтирди, джорегибизни да къара кюйдюрдю, не этейик?!

Андан сора...онски джылыбыз джете, джети кюнню ауруб, атам ёлдю. Атам ёлюб, аны ачысы сынмай тургъанлай, аны тогъузунчу айына, беш кюнню ауруб, анам ёлдю. Атамы кьоллары да, аяклары да къаралыб эдиле, джорегинденди дей эдиле (ол джюреккле кёлтюргенни ма бу кьурч таула да кёлтюремезле), анамы джукъ къаралгъаны да джокъ эди, хариб... Кёчген къайгъы чыкьгъанында, мен «атамы, анамы къабырлары мында, кетмейик» деб кюрешдим, ол эркиши бирден эки болургъа унамады. «Огъай, барлыкъбыз», деб тургъан болмаса, тыялмадым. Кавказгъа не деб къайтырыкъ эдим, сагъыш эт?! Атамы да, анамы да, сабийлени да къабыб, кьолларыбызны кьоюнларыбызгъа салыб, экибиз башларыбызны тургъузуб къалай барлыкъбыз, эм багъалы адамларыбызны къабырлары мындадыла деб турсам, ол къабырла азлыкъ этдиле шойду! Хапчюгюбюз эшелоннга джыйыла тургъанлай, къаны башына уруб, ол эркиши ёлюб кьалса боламыды?! «Огъай барлыкъбыз!!!» деб тургъан киши,

анда «къалыб», «кетиб боллукъ тюлдю!» деб тургъан мен а, джаханимни джети къатын сынатхан джуртдан джангыз башымы алыб къачдым. Ол кюн, аны басдыргъан кюнюбюзде, джолгъа чыкьгъан эдик.

Ичинг да, тышынг да таралса... Ол не болгъанын Аллах кишиге да сынатмасын. Туугъан джерине термилиб, джетелмей кьалгъан кишини Джуртунда кемик дууасын этдик, ол кюн огъуна Киргизиягъа учдум да, дагъыда анда да садакъа берирге кюрешдим. Юч-тёрт айдан ызыма бери къайтдым. Андан бери джашайма, не этейим, ичим кюйгенлэй, тышым джылтырагъанлай...

Бабухну баш иеси Бицов Азретни юсюнден бир-эки сёз: ол тебердичи эди, кесини да анасы — къарачай, атасы — черкес эди. Азрет излесе, тукъумун, миллетлигин сылтау этиб, кёчюрюлмей кьаллыкъ эди. Огъай, ол юйдегисин ашырыб, кеси кьалалмагъан эди... Ызына къайтыргъа уа Аллах кеси буюрмагъан кёре эдим.

Кёчгюнчюлюк анга къалай ауур тийгенин, ёле «билгени» толу кёргозген эди. Джуртуна къайтыр насыб аны тауусулуб тургъан джюрегине асыры ауур джюк, асыры уллу кьууанч кёре эдим.

Бабухну хар эсге тюшюрюую джюрек чанчхыды:

— Мындан кёчген кюнюбюзден чыртда унутмагъаным, бюгюн да кёзюмде тургъанла атам бла ити, — дейди ол — Дотдуй улу Махаметни ити деб, Тебердиде андан сора да болур эдиле итле, алай а... ол ызыбыздан баргъаны. Чыммакъ, аюча бир эди да. Ол кюн эки аягъын атамы кёкюрегине салыб, «хау-хау-хау» деб, ол бир затла «сёлеше» эди... Не болду эсе да артда. Бир да эсимден кетмейди атам бла итни кван дыгаластары.

Ол затла бары да былайгъа джыйылыб турсала, — Бабух джюрегин кёргозеди, — ауруулу болмай не этериксе?!

— Бабух, бек ауур тиерик тюл эсе кюуюгюзню бир айтсагъыз а. Эсигизге тюшюрелирмисиз?

— Кесим джангыз кьалсам хама да тюшеди эсиме. Юнюс джарлыгъа этгеними айтайым, — деб амма кёзлерин энише ийиб, эки кьолун тобукларына салыб, кюуюн айтды. Ма андан талай куплет:

...Ий, огъур джууаб келсин Москвадан
Москвагъа письмо ийгенме.
Мен сен кетгенли кѣб кыйынлыкъ кѣрдюм —
Ах, ичимден къара кюйгенме.

Ах иги сагъан, бир кѣрюб ѳлюр эди,
Сени да джолунгу, ызынгы.
«Бу кимникид?» деб танымай сорурса,
Бир уллу болгъанды да кызынгы.

Сен армиягъа кетгинчи, ой Юнюс,
Мени джокъ эди бир хатам.
Сеннге сагъыш эте, джюреги сары суу болуб,
Алай ѳлгенди сени атанг.

Портрет этдирирге бериб а ийгенме
Атам бла Юнюсню картларын.
Юнюс, сен къайтсанг, ауузумдан чыгъармам,
Атам бла анамы атларын.

Ах, сени картынг, портрет болуб келди,
Бир да дженгил алдым кѳлума.
Сеннге да тарала, ма сеннге термиле,
Былай бла ѳллюк болурма.

Портретинги кѳйнума кысыб, Юнюс,
Кычырыб айтдым атынгы.
Ий, джюз сѳлешсем, бир сѳлешдиралмай,
Къабыргъагъа такъдым картынгы.

Къайда болгъанынгы, ах, бир билсем, Юнюс,
Мен бауурум бла барырем.
Тюз хапарынгы, ах, бир билсем, Юнюс,
Джанымы посылкагъа салырем.

Сени картынгы кѳкюрегиме кысыб,
Осиятымы этиб башладым.
Ах, тас къарнашым, джандетли болсун деб,
Быйыл былай айтыб башладым.

Онджети куплетден къуралгъан кюююн айтыб бошады
Бабух. Бу кюю аны джангыз кююю тюлдю. Аны
къарнашындан сора да кесине этген кююю да барды, анга мен
ишексизме, алай а аны айтмады. Намыс этибми, огъесе
сабийлерини юсюнден айтханы джанына асыры бекми джете
эди, хапарында, кюююнде да алагъа «тиелмей» эди. «Тийсе»
да, сансызча этиб кесин:

— Кызычыкъгъа экинчи кере къайтханымда, къабырыны
аты-чууу да къалмай тура эди. Джерни ариу тюзетиб,
къабырланы орунларына уллу юй сала тура эдиле. Аны алай
кѳргенлейиме... башым джызылдагъан эди. Андан бери
башым ауруучу болуб къалгъанды. Ий, не башхасы бар эди?!
Телилигимди ансы... — дейди Бабух. Иги кесекни тынгылаб
туруб, дагъыда: — Атамы къарнашындан туугъан Киргизияда
къалгъанды. Сен да такъылса менден, дейме анга. Ёлсенг,
атангы-анангы къатларына тюшериксе. «Ой, къайда ёлсенг
да», — дейди ол меннге. Огъа-а-й! Мени алай кѳзюм
къарайды, алай къарайды!.. Таб, алай айтыб турама,
такъылыракъ бола эсем, кебинлигим да алыб, атам-анам
къалгъан джерге кетсем деб... Не этейим, эт адамларым
топуракъ болуб, ол джерге кѳшулгъандыла. Сора
багъалатма да кѳр ол джерни...

Такъылыракъ болалмады Бабух — 1990 джыл ауушду. Ол
дунияда тюберик болурму сабийлерине, атасына, анасына,
баш иесине?!.

ПИСЬМОЛАДАН ЮЗЮКЛЕ

«...Къарачайны кѣчгенини юсюнден джазган китабынги юзюклерин газет-де бек эс бѣлюб окъуйма... Энди сенден тилерим — мени хапарымы да китабынги кыйырына бир къошалсанг...

Берди улу Магомет. Къумуш эли».

I

Бердиланы Магомет: Мен 1943 джыл 7-чи классда окъуб башларгъа керек эдим. Алай а школланы НКВД-ни аскерлери басыб тургъанлары себебли, Къобу Башында къартлагъа болушургъа чыкыган эдик. Танг атмай къобуб, тамадаларыбызны айтханларын толтура, ийнек саууучан эдик. 1943 джыл, ноябрны 2-де, хар кюнде этиучюбюзча, стауатда ийнек сауа тургъанлай, НКВД-ни аскерлери тегерегибизни къуршоуладыла. Къолларыбызны ѳрге кѣлтюрюрге буйрукъ бердиле. Андан сора, юсюбюзню, хурджунларыбызны къармай, кезлик, белибау кыймай алдыла. Сюрюб барыб, тегереги ташдан этилген бузоу орунну ичинден бузоуланы къыстаб, бизни аны ичине джыйдыла. Батмагын, кирин аякъларыбыз бла ары-бери этиб, къартланы олтуртдукъ. Аз-аз келтире да, бери джыя, аны ичин адамладан толтурдула. Кече сагъат оннга-онбирге адам асыры кѣбден, сюелиб турургъа да кыйын болду. Аманны кеминде танг атды.

Къобу Башында юч эли — Къумушну, Тебердини, Схауатны — маллары тура эдиле. Барыны да адамларын бир джерге джыйган эдиле. Экинчи кюн эртденбласында бир капитан келгенлей, Къасайланы Мусса кычырыб къобду:

— Бизни бу баугъа джыйыб нек турасыз? Не затыбыз барды?

Капитан, чыгыб, ызына кыйтыб, кърал оноуну айтды, кѣчюрюуню юсюнден Указы окъуду. Бизни къошха бир кесекге ийигиз, деб тилегенлеринде да, не бир къартны, не бир эсли адамны джибермедиле. Эм гитчеледен айырыб, мен да бири болуб, юч джашны ийдиле. Джау-бышлакъ табылгъанны, нартюх унну, кийимлени алыб келигиз, деб юретген эдиле къартла. Къошха киргеникде, болгъан къатышыб, флягала да къоратылыб тургъанларын кѣрдюк. Нартюх ун тургъан къапчыкъла, бычакъ бла узунларына кесилиб, ун да къошну тюбюне джайылыб тура эди. Эшта, сауут излеб кесген болур эдиле. Не этерик эдик, джыйышдыралгъанчыгыбызны да алыб, ызыбызгъа кыйтыб, къартлагъа хапар айтдыкъ. Джалан тебреб, кырылыб къалыргъамы башладыкъ деб, барыбыз да бск мыдах эдик.

Ол кюн огъуна, фермаланы огъары джанларында, уллу тюзге чыгъарыб, эки колоннагъа тиздиле. Бичен ишлери тынмагъаны себебли, алайлада тургъан кызла да бар эдиле ичибизде. Ауур тиширчуа, уллу къарынлы бир майор, тачанкагъа миниб, къанджал быргыны ауузуна салыб, буйрукъ берди:

— Эки колоннада тѣртюшер сюелиб, къолланы сыртларыгызгъа салыб, сѣлешмей, ары-бери къарамай барыргъа. Мен айтхандан чыкыгъанны орнунда огъуна уруб къояргъа.

Ол буйрукъну эшитиб, къазауатдан кыйтхан сакъатла, «майор къазауатны не болгъанын да билмейди, аны билсе, къарны алай болмаз эди», дей эдиле.

Бизни атлагъа миниб, джамчыларыбызны юслерине атыб, арбаларыбызда пулемѣтланы джерлеб, тегерегибизни алыб, сюрюб тебрдиле. Кечени бир арасында Зеленчукну кыйырында бир фермагъа джыйдыла. Бир бѣлек сагъатдан къобарыб, Зеленчукден ѳтуб, Хабез таба бургъанларында, къартла юйдегилеринден айырылгъанларын ангыладыла.

Танг атаргъа Хахандук элни огъары джанына элтиб тохтатдыла. Джаяу джолоучулукъгъа, деб кийинмеген къартланы, чабырлары чачылыб, джалан аякъ болгъан эдиле. Анга да къарамай, черкес эллени ичи бла сюрюб тебретдиле. Черкес къатынла джылаб, къабарыкъчыкъ, джалан аякълылагъа аякъ кийимле берирге дыгалас эте эдиле. Алай а, «не положено, они бандиты, изменники» деб, аланы къуууб джибере эдиле. Бизни джюрегибизни сыннганын...

Бушуу митингде Алийланы Солтан айтханлай, мени джалан аякъ сюрюб баргъан заманларында, тамада къарнашым Бердиланы Мазан, аягъындан джаралы болуб, Ленинград госпитальда джатыб тургъанлай, келтириб, джигитлиги ючюн «Красная Звезда» орденни кёкюрегине тагъа тургъандыла. Ол заманда уа орденле хар кимге да берилмегендиле. Ол сюрюлюб баргъанла къаууму да меничала эдиле.

Алай сюрюб, ноябрны 4-чю ингиринде конзаводну, бусагъатдагъы «Черкес» совхозну, огъары джанында фермалагъа урдула. Алайда да 4—5 сагъатны солутуб, танг аласы бла сюрюб башладыла. Танг атаргъа уа Дружба элни огъары джанында тикни башына келтирдиле. Сора ол худжу американ «Студебеккер» машиналагъа тыкълама эдиле. Ол кюнледе артыкълыкъны Аллах кишиге сынатмасын.

Ноябрны 5-де эртденбла артха къалгъанлагъа деб хазырланган вагонлагъа уруб, эшиклени бегитдиле. Алайда да бир сутка тутуб, халкъны ызындан ашырдыла.

Эшта, ноябрны 9-зу неда 10-су болур эди. Саратовгъа келтиргенден сора, биринчи кере эшиклени ачыб, ушхууур бердиле. Сегизинчи суткабызда биринчи кере ауузландыкъ.

Джолда юсюбюзню бит-къурт кесе, эки ыйыкъдан Чимкентни къатында Сайрамгъа тѣкдюле. Кечинмек излеб, колхозлагъа айландыкъ, алай а иш джокъ эди. Алайдан «Ленгер» шактагъа къуудукъ. Биз, джашыракъ къауум, иш табыб, ушхууур кесек къабыб башлагъаныкъда, бир кесек эс джыйдыкъ. Бир-эки айдан Пахта-Аралда юйюбюзню табдым: уллу къарнашым аскерден джазгъан письмоларыны юсю бла. Биргебизге баргъан къартланы кѣбюсю, Къазахстан бла Киргизияны арасында, садакъа джыя айланыб, юйдегилерин табалмай, 5—6 айны ичинде, къайда ѳлгенлерин, не болгъанларын да киши билмегенлей, тас болдула...

II

«Мени Кѳл Джагъасына ишлерге киши зорлаб элтмеген эди, кесими тыялмай келиб тура эдим — джангы джетген тѳлю бары анда эди. Меннге да оналты джыл тола эди...»

Абазалыланы Пазий, Пристань эли».

Абазалыланы Пазий: Ыйых кюн биз Черкескеге базаргъа тюшгенлей, «эшелонла келиб, джолну тыйыб барадыла», дейдиле да, къызла терк огъуна ызыбызгъа кетиб къалабыз. Гюрге кюн а танг аласы бла, джыйын джаллы чабанча, джашагъан джерибизге аскерчиле киредиле, орунларыбыздан къобарадыла, чыгъарыб арбазда тизедиле. Эркишилени (ала уа къаллай эркишиледиле? Джылгъа кирмеген джашчыкъла бла аскерге джараусузу — къартла, сакъатла) тутуб кетедиле. Къызланы да болгъанларын тинтиуюл этиб, кезлик, чындай ийне къоймай сыйырадыла. Ишге келиб тургъан джерибизде рысхыбыз, гѳзенибизми бар эди?! Кийимлерибизни джыйдырадыла да, машиналагъа джюклейдиле. Черкескеге келтириб тѳгедиле. Мени Аллахым... Алайда хар ким адамларын излеб, бир къычырыкъ-сыйыт, чабышыу барады. Къыйынлыкъдан джер да титирей болур эди...

Кѳзюнге кѳргюз, къатынга бир эсли адамынг болмай, кесинг къалыб, къыз сабий къайры элтгенлерин ангыламай къалсанг?.. Ата-ана ышыкъдан айырылыб юренмеген бирер!

Башхалача, мен да адамларымы излей кетиб, кишими да табмай, ызыма къайтыб келсем, — къарнашым, кесими да чемоданларыбызны алыб чыкъгъан эдим — экисини да ичлери тышына къотарылыб, талай зат да урланыб, алай атылыб турадыла. Гардошчугъум бла нартюхчюгюм бар эдиле да, ала джюкленген вагон да биздең кесилиб, кетиб тура.

Эшелоннга минебиз. Юч кюнню бир соханны кемириб баргъан эдим.

Эшелон тохтагъан джерде, хар ким адамларын джюкълаб, миллет къычырыкъ-сыйыт болуб къала эди. Мен да анамы эгечин табама. Не келсин, джылаб, тилеб кюрешсек да, мени

анга иерге унамадыла. Сора ол, хотя джаулукъгъа тюйюб, нартюх къатыкъла, башха табханын да береди. Къызла да, мен да аны, мардалаб, ашай барабыз. Дагъыда бир джерде тохтасала, башыбызны джууабыз деб, джерге тюшюб, джуууб ызыбызгъа минсек, азыкъчыгъыбыз алыныб тура. Бир кесекден бир кишиге, хариб, къарын ауруу тиеди да... азыгъыбыз кимни тамагъына тюшгенин сезебиз. Ач болуб тургъаны бла, сууукъ джёрмени урлаб ашагъан эди да, аны атын айтмазлай болгъан эди, хариб.

Бизге ашаргъа чабакъ бла, мычхы умурдан этилгенча, бир къара ётмек берсе эдиле. Ёмюрде ашамагъан затыбызны ауузубузгъа элтелмей эдик (ах, билмей эдик биз джарлыла алкъын нелени ауузубузгъа элтирге, ашаргъа тюшерин). Бергенлерин да алмай, ачдан инджилиб келгенибизни кёрюб, Тёбсн Марадан эди, Хапаладан, буту кетген аскерчи джаш: «Чабакъ юлюшюгюзню алыгъыз да меннге беригиз, мен сизге эт бере турурма», дейди да, чынарла да, эт да береди. Аланы ашай, аны бла тохтар джерибизге джетсебиз.

Биз къауум башхалагъа кёрсе Къазахстанга иги джыйылгъан эдик. Биз дегеним, Кёл Джагъасында «Большевик» колхозда ишлегенле. «Тельман» колхоздан кёчюрюлген джашла бла къызла адам танымазча болуб джетген эдиле. Келгенледен да хазна къалмай, къырылгъан эдиле. Ачдан къарыусуз болуб джыйылгъанланы агъач кесерге, аны ташыргъа салгъан эдиле да, ич ётген ауруу бошакъ кёйгъан эди Аллах джарлы этгенлени.

Анда келиб тюшебиз. Адамларын табханла бир-бирине билек боладыла. Табмагъанла да (къызчыкъла) бир-бирине къысыладыла. Мен да анамы эгечине тюшеме. Хар ким джашар мадар этеди. Биз баргъан миллет, къазахлыла, дорбунла этиб, мюрзеулсерин ары джашырыб. Кеслерин да «адам ашаучула келликдиле» деб, къоркъутхан эдиле да, бизден джанлары чыгъа эди.

Анамы эгечинде тура турама. Джюрекде уа тынгы къайда!? Тёрт къарнашны джангыз эгечлери, атам бла анамы меннге таралгъанлары кёзюме кёрюнюб, басылыб туралмай, тюшген джеримден кетерге эркинлигим болмагъанын да биле тургъанлай, менича бир къыз да, мен да джолгъа чыгъабыз.

Эшлоннга миниб, кетиб бара тургъанлай, тутадыла да... Таджикистанга ётдюрюб кетедиле. Поездде тинтиуюл этедиле да, къарнашымы, Хамзатны, иги кийимлери бар эди, аланы алыр умут этиб, кёб къыйнайдыла. Кийим болгъаныбызны юсюбюзге кийиб, адамларыбызны табхынчы бизге джетген къыйынлыкъны, учузлукъну эсиме тюшюрюрюм да келмейди...

Нёгерим да, мен да, адамларыбызны излей айланган кёзюуде эди. Сыртымда артмагъым бла поездни эшигинден киргинчи, атлауушларында тургъанлайыма, джюрюб тебреб къалады да. Къалай баргъанымы билмейме, джюрегим къатыб, эки къолум поездни бауларына къарышыб, джел сууура, станциягъа алай джетген эдим. Поезд тохтагъанында, хар ким меннге къарай эдиле, бетим кетиб болур эди. Къарышхан къолларымы кючден-бутдан айыртхан эдиле эшик бауладан.

Тутула-къутула баяутчулагъа тюбейбиз да, ала юретиб, Пахта-Аралгъа адамларыбызгъа келебиз. Келсек аллайгъа келсейик, алайда миллетге джетген къыйынлыкъны айтыб да тауусалмазса. Арбазынга келе тургъанлай, ачдан аууб-аууб ёлюб бара эдиле кёчгюнчюле. Адамларын табмайын аджашыб, чачылышыб...

Атам-анам джашагъан юйге келгенимде, анамы танымай къалгъан эдим. Аллай бир кюйген эди меннге, джарлы джан. Атам да, анам да меннге асыры кемсиз этгенден, «Къызыгъыз джерни башында сау эсе, мен аны табарма», деб тургъанды атамы къарнашы. Атам бла, анам бла тюбешгеникде, меннге этгенлерин сормай къой. Ол къыйын заманда, табылгъаным ючюн деб, кимден эсе да эчки алыб къурманлыкъгъа кесген эдиле.

Атам джарлы, кёб да турмагъанлай, ызына тансыкъдан, суу-салам болуб, эриб къалгъан эди. Кесин тилсиз-сангырау этиб, ахсыныб тургъан болмаса, кёзюн кёлтюрюб, дуниягъа къарамай къойгъан эди. Бир джылдан, бизни да къум тюзлесе атыб, кёрюне кирген эди. Къазауатда бутун къоюб къайтхан, башсыз къалгъан джашлары ючюн, ачдан ёлген туудукълары ючюн, кечмей эди, сёнгмей эди этилген артыкълыкъны. Унутмай эди худжу къалгъан элин — ол ёмюрюн анда ашыргъан эди, аны хауасы атам джюрек азыгъы эди.

«... Сеннге быланы бир айтырма леб тура эдим. Хапарымы кесинг джарашдырыб бир джаз, тилейме...

Ёзденланы Роза. Нарсана».

Ёзденланы Роза: Къазауатха да джетгинчи, биз юйюрге эркиши къоймай тутуб бошагъан эдиле. Кёчюрюлген кюн а, «бандитле» болуб къарт анам, кесими анам, анамы эгечи, аны эки сабийчиги, къарнашчыгъым бла мен азаб джолгъа тебреген эдик. Юйде эркиши болмагъаны амалтын, къолубузгъа кереклибизни алыб чыгъалмагъан эдик. Посезде къарт анам юйде къалгъан къакъ этлени эсине тюшюрюб: «Бир да къурумаса да, аланы алсакъ, ачдан ёллюк тюл эдик», — деб къыйналгъан эди.

Джолда кёрген къыйынлыкъларыбызны къой да къой. Бир гитче вагонда 41 адам бара эдик, аны юсюне да хар кимни алгъан туюмчеклери. Вагонну хауасын, ийисни кёлтюралмай, мен къаты ауруб къалама. Джолда тохтаб тургъанлайыкъгъа, эки медсестра къыз эшигибизден къараб: «Ой, кошмар», дейдиле. Бир себеб этселе деб, мени алагъа кёргозтедиле. Температураны ёлчелеб кёрселе, 40-гъа чыгъыб тура. Алай кёргенлей, кишиге да тынгыламайдыла да, мени эшлондан тюшюрюб алыб кетедиле. Ол джарлы анам: «Сенден да бошадым», деб ызымдан джылаб къалады. Мени уа, медсестрала элтиб, джол юсюнде бир будкачыкъда табчаннга джатдырадыла. Ёле турсам да адамларымдан айырылгъаным джюрегиме джара болуб тюшген эди.

Ингир ала бир къарт киши, биргесине да туудугъу болур эди, 7-джыллыкъ уланчыкъ, салам салыңыб, юсюне да презент джайылгъан бир арба бла келиб, эки къызны болушдуруб, мени ол арбагъа джатдырыб алыб кетеди.

Бир джерде тюшюрюб, чачымы да къыркъыб, кесими джуундуруб, орундукъгъа саладыла. Андан арысында не болгъанымы билмейме. Эсима келгенimde, он кюнню джугъуму билмей джатханымы, тели ауруудан ауругъанымы айтхан эдиле.

Эсима келгеним бла тенг адамларымы джокълайма. Ала къайда? Мен къайда? Мени биягъы джылау басады. Хаман джылаб тургъаныма, бир ариу врач тиширыу бар эди, ол: «Быллай бир джыламукъ да къалай табылады, къайдан чыгъады? Не мадар этейим сеннге?» деб ариу айта эди. Бир кюн а пол сибириучю къатын, келиб хапар айтады: «Къызым, мен базаргъа баргъан эдим да, бир ариу миллет кёрюб келеме — тишлери чыммакъ, къара кёзле, къара къашла, джюн чындайла, халы сатадыла. Сени кийиндириб, базаргъа элтirme да, таныгъанынг болса, кетерсе, алай болмаса, эрим — аскерде, сени, къыз этиб, кесим бла тутарма», дейди. Алай айтса, андан да бек джылайма.

Мен да алай тургъанлай, больницагъа биреулен тюшеди. Миллстлигин сорсала, къарачайлы болуб чыгъады. Ол кишини джатаргъа къоймай, меннге алыб келедиле. Ол хапарымы сорады да, сора: «Аперим эгечиме, джылама, юйюгюз былайдан джети километр узакълыкъады. Бары да саудула. Сен письмо джаз да бер, мен адамларынга табдырырма», деб ариу айтыб кетеди. Ол Темирболатланы Акъчыкъ эди, кеси да больницагъа къыйын солуб, къаты ауруб тюшген эди.

Къарт ийген письмо бла мени келиб адамларым элтген эдиле. Къоркъуу бла умутну арасында, тутулуб къалабыз деб, джаныбыз чыгъа, таша джолла бла джыйылгъан эдик юйге.

Анам къыйынлыны къыйынлыгъы мени табылгъаным бла бошалмагъан эди. Меннге къууаныб бошагъынчын, агъач кесерге адамланы иедиле деген хапарны эшитиб, анам къарнашчыгъым къайгъылы болады. «Бу джангыз эркиши сабийни да къолубуздан ычхындырыб, бошатыб къояргъамы башладыкъ, деб анам тесукъа этеди. Бир-эки килограмм болса да къууутчукъ этерге кюршейик», дейди. Къарнашчыгъым а, эл къойну алгъан эди да, аны кюте эди. Анам къоркъууун айта, мен да анга кёл эте тургъанлайыкъгъа, биз тургъан къазах юйчюкню эшиги ачылыб, биреу: «Къатын, джашынгы комендант чакъырады. Акканы (къарт атама уа 80 джыл болгъан эди) сюрюуге ий да, джашынгы комендантха джибер», деб буйрукъ береди. Къоркъгъаныбызча этгенлеринде, не айтыргъа билмей, сын-сын болуб къалгъан эдик. Джарлы анам а, джаны

тамагына джыйылыб, танг атаргъа ёлюб, эки баласын да ёксюз этиб кетген эди. Джан алычу Азраилни биз кёргенбиз...

IV

«... Мени бу кюуюмю джазгъан
китабынгамы къошаса, газетгеми бересе,
суйгенингча эт...

Байрамкъулланы Фатима,
Сарытюз эли».

Байрамкъулланы Фатима:

Экинчи ноябрь къаллы кюндю бизге —
Биз ышармадыкъ, кюлмедик,
Бу къанны бизге былай джауарын
Биз аз алгъаракъ билмедик.

Кюнюбюз кюнден мутхузду, тенгле,
Ах, биз Кавказдан кетгенлей,
Онбеш минут болджал бергенелле,
Ол худжу буйрукъ джетгенлей.

Болсун Аллахдан бир иги буйрукъ —
Мен а Кавказгъа къайтырма.
«Ёлген эшек бёриоден къоркъмайды» —
Кёлюме келгенни айтырма.

Ары—бери кёресем, тенгле,
Бу Азияны джоллары.
Тартылыб къалсын, джукъ туталмай,
Бу буйрукъну джазгъанны къоллары.

Барыр джерибизни излеб табмайбыз,
Биз къарайбыз да картагъа,
Элден чыкъгъанлы ууахты джолдады
Сабийле бла къартлагъа.

Бу дуняда къыйынлыкъла кёбдюле,
Алай ангылагъыз, аланла,
Къабыр табмайбыз ёлюк салыргъа —
Джол джанларында къалалла.

Кеси ёмюрюме болмагъан кибик,
Алай татыды кючюме —
Биз джарлыланы келтириб тёкдюле
Мюйюзсюз малланы ичине.

Ах, биз джарлыла, къалай джашарбыз
Сагъыш джюреклени кемириб,
Азияда ёлгенле алай ёлдиле,
Ахлугъа, Кавазгъа термилиб.

Картагъа къараб, мен таныялмайма,
Кавказгъа барлыкъ джолуму.
Азияда ёлсем, алай ёллюкме,
Кавказгъа узатыб къолуму.

Чачымы джыртыб алыб къояды,
Азияда суу бла тарасам.
Эки кёзюм къарангы этеди,
Юго-Западха къарасам.

Мында иссилик 75 градус —
Санынг, джанынг да терлейди.
Кюн орта джанлай, кюннге къарасам,
Ол Кавказ таба тебрейди.

Ах, мен джарлы, къалай этейим?
Бумуду игилик кёрлюгом?
Азияда ёлсем, Кавказгъа къайтмай
Эки ёллюкдю ёлюгом.

Кеси ёмюрюмде болмагъан кибик
Алай татыгъанды кючюме.
Кесим джангызлай келиб тюшгенме
Мен Чолак—Тауну ичине.

Атам бла анам мени узакъда —
Олду акъылымы бѣлгени,
Термилиб чыгъыб, тѣгерекге къараб,
Къуру къум тѣбеледи кѣргеним.

Менден сора дагъыда болурла
Дуня джашаугъа термилген,
Джангызлыкъ джашау кѣреем, тенгле,
Джиликлеринги кемирген.

V

«... Кимни къыйынлыгъын ким биледи?! Бизге джетген зырафлыкъны, учузлукъну бош айтхан бла адам ангыларыкъ тюлдю. Башындан ѳтмегенини кѣзюнге кѣргюзтюб къоялмайса...

Деккушланы Зурум, Къарачай шахар».

Деккушланы Зурум: Мен Учкуланда партияны район комитетинде ишлей эдим, секретарны болушлукъчусу эдим, коммунист эдим. Адамларым, юйюбюз Хурзукда эдиле, мен а биреу юйде Учкуланда джашай эдим.

Кѣчюре тѣбрегенлеринде секретарлыгъымы, коммунистлиги да къулакъларына алмадыла: «Онбеш минутну ичине хазыр бол! Беш минг километр джолну барлыкъсыз!» деб буйрукъ бердиле. Адамларым — Хурзукдан, мен да тенг къызым бла Учкуландан кѣчюрюлюб кетдик.

Джолгъа къолумда бир чемоданым бла чыкъгъан эдим — неми аллыкъ эдим, биреуню юйюнде тура эдим сора? Анам да Хурзукда машинагъа къуру къоллары бла миннген кѣре эдим. Къарнашым Мекерланы Токайны джашы Умар кѣчер кюннге дери Хурзукда «Орджоникидзе» колхозну председатели болуб тургъанды. Ол кюн а, председатель дегенини айтыб, алыб кетгендиле. Анамы уа, тил билгени джокъ, къарангы къатын, башына не къарыуу боллукъ эди?! «Мени эшикге къыстадыла

да, уллу чоюн киритибиз бла эшикни бегитдиле да, ачхычны джанларына салыб къойдула», деучен эди. Башха юйюбюзден ачхычла уа хурджунунда ары баргъан эдиле.

Мен, анамы инджиллигин билиб, къан дыгалас этиб кюрешдим, «барыгъыз да анда боллукъсуз» деген болмаса, иерге унамадыла. Аланы «андалары» джаханим кѣре эдим. Тохтай-тохтай, джыйырма бла юч кюнню барыб, посздибиз Фрунзеге алай джетген эди. Фрунзеде тюшдюк. Хамамгъа кирликсиз, дедиле да, бардыкъ. Хамамгъа кириб, кийимми ауушдурлукъса! Бит да болуб, къурт да болуб, алай джыйылгъанбыз. Не келсин, сапынынг джокъ, тарагъынг джокъ. Джылы суудан сора ала не сапын, не башха джукъ кѣргюзтмедиле. Дженгил, дженгил деб, хар кимни ашыкъдырыб. Хар кимни аягъы-башы — сууукъ, юсю — джалан. Джылы сууда джууунган атлы этиб чыкъдыкъ, бир аман печни къатында, салам отда чачыбызны кебдирирге кюрешдик. Меѳи уа бир узун чачым бар эди. Энди джугъу да къалмагъанды. Ма алай юсюбюз, чачыбыз да кебмегенлей чыгъабыз, эшикде уа къар джаууб тура эди. Элтедиле да бир

Деккушланы Зурум тенг къызы бла. 1943 джыл.

юй кибиacle саладыла. Аламат юйлегеми саллыкъ эдиле?!
Ма ол хамамдан сора, сууукъ чабыб, ненча адам ёлген эди.

Ай бла джарымдан табхан эдим адамларымы. Ол кыркъ беш кюннге мен чекмеген кыйынлыкъ квалмагъан эди. Бир да кёб инджилген эдим. Кёзюнге кёргюз: бир кыз адамны кеси джангыз ол кватышханда.

Поездге минерге деб, джети айланьб келгенимде, джети кере да миндирмедиле. Сегизинчи кере келгенимде, ий Аллах, бирин буруб айтмайма, станцияда кече «арабин, миндирлик болурламы» деб айлана тургъанлай, бир кыз тенгим да бар эди, хар ким тынгылы болгъан кёзюде, юсюмден бит, сирке болгъан кёлегими ары тешиб, аны аякъ джолгъа атхан эдим. Кёлек орнуна уа чемоданымдан простынямы чыгарьб, джыртыб, юсюме аны чырмаргъа кюрешген эдим.

Биз кёргенни, биз чекгенни айтыб кьайдан тауусхун?!

VI

«... Сабийлерими излей, Орта Азияны саулай джаяу джюрюб чыкъгъанма. Мени хапарыма уа тынгыларькьмыса?..

Герюкланы Букъмин, Ташкёпюр эли».

Герюкланы Букъмин: Сабийлени аталары (Герюкланы Солтан) урушха кьазауат чыкъгъандан сора эки айдан кетген эди. Ахыр телеграммасы 1943 джыл май айда Сталинграддан келген эди.

Къарачайгъа немчала джетдиле деген кёзюде, Марадан эгечим бла кьарнашым бизге, Ташкёпюрге, келиб, «Сен ууакъ сабийле бла, юйюнг джолну юсюнде, былай кьоярыкъ тюлбюз», деб мюрзеуюмю да, кюбюр хапчюгюмю да, юч сабийни да биргелерине алыб кетген эдиле.

Ызы бла немчала келедиле. Оу-шау бола турабыз да, бир бёлек замандан ала кьорайдыла. Мен сабийлени юйге джыяма, кьайын атам да биргемде, джашаб турабыз. Бир кюн тамада кьарнашым, Норий, марачыладан джыйьб, маслопромгъа ёгюз бла джау келтириб, бизге да кьайтады. Анам кюбюрюнгю джерден кьазыб алгъанды, келиб ачыб бир кьарасанг, деб айтдыргъанды, дейди. Юйде тёрт кызчыкъ бла кьайын атам кьаладыла, мен а джашчыкьны да биргеме алыб, кеч эте, Ташкёпюрден Марагъа Локъманлагъа келме.

Локъман кеси тутмакъда, джашы бла кьызы — Азрет бла Шаша — прирезкада, мен, анам, Локъманны кьатыны Мамурхан, сабийле, кече алайда кьалабыз. Алада тёрт аскерчи джашайдыла — экиси солдатла, экиси офицерле. Джата туруб, офицерлени бири алай киреди да, менден хапар сорады: «Микоян-Шахарда не джангылыкъ?» «Джокъду джангылыкъ», десем, чыгыб кетеди. Джатабыз. Чыртда джукълаялмайма. Бюгон да унуталмайма Мамурхан салгъан джастыкьны кьатылыгъын. Ташча кёрюне эди, ташда джатхандан бир башхасы джокъ. Кечиналмай кьобама да, эшикге чыгъама. Кьарасам, тёрт аскерчи джаш да шоклары бла арбазда сюеледиле. Ызыма кьайтыб киреме. Бир кесекден эшик кьагъылады. Эки аскерчи киредиле да, бири чемоданланы-затны тинтиуюл этиб башлайды, экинчи бизге шокну буруб турады.

Тинтиуюл этиб бошаб, сора айтадыла: «Сиз Гитлерге саугъагъа ат берсенигиз ючюн, сизни кёчюрюрге Сталинни буйругъу барды. Туругъуз да юйден чыгыгъыз».

Джашчыкьла кьой кеседиле, будай аладыла. Кюбюрюм тургъан юйге, хоншубузгъа, иерге унамайдыла. Хоншу джашчыкъ «кюбюрюнгю ачхычын бер, аскерчиле ичине кьараргъа излейдиле», деб келеди да, береме, неди амалым. Экинчи да джашчыкъ сыртында да артмакьчыкьлары бла келеди. Хоншу кьарт кьатын, артмакьлагъа салыб, ол джашчыкъ да сыргчыгъы бла ташыб, кюбюр хапчюгюмю кьолума табдыртадыла, сау кьаллыкьла.

Биргеме Орта Азиягъа аны да, юч джыйьрма минг сомну да элтгенме мен.

Марачыланы юйлеринден чыгарьб, бир бачхагъа джыйгъан эдиле... Бизни элтирик машинала келмей, юч кюнню алайда турабыз.

Ташкёпюр а ол кюн огуна кёчгенди. Сабийле не болдула деб, джаным бла джан дыгалас этеме. Черкескеде табарыкьса, дейдиле. «Студебеккерлеге» джюклей тебреселе, анам да башха тюшюб кьалады. Бизни алыб кетедиле. Машинабыз тебреб тургъан поездге джетиб, биз миниб, анам да, эгечим да кьалыб кетедиле.

Аллах, чырт унутмайма, бизни ашыкъ-бушукъ этиб, поездге миндирген кёзюулеринде, бизнича «бандит» болмагъан бирле, бизни джукьларыбызны алыргъа чаба эдиле.

Мен сабийледен да, анамдан да аджашханьмы кёлтюралмай, ауруб кьалама. Дуниягъа кёзюмю ачалмай, кёзюмден акъгъан кьобан болуб, джатыб барама. Поезд тохтагъан кёзюде, кьалгъан кьарьучугъуму джыйьб,

кычырыб, бир вагондан бирине чаба, сабийлени излейме. Алай эте, онтёрт кюнню барабыз да, Пахта-Аралда бизни тегсидиле. Келини прирезкада кылыб, эки туудукчугуу бла бир амма, Локъманни кыатыны Мамурхан, тёрт сабийи, мен да джашчыкь бла бир баракга тюшебиз.

Хамамгъа да кирмегенлей, Мамурханни эгечи Нюрка да (аны да джашы тас болганды), мен да балаларыбызны излеб тебрэйбиз. Джаяу да, поезд бла да, тутула да, штраф тейлей да кьутула, Пахта-Аралдан Сары-Агъачха келебиз.

Тюбеген кьарачайлыбызгъа: «Былайгъа кьайсы эл тюшгенди, поезд кьайдан келгенди?» деб — олду сорууубуз. Ингирге дери айланабыз да, ингирде Эрикгенледе кече кылабыз. Марачыла арлакьда тюшгендиле, дейдиле да, бара барабыз да, эгечими, Уркъуятны, бизни бла бир баракга тюшген амманы келинин, дагъыда джаш кыызчыкь, ол да адамларындан аджашхан Абазалыланы Пазийни табабыз. Уркъуятны кыызчыгы кыаты ауруб турады. Джанкёзланы Хусей, кызауатдан келиб, ол да адамларын излеб айланады. Ол да бизни бла, барыбыз да Пахта-Аралга тебрэйбиз. Ол ауругъан сабий мени кьолумда, эки кыатын да тёрт машокну алыб, разъездге дери джыйырма километрни джаяу барабыз. Сырдарья бла Ташкентни ортасында джюрюген бир ишчи поезд барды, анга болмаса, башхасына минерге эркинлигибиз джокьду. Аны сакълаб турабыз. Келеди. Машоклары бла ол эки тиширыу поездге минебиз деселе, башларындан-башларындан энишге басыб, кычырыкь эте тургъанлайыбызгъа, биреуле машокларын алыб кьоядыла. Аладан да кьуру кылыб (эгечим кызауатда айланган эркишисини кийимлерин алдырганына бск кыйналган эди), Сардарьягъа келиб тюшебиз. Паспорт джокь, пропуск джокь. Чайханагъа кириб ашаргъа кьоркьуб, артда кириб джер да табмай, бир юйню фундаментине таяныб, эртденблагъа чыгъабыз. Кьойнумдагъы саусуз сабий джетел этсе, юйню иеси чыгыб кыджырайды деб, кьоркьуб, джаныбыз чыгъа, юсюбюзге танг атады.

Бара тургъанлайыкьгъа, джыккырлары бла бир арбагъа тюбейбиз. Баяутдан баргъан кьарачайлы. Ол бизни Великая Алексеевка деб, онеки километрни элтиб, бир элге келтиредди. Ачдан кечинмесиз болганыбыз. Алайда кьобуста пирожокчукьла сатыб алыргъа табыб, аланы ашай тургъанлайыкьгъа, башына да, андагъылача, бир акь джабыуну кысыб, бир кьарачай кыатын юсюбюзге келиб кылады. Чырт унутмайма, аны Сталиннге айтханын: «Аны

оноуу кетсин. Ёлсюн десем, аны орнуна да бир мурдар табыллыкьды», дей эди. Ол да кызын излеб айланган бир. Аны юйюнде кылабыз. Ах, аны кыаты полу арыб, тоблукь болуб тургъан санларыма мамукьдан джумушакь кёрюнген эди.

Алайда да сабийледен аз да чык айыралмай, ызыбызгъа тебрэйбиз. Урлугуу айырылмагъан мамукьну тюеле бла ташый эдиле. Алай элте тургъанлагъа тюбейбиз да, бу сабий бла мени тюесе бир кесек элтсенг, деб тилейме да, узбекли миндиреди. Тюме джюрюб тебрегенлей, силкиннгениден, чартлаб кетгенча болуб, кычырыкь этиб, андан да тюшебиз.

Пахта-Аралга джаяу келебиз. Пазий атасын-анасын табады, мен эгечими кыызчыгы бла Мамурханга кьояма да, биягъы Нюрка да, мен да энгда джайылыб кетебиз. Суу баргъан каналны бойну бла ёрге келебиз. Айлана-айлана, кеч болуб, бир тебенмарачылада кече кылабыз. Бир заманда бир атлы кычырады да, чыкьсакь, айтады: «Мен, 1935 джыл кулак болуб кетгенледенме. Атам-анам Нарсанада джашай эдиле. Ала кыалайгъа тюшген болурла?! Нюрка бла мен а, айлана-айлана, кёблеге хапар берирча болганыбыз да, джол юретебиз анга да. Эртденбла биягъы биз биягынлай, кете барыб, каучук заводха келебиз, алайда да бир джууукьлагъа тюбейбиз. Бизге, бизнича, адамларын излеген эки тиширыу да кьошулуб, Великая Алексеевкагъа, андан да Мырзачулгъа келебиз. Кесибиз а Баяутха деб барабыз. Андан да ётуб, джаяу бара тургъанлай, кече, кьолубузгъа алыргъа таякь да табхан болмаз эдик, узакьда эки джарыкь кёребиз. Ол а — джюк ташыгъан машина. Тохтатабыз. Шофер бизге:

— Кьайры барасыз?

— Баяутха.

— Баяут артыгъызда кьалганды.

Не аллибызгъа, не ызыбызгъа барыб кьарыуубуз кьалмай, джол джанында «чырчырла» дей эдиле, хансла, тюбюбюзге да, юсюбюзге да аланы салыб джатабыз.

Эртденблагъа дери кыатыбыз бла джаяу аскер бар да бар... кыйыры-учу болмагъан бир адам ётген эди. Танг атыб, ёрге турама десем, аягъым, бычакь кирген да аллай бир ачымаз, алай джаныма джетдириб ачытады. Нюрка мени алай кёрюб: «Оу, мен джарлы. сабийлеринги излейме деб, ёлуб кыалыргъамы тебрединг», деб юсюме ёрге сюеледи. Керти бир ёлуб кыалсам не билейим, ансы ол сабийлеге дыгаласым кёзлери кьарангы этдириб, неми да унутуб айланама да.

Ызыбызгъа келебиз. Узбекли юретиб, мотовозгъа (мамукь ташыгъан вагонга) кириб олтурабыз. Бизни бла эки тегей

кызы миндиле да, алагы джолубузну сорабыз, ала да тюшер джерибизни кёргюзюрге сёз бередице.

Баяутка келебиз. Кирден да, неден да джаханимбиз. Нюрка эгечин табады. Анга келебиз. Мен да Джукъартны, кьарнашымы, юйдегисин табама (ол 1935 джыл, кулак деб, сюрюлген эди бери.). Келиним Гыджала, бит-кир болуб тургъаным кёргенлей, мени джууундурады, кийимлерими ауушдуртады (келиним ёлгенли аны меннге этген джумушакълыгы — ол кюнюмю — кылай кыайтарайым. деб кюресме). Алайда беш кюнню турабыз. Беш кюнню тургъанымда, кьарнашымы арбазында тал терсклени кёрмей кетген эдим. Аллай бир аманыма таяныб эдим. Арта кёчюб келгенинде, кёрюб сейирсинген эдим. Ала уа Джукъартлары кеслери салыб ёсдюрген терекле кёре эдим.

Келиним гырджын да, гыбыт бла айран да, кыакъ этле да береди. Декабрь ай. Нюрка бла мен биягындай джолгы чыгыбыз. Лепшокъланы Сапар, азыгыбызны да эшекге джюклеб, джыйырма килострге поезд джолгы дери ашырады. Алай бара тургъанлайкыгы, бир улакчык сюрюуден айырылыб, бизге тагылыб кыалады. Ол улакны да алыб, поездге минсбиз. Джаяу да, улоу бла да бара, биягы биз сабийлени табмагындай, Пахта-Аралгы кыайтабыз.

Этда джангыдан джолгы чыгар ючюн, мени кюбюр хапчюкюмю сатабыз да, ачха этсбиз. Тас болгъанларым кыайда эсе да, меннге таралыб, тас болмагъаным (ол джангыз джашчык) бла да эки кече кыалыр амал табмай, ала анда, бу мында меннге термиле, мен да аланы табыб, бир джерге джыйыб, джюрегими басарча болмай, кечем-кюнюм да — джолда, аманыма таянганма.

Джашчык ызымдан тагылыб, келин тыялмагынында, терекге байлагъан эди да, джылай-джылай, джюрекчиги керилиб, сакъат болуб кыалгъан эди. Сабийлени хапарлары Чалдовардан келеди да, Шошталаны Науази да бизни бла, ары тебрсйбиз. Аны пропуску бар, биз биягындай, эркинликсиз. Джашчык да биргеде. «Сен кимлени алыб бараса?» деб. Науазини эки сагытны тутуб, соруу алыб, алай ийген эдиле. Алайдан да кыутулуб кетебиз.

Сырдарыда поездге миниб, Чыназгы келебиз. Алайда аскер кийимлери бла темир гулоч таякчыгы бла биреу, билетле алыб берейим, дейди. Беш адамгы билетге ачха береме, нокта баугы да алты тюмен ачха тутдурама, биргебизге ашагъан да этеди да... билетле да джокъ, ол да джокъ, думп болады да кетеди.

Алайдан да, кёзлерибизге кёмюр кыюла, поездни бугъасында кетебиз. Чимкентге келебиз. Меркеге келе, вагоннга контролер киреди да, бешуленнге бир пропускабыз бла бир билетибиз барды да, ючюсю бир билет бла кыалай эсе да башларын аладыла, джашчык бла мен тутулуб кыалабыз.

Экибиз штраф бериб, Меркеге джыйылабыз. Алайда пропускалары болмай, тутуб, вагонлагы урулуб тургъан тиширыула бла эркишиле, кыарачайлыла, ах, алайда бир миллет, бир чот бар эди! Ала да бизнича, пропускасыз, эркинликсиз, адамларын излей джайылыб тутулгъан, кир-бит бола айланган джарлы кёчгюнчюле. Уллу вагонну толтуруб тура эдиле.

Мени алагы кыошдурмагъан — ол джангыз билетибиз бла пропуск болгъан эдиле. Ала меннге алайда джарагъанларын кыой...

Февраль айда Чалдоварда сабийлени да, анамы да (ол да алагы келиб тура эди) табама. Анам да, мен да джыладык, тёрт айдан бери джюреклерибизни кюйдюрюб тургъан джыламукуланы тёркдюк. Анам сабийлеге келгенинде, башчыкълары да джюлюнюб, кеслерин да джуууклагы юлешиб тургъандыла. Къарт а, кыайн атам, «Келини излей барама», дей да, кете да, кыарыу тауусулса, кыайта да келе, джол бла сабийлени араларында тентирей айланганды. Герюклары ёлтюрмей сакълагъан эдиле да, бары да сау. Кеслери да хапарларын тиздиле. Кёчюре келген офицер мени соргъанды, аталарын соргъанды. Кимни кыайда болгъанын айта келиб, тамада кыызчык, Клара, джылаб кыойгъанды.

— Тёртюбюз да бир-бири кыатчыгыбызгы олтуруб джылагъаныкыда, бизге сыртын буруб, кыол джаулугыун алыб, офицер джаш да кёзлерин сюртген эди. Сора, бери айланыб, шинелини этегин, белибаууна сугъуб, кюйюню кыабыргъадан алыб, ичине юй хапчюкню джыйыб, джиб бла кыаты кыысан эди, — деб хапар айтхан эди Клара.

Ол аскерчи джашны кысханын Чалдоваргъа келгенимде, кесим тешген эдим. Хы, дагыда, ол офицер, юйде быллай бир рысхы кьалды дсб, кьагыт джазыб, аны да сауут

Герюкланы Букъмин (онг джанында) кьайын кызы бла.
1957 джыл.

тапкагъа илиндириб, юйге кирит салыб, ачхычын да Кларагъа бериб, кьайын атамы да, сабийлени да арбаздан алай чыгъаргъанды. Машинагъа миндирген джерде тамадасына «бу сабийлени аналары биргелеринде тьолдю» деб, мен табылгынчын кьалдырыгъа эркинлик да алгъанды. Алай а кьарт унамагъанды, элча болайыкъ, деб.

Ол кетгенлери бла ала Чалдоваргъа, Кьыргызиягъа, тьошгендиле, мен джарлы уа келиб, Пахта-Аралгъа, Кьазахстанга, тьошген кюнюмден башлаб, кыш бошалгынчыгъа дери, кечеден «кьоркъмагъан», сууукъда «юшюмеген» болуб, джууургъанымы — кёк, тёшегими — джер этиб, аланы излеб айланганма.

Эм сейири уа не эди десенг, юйдегими этек тьобюме джыйгъанымда, джукъну да истемей, ёлеме-кьалама да демей, тутула да кьутула юч айны айланганымы унутуб, Чалдовардан Баяутха (кьарнашым джашагъан джерге) пропускасыз чыгъаргъа кьоркъдум. Юйдегиме да, кьайын кызыма, кьайын атама, кесиме пропуска алалмай комендатурагъа март бла апрелни джюрюген эдим. Алыб келгенимде, кьайын атам Герюкланы орталарындан чыгыб кетелмеди: «Мен сеннге разыма, Аллах да болсун сеннге разы, сабийлеринги да ал да бар», деб пропусказы да кьолунда тургъанлай, эки кызы бла Чалдоварда кьалгъан эди...

VII

«Мен отдан кьалгъан джилтинча, Джуккаланы Шабатны эки джашындан кьалгъан джангыз туудугъума. Мени атам Юсуф 1950 джыл отуз джылында джюрек ауруудан ёлгенди, мен туугъандан сора эки айдан. 50-чи джыллада туугъанланы джюреклеринде онтёрт джыл кьаллай ыз кьойгъанын да джазаргъа керексе. Алайсыз кёчгюнчюлюкню юсюнден хапарынг толу боллукъ тьолдю...

Джуккаланы Бутдулай».

Джуккаланы Бутдулай: «Меннге атамдан аты кьалгъанды. Аны юсюнден меннге хапар айталлыкъла да ёлгендиле. Баш иеси бла бир джыл джашагъан, джыйырма юч джылында башсыз кьалгъан анам да аз сагъынады аны. Атамы тюрсююн джангыз картындан таныйма.

1943 джылдан 1950 джылгъа дери атамы анасыны, анамы анасыны юдегилеринде да туугъан джангыз мен болгъанма. Эки къарт анам да къолларындан тюшюрюрге кёзлери кыймай, меннге алай къарай эдиле, къююнарына къаты къысыб джатыучан эдиле. Орта Азияны къум тюзлеринде Кавказны джылыуун аланы къююнарында сезгенме.

«Балам» деб джылагъан — кыйынлы» деген нарт сёзю ауурлугъун эки къарт анам да толусу бла чегиб кетгендиле. Атамы анасы Ебокъай ёмюрю ёксюзлени асырагъандан озмагъанды. Ол, эки улан ёсдюрюб, экисини да артларында кьалгъан кыйынлы ана эди. Уллу джашы Идрис, фин къазауатдан сау къайтыб, юдеги къураб джашаргъа умут этген эди, алай а урушда кетген саулугъу алты айдан сора джашаргъа къоймагъан эди.

Экинчи джашына, Юсуфха, джазыу Кавказгъа къайтыргъа алты джылны кызгъанган эди... Идрис, артында сабийи кьалмагъан эс да, мени атамдан насыблы эди — ол туугъан джеринде, кёчгюнчюлюкню ачыуун кёрмегенлей, къабыр орнун табхан эди...

Мени анамы анасы Айшат кеси ёмюрюнде Кавказдан эки кере айырылгъанды. Биринчи кере, сабий болуб, адамлары бла Тюркге кетиб (андан онджети джылы толуб, юдеги да къураб къайтханды), экинчи кере — Орта Азиягъа сюрюлюб.

Эрикгенлени Исхакъ бла Айшатны кёчюрген кюнлеринде джети башлы юдегилеринден ючюсю эдиле биргелеринс. Кеслери юйле болуб тургъан эки кызлары — Аминат (тёрт сабийи бла), Халимат (эки сабий бла), баш иелери да къазауатда — бири Сынтыда, экинчи да Мара Аягъында джашай эдилс. Эки гитче кызлары онджетиджыллыкъ Асият (мени анам) бла онтёртджыллыкъ Балакъуш Кёл Джагъасында, прирезкада, болгъандыла. Хар бири тургъан джерлеринден кёчюрюлгендиле.

Юйде Аминатны сагъынсала, джюрсгиме джангы джара тюшеди. Кёчюрюлген хапарны эшитгенлей джарлы Аминат,

къуугъун этиб, къарт атасы бла къарт анасына чабыб келгенди. Ала, болмагъан сёзю чыгъарыб нек айланаса деб, урушуб ашыргъандыла. Ол а аман хапарны эшитгени бла тенг юйдегиси бла тюб боллугъун сёзген болур эди.

Тёрт сабий бла кеси терс джары тюшюб, анасы бла эгечлерини къолларына джыйылгъынчын ачылыкъда, цемент полну юсюнде салам тёшекледс аджалын джууукълашдыргъан эди. Айшат анам тамада кызыны юйдегисин этек тюбюне джыйгъанында джаны бла джан къазауат этгенди хариб, амма эс джыйгъынчыларына, тели ауруу тийиб, алгъа юч сабийи, ызы бла Аминат кеси, аладан сора, кёб турмай, тёртюнчю сабийи да ёледи...

Айшат анамы къазауатха кетген юч кюёюнден — Гебнелени Мудалиф, Токъланы Таусолтан, Ёзденланы Бабула — джангыз Гебсн улу, Аминатны баш иеси, къайтхан эди. Мудалиф къазауатдан сау чыгъыб, Орта Азиягъа келиб, юйдегисин излей кёб айланганды. Бир кече уа тюшюнде Аминатны къолунда да акъ билезиги бла сабийлерин да алыб, бир тёбедс тешике кириб кетгенин кёреди. Алай кёргенинде, юйдегисини кырылгъанын ангылайды.

Тёрт сабийге ата болуб, ахыры къаратон кишича Сынтыда джашаб туруб, 1990 джыл ёлген Мудалиф, ахыр кюнюне дери балаларыны ачысын сёнгюб бошайлмагъан эди. Ёлрюнден бир ыйыккыны алгъа ол тюшюнде Аминат бла къайын атасын кёрген эди. Аланы бир юйде кёрюб: «Сизге келирге боллукъмуду?» деб соргъанды. «Боллукъду», деселе, дагъыда: «Сизни бла джашаргъа боллукъмуду?» «Боллукъду», деб Аминат орун салды, деб хапар айтхан эди ол.

Тюшюнден сора, кетеригине тюшюнюб, адамларына: «Мен ёлсем, ашымы, схатымы берирден алгъа, юйдегим бла Аминатха аш—суу этиб чачыгъыз», деб осият этген эди...

Анамы экинчи эгечи Халиматны джазыуун да кёчгюнчюлюк чанчакълар ючюн къоймагъанды. Аны эркишиси, Токъланы Таусолтан, къазауатдан къайтмай кьалгъанды. Ол урунуу фронтха кетерни аллы бла анга кызчыкъ туугъан эди. Къазауатха Оракъ аулдан (Ураковск болур) ашырылгъанды. Андан алгъа Таусолтан Халиматха: «Бир келсин, бир кёб айтырым барды» деб, кимден эсе да айтдыргъанды. Алай а Халимат бешике сабийи бла джолгъа

чыгъалмагъанды, алай бла эрини ахыр тилегин толтуралмай, ахыр сёзлерин эшиталмай къалгъанды. Таусолтанны ёлген хапары Моздок шахардан келгенди. Халиматны, эркиши—тиширыу ишни да этиб, кёлтюрген ауурлугъу азыракъ боллукъ болур эди, бир да къурумаса да джашы Казим джашаса. Атасы къазауатха кетген заманда, Казимге 5—6 джыл болгъанды. Халимат Казимчикни хар къуру да къыйыналаша эсине тюшюрюученди: «Чалкъыны заманында, къайын атамы чалкъы чалгъанын кёрюб, меннге да чалкъы ал, деб къадалады. Темир тюкеннге барыб, бир гитче чалкъычыкъ алыб келсе. Атасыны тенгине Ортабайланы Апоннга бир джарашдырыб берсенг, деб элтеме. Кёзлерине да джыламукъ уруб: «Тенгими джашына алтындан тогъай саллыкъма», деб, джез тогъайчыкъ салыб, джарашдырыб береди да, ол кюн сабийни анга къууаннганы! Чалама деб, джер—джерни джармалаб: «Келин, сени ийнегинге чакълы бир чалгъанма», деб къууаннган эди. Чалгъанчыгъын тилеб джыйдыргъан эди да, бир гитче гапначыкъ болгъан эди...»

Кёчюрген кюн аскерчилени этген артыкълыкъларын эсине тюшюрсес, аланы адамсызлыкъларына тёзгенине сейирсинеди. Машинагъа джюкленген заманларында, алыргъа къойгъан азыкъларын да, Казимни да биринчи элтиб, юйде къалгъан сабийге къайтама десе, Халиматны аскерчи исерге унамай, айтханына тынгыламай, шоккну тутуб атларгъа къоймай олтурады. Не мадар этерге билмей, джюрге тохтаргъа джетиб тургъанлай, адамла джыйылгъан джерде къазауатдан джаралы болуб келиб тургъан хоншусуна, Чочулары Хамитге, сабийни алыргъа къоймагъанларын айтыб къычырады. Ол джумдуругъун да кёрюзюб, «аскерчини юйдегисине нек этесе алай?!» деб чамланды.

Ол заманда исдилс Халиматны сабийин алыргъа. Чабыб барыб, бир къолуна сабийин, бирине да чемоданын алыб чыкъгъан эди юйюнден. Халиматны дагъыда бир этгени алайда: ол биргесине анасы берген джез тазны да тебретгенди. Машинагъа салгъан заманда, аскерчи аны джерге атыб, Халимат да юч кере ызына салыб, биргесине элтгенди. Ол джез таз бююн да Халиматдады.

Анга сабийин алыргъа къоймагъан аскерчи Таусолтанны кюмюш белибауун, кюмюш тышлы къамасын юйню тинтиуюл этген заманда, чемоданда табыб, энчилегенди.

Халимат «аланы иеси къазауатда айланады, нек тиессе аны затларына» дегенинде, «алай керскди» деб, газетге чырмаб, къолтугъуна ургъанды.

Халимат хар эсине тюшгени сайын бир къыйналады поездге мингенден сора, Казимни чалкъычыгъына джылагъанына. Ол ахырзаман кюн кимни эсине келлик эди чардакъда экинчи кюзге дери, асыраргъа салыннган сабий чалкъычыкъны алыргъа. Казим ёлюб кетгинчи, аны хаман айтханлай тургъанды. Бир кюн а Халиматны къатына келиб: «Келин, трудоденлеринги кёб алсанг, Кавказдача, уллу къызыл гырджын биширмисе», деб тилегенди. Дагъыда толгъан Айгъа къараб: «Анны, ары къара, Ай гырджыннга ушайды», дегенди. Халимат эки сабийини да юйде кеслерин къоюб, танг аласы бла ишге кетсе, ингирде Ай джарыкъда къайта эди. Кеси джангыз юйде эгешчигине да къараргъа кюрешиб тургъан Казим, джукъдан къоркъгъан болур эди, джин заран болгъанды дегендиле кёргенле, не эсе да, бир айны ауруб, алай ёлгенди.

Бек аман джылла ётгенден сора, Халимат къызчыгъын да алыб, анасы болгъан джерге кёчюб баргъанды. Бир кюн, чюгюндюрню чагасына джюрюген кёзюуде, аягъын джылан урады. Аягъы да кёбюб юйге джылаб къайтса, Айшат анам аны кёрюб: «Бу худжу джерде артыгъыз болуб къалыргъамы айланады», деб тёздюрюб тургъан джюрегин тыялмай, къызына къошулуб, талайны джылагъанды.

Анамы ююнчю эгечи Апа эринден 19 джылында къалгъанды. Сабийи болуб, къойнуна алгъынчы, эри къазауатха кетгенди. Бютеу ана сезимлерин эгечлеринден, къарнашларындан туугъанлагъа бере, бююннге джетгенди. Аны баш иеси, Ёзденланы Бабула, органлада ишлгенди. Ол къазауатха кетгенден сора (немчала келген кёзюуде) Апа аны формасын (кийимлерин) бачхада басдыргъанды. Кёчген кюн ала алайда къалыб кетгендиле, фуражкасын а, буршу этеме деб, хызенлеге салыргъа аяб, юйден башына кийиб чыкъгъанды. Быланы кёчюргенле, джан аурутуб, эс ташлатмай чыгъарча мадар бергендиле. «Баргъан джеринде была сеннге джарарла», деб кёчюрген офицер Апаны тикген машинасын да, къобузун да арбагъа кеси салгъанды. Къартла уа намазлыкълардан сора алыргъа ырыс этиб, ызыбызгъа къайтырыкъбыз деген умут бла, Кавказдан ёмюрлюкге айырылгъандыла.

Мени анам бла гитче эгешчигим, Кёл Джагъасындан кёчюрюлюб, аналарыны этеклеринден айырылмагъан къыз сабийле, ит ыйлыгъын кёргендиле. Юс кийимлери бла бирер табакъ чий нартюх бла миннгендиле поездге. Къум тюзлеге тюшгенлеринде, кеслерин асырар ючюн, анам канал къазаргъа джюрюб, анда берилген шорпачыкъны кеси ичиб, ётмск туурагъанчыкъны эгешчигине келтириб тургъанды. Адамларын излеб, джолгъа чыгъардан алгъа, къол азыкъ джыйгъанды. «Биринчи къол къабланы эки къолума къараб этгенме», деученди анам. Къзаха тиширыуладан ортакъгъа джюн алыб, джаулукъ, чындай, къол къаб этиб, ол мадарла бла кеслерин да асыраб, джол азыкъ да хазырлаб, кесича, адамларын излеген эки-юч тиширыугъа тагъылыб, джолгъа алай чыкъгъандыла. Оёски кюнню джаяу барыб, кече къайда тюсс анда къала, алай табхандыла адамларын.

Апа гитче эгешчигине тубеген кюнлерини юсюнден кёб сагъыныучанды: «Асият бла Балакъушну бизни излеб айланганларын эшитибиз да, анам бла мен джолгъа чыгъабыз. Бир элде бир-бирибизге тубейбиз. Алайда бир юйде кече къалабыз. Анам мени аягъындан салыб, экисин да эки джанындан джатдырыб, кёкюрегин ачыб, Асият бла Балакъушну башларын эмчеклерине кысыб, танга алай чыкъгъан эди».

Джарыкъ кёллю, ийнарчы, табышлы, джарашыулу, джумшакъ, сабыр, суююмлю Айшат анам кёчгюнчюлюкге кесини атасы Солман бла анасы Ханийни, баш иеси Исхакъны, тамада кызы Аминат бла аны тёрт сабийин, туудугъун Казимни, кюёуюн Юсуфну «къурманлыкъ этгенди». Эки кюёую — Таусолтан бла Бабула — къазауатда къалгъандыла.

Алани барын да къабыр тебеле этиб, къум тюзледе кююб, Кавказгъа, къайтыб келгенинде, Айшат анамы туугъан джеринде джашаргъа къарыуу къуру юч джылгъа джетген эди.

Апа атасы бузоулу ийнск бсриб алгъан къобузун, Къзахастанда кыйын джыллада да сатмай туруб, Айшат анам ёлгенинде, аны кимге эсе да бериб ийген эди. «Кёчгюнчюлюкню ууундан артылыб, ёлгенлерибизни

Айшат амма (къойнунда сабийи бла) юйдегисини арасында. 1955 джыл.

ачыуларын сёнгюб, унутуб, мындан ары къобуз согъуб къууанчмы этерикбиз», деген болур эди ол.

Мени джашауумдан кёчгюнчюлюк «къарт анам», «атам» деген асыл сёзлени джылыуларын сыйыргъан бла бирге, бизни юйден къобузну да къоратхан эди...

«НЕНИ УНУТСАМ ДА...»

Батчаланы Минакай... Кюу этгени ючюн 58-чи (!) статья бла тутулуб, джаны кючден сау кьалгъан тиширыу. Аны уа барды айтыр хапарлары!

— Кюуню биринчи тизгинлери Волга сууудан ёте туугъан эдиле. Сёзлерин макъамын да, сагъыш этиб, излеб табмагъан эдим. «Джюрек джыласа, сокъур кёзде джаш тууар», дейдиле. Эшелонланы, эки бёлюб, Волгадан ётдюрген кюнлери... Суугъа къуяр хапар чыкыгъанында, миллет не болумгъа джыйылгъан болур эди, кызым? Джер азыгъы бола келе эдиле кёбле. Бир къауумла уа алайда суу азыгъы болдула. Сауунгу сыйы болмагъан джерде, ёлгенинге сый кьайда? Ол хапар кёблеге аджал келтирген эди. Мени джюрегиме уа бу сёзле тюшген эдиле:

Ким ача болур, ким чача болур
Нарсанада кьалгъан юююмю?
Нени унутсам да, унутмам Сталиннге
Волгадан ётген кюнюмю...

Ол джаханим, хуах джерге тюшгенинде уа, кюу этген кьой, сарын салыб джыласанг да, джюрегингде джарсыуунгу сёнгмез эдинг. Каналлада суу сугъара айланнган кёзююмде джюрегими кюйдюрген учузлукъ, кёзлеримден джыламукъ тамчыла болуб, тилимден да кюу тизгинле болуб агъа эди:

Мени эки кёзюм кызыл кьандан толуб,
Айырылдым Кавказ тауладан.
Сени да кызычыгъынг джоюлгъанды, Ёска,
Кимни уа сакълайса джауладан?..

Къазауат этиб айланнган эркишиме бере эдим ол сорууну. Кызычыгъы уа... Света алкъын эмчскде эди. Кьолума джукъ алыргъа кьоймай чыгъаргъан эдиле да, ол кьагъанакъ сабий тюбюн джибитсе, аны ауушдурургъа бусхул табмай эдим. Чебгеними бир джанын джибитсе, этеклерими бюклей да ол бир джанына сала келген эдим да, сабийни болгъаны да чий болуб, алай джыйылгъан эдик.

Джашларыбызны ёлмей кьалгъанлары
Ызыбыздан излей келелле.
Аталары кьан тёкген сабийле
Салавкада ачдан ёлелле.

Ёлгенини уа сорма, кызым. Къач артында чибинле кьырылгъанча эди, кёчгюнчюлени кьырылулары.

Кыйынлыкларымы, айхай, джазарыкма
Мен Москвага, крайга.
Немчаладан да бир бек кьоркыганем,
Кылай джойдугъуз былайга?!

Немчала Нарсанага кирген кезюуде бек инджилгенме.
Адамаларым Совет власта таза кьуллукь этгенлери,
кьярнашым Батчаланы Мусос, ВЦИК-ни члени эди
кызауатны аллы бла, баш ием — кызауатда... Ол затла
белгили болган болур эдиле гестапога, меннге аладан
повестка келеди. Света кьойнумда, абадан кызычкы,
Тамара, этегимден тутарча бирчик, кьоркыуб джаным
чыгады. Хасанланы Исса деб устаз бар эди, анга былай да
былай, гестапога чакырадыла, деб хапарымы айтсам, ол:

— Гестапога тюшгенле, не сатлыкь болуб чыгадыла,
неда чыкымай кыладыла, табдыртма кесинги, — дейди.

Джатдоланы Халимат да, мен да, сабийлени да алыб,
немчаладан кычыб, Элкыушка келсбиз. Алайда да кьоркыуу
чыкыганында, дорбунда да бир бёлск заманны джашаган
эдим. Шахар немчаладан тазаланнгынчы алай эте кечинген
эдик...

Сталин бла бир даулашхасм,
Тюзлюклериме базыныб.
Мен бу власты кыаллай бир суйгеним
Мангылайыма джазылыб.

Биз Пахта-Арал районга тюшген эдик. Джангы барган
заманыбызда кырачайлылага шапа эдим. Ачдан кырыла
турган джарлылага ол джукыа какны бериб ашатыр ююн,
хар джол сайын колхозну председателине кьол салдырырга
керск эди. Кекден кыар тюшгенча, юсюбюзге джюкленген
кыйынлыкны сылтаун ангыламай эдик. Тарыгыб барыр
джеринг джокь, сезюню эшитирге излеген джокь, адамга
саналганынг джок. Кюу этиб, аны джылай-джылай
айтхандан бахша башыма кыаруум кыалмаган эди. Кюуде
айтылыр зат а кёб эди:

Мамукь кыауралада алдырыб иерме
Мен Сталинге картымы.

Суйген властым, былайга джойганса,
Айтырыкь тюлме атынгы.

Бу приказны джазган Сталин болурму?
Сталин дейими атына?
Былайга джойганы ачыу болганды да,
Керсем кыарамайма картына.

Сен ол кезюуде джукылай болуренг?
Бир бек ушайды тюшюнгс.
Мени Аллахым, сен сокыурангынг
Кыарачайга этген ишинге.

Аны Кыарачайга этген артыкылыгынг
Власть анга кечиб кьоймаз эд.
Ол власты суйсс, коммунистлерин
Айырмаганлай джоймаз эд.

Кыйынлыкларымы, айхай, джазарыкма
Мен Москвага, крайга.
Ах, мени бери ким джойган эсе,
Кеси да тюшюн былайга.

Бу приказны бизге джазганны,
Аны эки кьолу байлансын.
Аны сабийлери Кызахстанда
Садакыа джыя айлансын...

— Бу бек узун эди, — деди Минакай. — Унутханма да
бошаганма.

Кезлеринден джыламукь акыганча, джюрегинден
тёгюлген кюую кесине джаулукь этерин ол кыайдан биллик
эди?!

Анасыны джылыууна кысылыб турган Светачыкыны,
ары тюртюб, Минакайны алыб тебрегелеринде, атылыб
кыала башлаган эки кызычыгына кыараб, ананы джюреги
кыалай чанчхан болур эди?!

— Бизледен биреулен, кесиме да джууукь джетген адам,
кыралга кыаршы джырла этеди деб, джазыб берген эди да,
кызахлы келиб, мени алыб кетген эди, — деб эсине

тjошjореди 77 джыл болган амма джашаууну эм ачы кюнлерини бирин. — Къарнашым ёлгенине онтёрт кюн бола эди. Мени тутуб кетгенлеринден сора эгчим ызымдан азыкчык да, бир джабыу да келтиреди. Ачхачык да келтиргенме десе, джаньыма алыргъа къоркъама да, бир ташны тубюнде асыратама. Артда, таблык тjошгенинде, алайдан алама да кёлегими бюгюлген джерине кызыл ючтюменликледен ючнююм, тёртнююм, унутханма, джашырама. Чимкентге, башха тюрмеге, алыб барган кёзюулсеринде, тутмакъла бшеулен бар эдик, бири да къарачай джаш, джолда ол ючтюменликлени бирине хаун да, ётмек да алыб, сууабды деб, алагъа да бериб, кесим да ашайма. Дагъыда бир ючтюменликни ызына къайтарырма деб, къарачайлы алган эди да, артда хар кимни бирер джары атдыла да, ол да ачхамы ызына берирча болмады...

Чимкентде тюрмеге саладыла... Иги эшмем бар эди. Чачымы кысха кыркъадыла — бек терсге санаганларын алай кысха кыркъадыла, дей эдиле. Къазахлы соруу алган кёзююнде герохун столгъа, мени кёз туурама, салыб, бир уллу самырны юсюме не эди. Ит аякъларын кёкюрегиме салыб, бетиме силегейлери чачыла, хамхотун бетиме джууук келтирсе, аркъа джиклерим къалтырай эдиле... Бетими ол джануарны хамхотундан азчык да джаллатыргъа къоймай эди... Не къолуму, не аягъымы кымылдаттыргъа мадарым джокъ... Мени Аллахым, ол къазахлыда бир къатылык, бир ачулулук бар эди, адам айтыб тауусалмаз.

«Сен Сталинге ёлен кылганса, сеннге расстрел керекди! — дей эди, соруу ала келиб. — Ёлюм берселе, итча джатарса, он джыл берселе, кетерсе да, бауурунг бла джер сыза, колониялада ишлерсе!» Соруу алган джеринде этген къатылыгъы аз болуб, «бу джуртун сатханды, мынга гырджын бермегиз» деб, меннге гырджын юлюш чыгъартмай, шорпа маталлы бир ит ашны бердирте эди...

«Хоу, къралгъа къаршчы джыр этгенме», деб айтыргъа унамаганымда, унаталмаганларында, бирсулен туруучу камерагъа саладыла. Анда кечем-кюнюм айырылмай, юч кюн бла юч кечени тургъандан сора, халым бек аман болур эди, врачны чакъырадыла. «Башыны сайлары керилгенди, кече кесин къоймагъыз», деди ол. Ол кюнден сора кече башхала бла бирге, кюндюз биягъы камерада тутуа башлайдыла.

Бир кюн камерагъа чычханчык киреди да, мени кьюаннганымы къой сен! Тсшикчигине къачмай, мени бла турса деб, дыгаладан, кесиме берилген гырджын кесекчиклени умур этиб, аллына къуюб, ол аны бла джубаныб, мен да анга къараб кечиниб, узун кюнню узагъын андан кёз алмагъанлай ашыргъан эдим.

Кюнлени биринде следствиес бардырмагъанлай, джокъ этиб ириклерин ангыладым. Мында болушургъа адам табылмазлыгъы да, сёзюню ангыларык, атылыб къалган ол эки кызы сабийчикни джазыкъсыннык да чыкъмазы белгили эди. Башыма мадар излей, сагъыш эте кетиб, Нарсанада Батчаланы Абдул-Керим айтхан бир хапар эсиме тjошдю. Мен, джаш кызычык болуб, алада турган заманда, Маков деб биреу голодовка ачыб, ол джараб, башына бош болгъанды, деб кьюуаныб хапар айтхан эди.

Мен да алай этер къан алама. Тилиме суу тиймей, онски кюнню турама. Кече къалыучу камерада эки орус кызы да бар эдиле. Юслеринде кийимлери болмаса, башха джукълары джокъ эди да, кече сууукъда, ала келиб, мени джабыууму тубюне кысылсала, джазыкъсына эдим да, огъай демей эдим.

Алагъа НКВД-гъа письмо джаздырыргъа излегеними айтсам, орус кызыланы бири, чачында гитче карандашчыкны чыгъарыб, дарман чырмалган эски сары къагъыт кесекге мени тилегими джазады: «Ленинни къабыры бла, Совет властны байрагъы бла тилейме, меннге джангыдан соруу этеригизни».

Айтханымча, онски кюн бла онски кечени ауузума суу салмай турганма. Врач меннге къараб: «Эркиши 18 кюнден, тишируу 14 кюнден ёлген этеди, муну мындан ары тутаргъа боллук тjолдю», дейди.

Соруугъа тюрмени тамадасыны кабинетине элтирге деб, камерадан чыгъаргъанлары бла тенг, кеси къаруум бла баралмай, джыгъылыб, болгъанымы бузама. Эки тишируу эки билегимден тутуб, ызымдан да эки милиционер, барыр джериме элтедиле. Мени, адамларымы, гукъумуму да билген, таныган, кеси органлада ишлеб турган Байрамукъ улу Абу-Юсуф да — анда.

Ол мени кёрюб, НКВД-чыгъа:

— Мен бу тишируну иги таныйма. Мынга Ежовну заманында коммунистлсгеча этиле турады. Бу властны адамыды, властха тюз адамды, — деб мени джакълаб тохтады. Сора ол адам:

— Менден не излейсс? — деб сорду.

— Мени ким болганымы айырыб, алай тутарыгызны тилейме, — дедим.

Алайдан Абу-Юсуфну кючу бла, Аллахдан кяйтсын меннге этген ашхылыгы, мени больницагъа ашырадыла. Тюрмени больницасында 25 кюнню багыб, эс джыйдырыб, башыма алай бош этген эдиле...

«Хатасы болмагъанлай, керексиз айыбла салыб, кызыл аскерчини юй бийчесин...» деб прокурор мени ариулагъан кягъытны окъугъанында, кесими тыялмай, джюрексиниб джылагъан эдим...

Батчаланы Минакай тюрмеде юч ай бла 18 кюнню тургъанды. «Суугъа тюшген таш кърмар» дегенлей этиб, ауузуна суу салмай, джан къазауат этмесе, ол тутмакъдан чыгъарыкъ тюл эди.

— Кърген кыйынлыклары сындыргъандыла да, ансы бир да джарыкъ кёллю тиширу эди, — деб хапар айтады Света. — Мындан кетгинчин тойну-юунну суйгени бла, джыргъа-ийнаргъа усталыгы бла белгили болганды. Тойда анама кёзюу джетсе, алайда огъуна къураб, ийнарла айтыб тургъанды. Кеси кёб ийнар этгенди.

Эм артда этген джыры уа — биз хапарын айтхан кюу. Андан Минакайны эсинде сакъланган дагыда эки куплет:

Суйген властым, ах, мен джарлыны
Тюрмеге къалай салалла?
Ах, коммунистле, сизге да аманат,
Сабийчиклерим къалалла.

Бандитледен список этедиле,
Башларына мени джазалла.
Оюлган тау элле, сюрюлген кябырла —
Джюреклеге кетмез джарала.

Эсине тюшмеген куплетле уа?.. Минакай эсиндегилени, ауузу къандан толганча, кыйналыб айтады. Аны алай къргенимде, эсине тюшмей огъуна къалсынла, деген эдим джазыкъсыныб.

Джашлыгы кюл-кёмюр болгъан тиширугъа тюбесенг, къртлыгы тынч эт деб, Аллахдан тилеринг келеди. Алай а джашлыкъ бла къртлыкъ, ала кюнню эртдени бла ингиричадыла. Бири бушуулу болса, экинчиси кюуанчлы болалармы?

РАСПИСНА

Мне высленцу _____
(фамилия имя и отчество (полная))
проживающему в селе _____ района
Таласской области, Киргизской ССР, объявлен Указом Президиума
Верховного Совета СССР от 26-го ноября 1948 года о том, что я выслен
на спецпоселение навечно, без права возврата и месту прежнего жительства
и др. с правом выезда (по без) с места обязательного поселения буду осужден
на 25 лет каторжных работ

194 года

Подпись поселенца

Кёчгюнчюлеге бу документге къл салдырта, кеслерине
приговор джаздыртхандыла.

«ЛОКЪМАННЫ «ТУТУЛУР ЗАМАНЫ» ДЖЕТГЕНИНДЕ...»

Къыйрлары да, бюкленген джерлери да ууакъ сагалланган, заман саргьалтхан эски письмону меннге узата, Кипкеланы Зарема:

— Къарт атамы, Чотчаланы Локъманны, Кавказдан Тюркге 1926 джыл ийген, алтмыш тёрт джылны окъулмай сакъланган письмосун сеннге кёргюзтюрге алыб келеме, окъуб бир чыкъ, — деди.

Къолума хамайылны алгъанча, эслеб ала, ал бетин айландырыб, орусча джазылгъан письмону окъуб башладым. 1926 джыл мартны биринде таза орус тилде халатсыз джазылгъан письмосунда Чотча улу Тюркде джашагъан джууукъну-тенгни тансыкълай келиб, мында джашауну суратлайды: «Кесинг билгенден бизде, Кавказда, малчылыкъ бла кюрешсебиз. Совет властны хурметинден джашауубуз иги барады», деб билдиреди. Письмосун тамамлай: «Мадар бар эсе, орусча джаз джууабынгы, бизде тюркча джаза билген азды. Ахья, сен письмонгу Сабанчыланы Исмаилгъа ийгенсе. Тукъумунгу эсгермей болурса, сен Теуналаданса. «Сабанчы» уа сени атангы атасыны атыды», деб къошады.

Письмону окъуб бошагъанымда, Зарема хапарын башлады:

— Биз Тюркге барыб къайтдыкъ. Анда Къобанлада къонакъда эдик. Башнойюк саулай да къарачай элди. Кавказдан къонакъла деб эшитгенле, хоншу-тийре бизни кёрюрге, Къарачайдан хапар сорургъа деб, эртден ингир да келгенлей тура эдиле. Кюнлени биринде бир хоншу тиширму марачыланы юслеринден сорду. «Кёблени таныйма, кесим да

марачыма», дегсимде, къарт атасыны Теуналаны Зекерьяны хапарын айтды. Теуналары бизни къысха джууукъларыбыз болгъанларын, атамы къарт атасыны къарнашы, Джумарыкъ,

Чотча улу Локъман (онг джанында).

Тюркге стампулчула бла кетгенин чертдим. Ол тиширыу, Гюлсер, «мен бусагъат къайтайым» деб, чыгъыб кетиб, бир заманда анасын да, эгечлерин да алыб, къайтыб, мени джангыдан къучакълаб, сора: «Къарнашыма телефон ачыб, сѣлешиб келсе, ол айтханнга кѳре, «Джумарыкъ» Зекерьяны чам атыды. Ол бир адамды!» — деб къууаныб хапар айтды.

Келе келиб, кесими адамларымы табханыма мен да къууандым. Сѣлеше келиб, Гюлсер джанындан бир письмону чыгъарыб: «Атам 20-чы джыллада адамларын излей, Марагъа мектеуб джазыб, джууаб алгъан эди, не келсин, орус тилде окъуялмадыкъ. Ма муну 1926 джылдан бери сакълайбыз. Окъу да бизге бир кѳчюр», — деб аны меннге узатды.

Алама, окъуйма. Орус тилде уста джазылыбды. Окъуй да кѳчюр, ортасына джетеме. Сора алагъа: «Ол заманлада орусча былай уста билгенлери бек сейирди. Сѣзсюз да, бир орус къагъытчыгъа джаздыргъандыла муну...» деб письмону кѳчюр-кѳчюр аягъына джетиб, ким джазгъанын окъусам... Мени Аллахым! Кѳзлериме ийнанмайма! Письмону джазгъан мени къарт атам! Чотчаланы Локъман...

Мен туугъунчун он джылны алгъа ауушхан къарт атам. Атамы атасыны къол ызы... Джыламукъларымы тыялмадым. Меннге къошулуб, эгечлерим да джыладыла. Аланы джашаулары да (Ата джуртларындан узакъда) такъыр, мени къарт атамы джазыуу да джылаулу эди...» — деб джарыкъ башлагъан хапарын Зарсма мыдах бошады.

Джылаулу эди... Ол кюнден сора Чотчаланы Локъманны юсюнден соруулай башладым.

Биринчи хапар айтхан къазауатны, урунууну да ветераны, Локъманни иги таныгъан Чотчаланы Наибни джашы Ислам болду.

— 1926 джыл Тюркде «Совет властны хурметинден джашауубуз иги барады» деб джазгъан киши, керти да, Совет властны ал кюнлеринден башлаб, анга таза къуллукъ этген алчы адамларыбызны бири болгъанды. Совет властны иннетин, 1918 джылдан башлаб, халкъына джетдирирге кюрешиб тебрегенди. Гимназияны бошагъан Локъман 1918-чиден 1922-чи джылгъа дери, Марада изба-читальнада ишлеб, уллу ангылатыу иш бардыргъанды, — деб хапар

айтады Ислам. — Аны ызындан келген беш джылны Хумара округну (бусагъатдагъы Къарачай районну) джерчилик бла кюрешген бѣлюмюню ишин джюрютеди. 1927 джыл а Чотча улуну Москвагъа, Баш юрист школгъа окъургъа джибердиле. Юч джылны анда окъуб, Союзну Баш сюдюнде бир джылны ишге юрениб, туугъан джерине уллу билим алыб къайтады. 1930—1936-чы джыллада Локъман область сюдге башчылыкъ этеди.

— Мен билген бла Локъмандан сора, — дейди Ислам, — саулай Шимал Кавказдан Союзну Баш сюдюню коллегиясына член болгъан джокъ эди. Адамлыгъы, билими терен адам эди, керти коммунистледен эди. Чыртда унамай эди къатылыкъны...

Исламны бу айтханына «къол салгъан» тизгинлени Орусланы Аминатны «Ёмюр танышланы сагъыныу» деген китабында окъуйбуз: «... Ол джыллада бир-бири ызындан область сюдге башчылыкъ этгенле Чотчаланы Локъман бла Хаджичик улу Зулкъарнай, адамгъа аманлыкъ излемеген, керти уллу адамлыкълары болгъан адамла эдиле. Ала сюдню бардыргъан заманда адамны сындырыб, селсеке этиб, тик сѣлешиб кѳрмез эдинг...»

Артада, Аминатны кесине тюбсб, 30-чу джыллада таулу интеллигенцияны джашауу бла джашагъан тиширыуну эсине Локъманни салгъанымда, ол:

— Мен Локъман бла бирге, ол сюдю болуб, мен адвокатурада 1931 джылдан 1933 джылгъа дери ишлегенме, — деб хапар айтды. — Бирге ненча процессде болгъан эдик эсе да, мен аны адамгъа чола сѣлешиб, сындырыб кѳрмегенме. Законнга терс бармагъанлай, ариу сѣлеше биле эди. Адамны аяусуз этерге, сансыз этерге, чурумсуз тутдуруб иерге, аны ушатмай эди. Алай бир эпизод эсиме тюшеди: Локъман ише болмагъан кюнде бир къумукълугъа бир болмагъан затны юсюнден сюд этиб иедиле. Билгенинде, Чотча улу бек къыйналады. Аны алай къыйналгъанын кѳрѳб, мен протест джазайым, дейме. Локъман къууанады. Ол да кесини джанындан къагъыт джарашдырыб, мен да протест джазыб, крайгъа исбиз. Бир кюн ишден келсем, анам: «Бир къумукълу келиб, сеннге да, Локъманнга да разылыгъын айтыб кетди», дейди. Артада Чотча улу бизге келгенинде, хапар айтсакъ, къууангандан анамы да, мени да къучакъллагъан эди.

Коллективизация бла келген джарсыулагъа да бек къыйнала эди ол. Алай хапар айта эди: «Кёзюм бла кёргенме, бир адамны бир ийнеги болуб, аны колхозгъа сюрюб, бир къарыусуз кийиниб тургъан тиширыу да ызларындан джылай баргъанын».

Совет властны аты бла миллетге азаб джетдире, кулак—лишен этиб айланган хагокланы да огъурамай эди: «Белинде белибауу болмаса, джугъу джокъду!» деб, кёблени джакъларгъа кюрше эди.

Акъыллы, билимли, эсли адам, Локъман, элчилеге коллективизация деб, кулакла деб, этилген артыкълыкъны зараны кёб джыллагъа созуллугъун ангылай эди, къыйын заман болгъаны амалтын, джукъну тюрлендирирге къолундан келмей эди ансы. Орусланы Аминат айтханлай, халкъны эм маджалы, эм фахмулусу тутулгъан кёзюуде, джукъ да тюл эди адамны джокъ этиб кетген. Алай бла Локъманны Марада ТОЗ—ну къурагъан (арта ол колхозгъа бурулгъан эди) къарнашы Джукъарт, кулак атха къалыб, аны ызы бла экинчи къарнашы Умар, ол а нек тутулгъанын да билмегенлей, къайтмаздан ашырылгъан эдиле.

Локъманны «тутулур заманы джетиб», джукъ айыб табмагъанларында уа, 1936 джыл Марагъа колхозгъа председатель этиб ашырыб, анда бир бёлек айны ишлегенинде, «Кёл Джагъасында бир кесек джерни чагасы этилмей къалгъанды» деб, ол чурум болуб, 1937 джыл тутуб ашыргъан эдиле.

Ташкёпюрчю амма Герюкланы Букъмин, Локъманны эгечи, ажымлы ёлген алты къарнашын сагъына, 1937 джылны эсине тюшюрюб, сытыла:

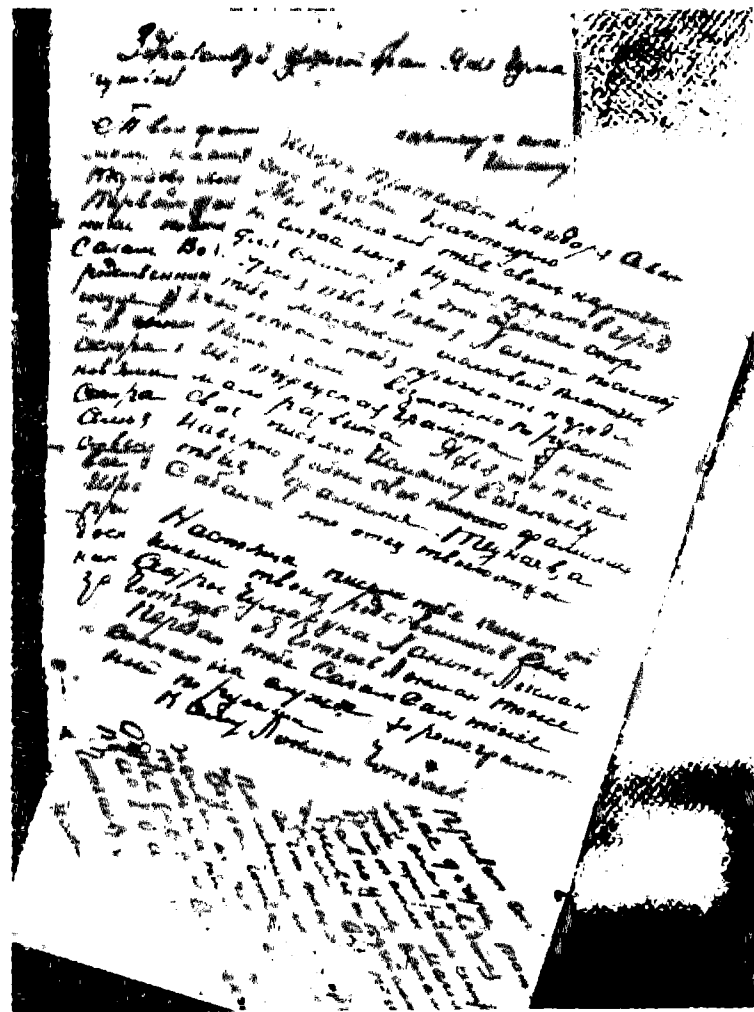
— Эшитгеними тюл, кесим кёзюм бла кёргеними айтайым, къызым, — деди. — 1937 джыл, таракълача сюелген, тутмакъ джашладан (айтылгъан джашларыбыз) толгъан онтёрт машина бирден Микоян—Шахардан чыкъгъан эдиле. Локъман да аланы бири эди. Анга бара барыб, джашланы машиналагъа миндириб тургъанларын кёрюб, бугъунуб, ташатын къараб тургъан эдим. Алыб тсбрегенлеринде, машиналаны санагъанымда... айтханымча, онтёрт машина! Къаллай дуняла ётгендиле!.. Не чекдик, не чекмдик?!

Букъмин, 77 джыл болгъан амма, къарнашы Локъманны ишден башын алмагъан адам эди, деб эсине тюшюреди.

Джэгетейчи къарт Байрамукъланы Ибрагим да:

— Джумушакъ, не тюрлю да артыкълыкъны унамагъан адам эди, — деб къошады. — Биреулен къатынына къол

Чотча улу Локъманы 1926 джыл Тюркде джууукъларына джазгъан письмосу.

джетдирген эди да, Локъман алыб кетиб, тюрге джыйгъан эди да, юч кюнню олтуртуб, экинчи джол бу затынгы кёрмейим, деб ашыргъан эди.

Чотча улуну халисин кёрюзген дагъыда бир юлгю. Бурун джангы келинге тийре къартла джумуш келтириб, аны

сынагъан адет бар эди. Ма алай, Локъманны бийчесине, Мамурханнга, бир тийре къатын, эркиши кѣнчек тик да бер деб, къумач алыб келеди. Аны уа ол затха усталыгъы джокъ. Аны джунчугъанын эслеб, Локъман кесини кѣнчегин сѣкдюрюб (кеси да бир джанындан тутуб), аны юлгюле орнуна къумачны юсюне джайдырыб, джангы кѣнчек бичдиртгенди. Мамурхан алай башлаб, арда уста тигиучю болгъан эди, дейди.

Адамлагъа сакълыгъы да, джумушакълыгъы да, Союзну Баш сюдюню коллегиясына членлиги да, билими, болуму да, керти коммунист болгъаны да, Совет властны Къарачайда бегитир ючюн, кѣб къыйын салгъаны да бир кюн «унутулуб», Чотча улу «халкъны душманы болуб», он джылгъа тутулуб кетген эди. Тилчиле, зорчула сыйлы кѣзюуде Локъманчалагъа эркин дуняда орун къайдан табыллыкъ эди?!

Тутмакъда сегиз джылны олтуруб чыкъгъан кишини тюрме азабы бошалмагъан эди.

— Локъман 1944 джыл, башына бош болуб, юйюне келе тургъанлай, аны Черкесскде тохтатхан эдилс. Къазауатдан джаралы болуб чыгъыб, кѣчгюнчюлюкден хапарлары болмай, туугъан джерлерине деб къайтыб, табсыз болумгъа тюшюб тургъан аскерчи джашлагъа да ол алайда тюбеген эди, — дейди Ибрагим. — Мени къарнашым Ляллюу да аланы арасында болгъанды. «Ачдан инджилиб тургъаныбызны кѣрюб, сиз былай сакълагъыз, деб кстиб, эртдеги орус танышларын табыб, аладан аш-суу кѣлтюрюб келген эди. Танышлары анга джан аурутургъа излегенлеринде, «мен кесим тюлме, нѣгерлерим барды, джукъла къураб берсегиз» деб, орус тенглери да болушуб, талай зат алыб келген эди. Алай этиб, эшелон бла Орта Азиягъа ашыргъынчыларына дери барыбызны да Локъман асырагъан эди», деб Ляллюу хаман сагъыныучан эди.

— 1944 джыл февралда, сабийлени хапарлары Фрунзеде чыгъыб, мен Пахта-Аралдан ары бара, — деб эсине тюшюреди Букъмин, — джолда Таушуналаны Ахъягъа тюбѣб къалыб, ол хапар айтхан эди: «Джамбулда Локъманны кѣргенме, сизни излеб айлана эди, деб. Ой, мени къарнашларым, онгмагъан джарлыла. Умар Архангельскде джокъ болду, Джукъартны кулак этдиле да, ол да Баяутда

ууахтысын табды. Норий канал къазыб, къайтыб келе, Сары-Агъачда сабийлеге бир джукъла алайыкъ деб, кеси да, нѣгери да базаргъа кириб, андан чыкъмай къалгъандыла. Ёлюклери да табылмады. Осман онтѣрт джылында ёлдю. Локъман а... Орта Азияда эм алгъа Джукъартланы табханды. Алагъа келгенинде, Джукъартны къатыны айтыучан эди, эски шинели бла эшикден киргенинде, садакъачыды деб тура эдим. Бурнундан ушатхан эдим Локъманды деб.

Къалай аманына таяныб келген болур эди хариб, кѣзюнге кѣргюз, тирилелмей эки айны джатханды Джукъартлада. Келин хариб, эки айны къараб, аякъ юсюне салыб, эс джыйдыртыб, андан сора Пахта-Аралгъа юйдегисине алай ашыргъанды, — дейди Букъмин. — Къабар къабыны тауусулгъан болур эди, юйдегисине къайтханлыгъына, кѣб да джашамагъанлай, бир уллу чибин уруб, андан къысха огъуна ёлюб къалгъан эди.

— Къарт атам, 1945 джыл ауушханды, — дейди Зарема, — ол кѣзюуде аны къатында джашагъанла, чибин урмаса да, ол кѣбге барлыкъ тюл эди, дейдиле. Халкъгъа, кесине да джетген артыкълыкъны, зорлукъну кѣрюб, чегиб, джукъну тюрлендирирге да къолундан келмей, джау чыракъча эриб бара эди, тилсизча тура эди, ауузундан чыгъарыб сѣз айтмай эди, дейдиле. Джашаргъа кесинде къарыу табмай, акъырын джукъланыб бара эди, дейдиле...

— Ол болумлу адам, къалай керексизге зыраф болуб къалгъан эди, — деб ахсынады эгечи.

Мени эсеме уа Чотчаланы Локъманны Тюркге джазгъан письмосундан «...джашауубуз иги барады...» деген сѣзлери келедиле.

«АТАМ! АНАМ!.. КЮН БЛА СИЗГЕ САЛАМ ИЕМЕ...»

Курджева Анисат джѳгетейчи киши Къалабек улу Шогъайны кызыды. Отузунчу джыллыда ол кеси да, бир эгечи да, Псыждан база джашлагъа барыб, уллу юйдегиле къурагъан эдиле. Тиллерин, адетлерин да алыб, сен-мен деб, ариу джашаб тургъанлайларына, аны юйюне да зорлукъ келген эди.

— Мен Псыждан, ма бу юйчюгюмден кѳчюрюлгенме, — дейди Анисат.

— Кѳчюрюлгенме десем да, беш сабий бла меннге, гитче къойнумда эди, кетмей мадар болмагъанын ангылагъанында, сабийлени аталары бизни бла тебреб къалгъан эди.

Эл Советни председатели, келиб, сени элингден киши кыстамайды, сен абазалыса, къал элингде, юйюнгде деген эди анга, алай а ол: «Бир-биринден ууакъ беш сабий бла быланы къайры эсе да ахырзаманнга ашырыб... Была кырылыб, меннге джашау неди? Была болгъанча болайым», — деб къойгъан болмаса, председателни сѳзюн эшитирге да излемеген эди.

Юйюбюзню да, малларыбызны да эл Советге къоюб, эгечим да, мен да юйдегилерибиз бла джолгъа чыкъдыкъ. Ол огъурсуз къачда вагонлагъа тыкъ урулуб, онеки кюн бла онеки кечени баргъан эдик. «Аллах болмагъан джерге бармайбыз» деб, меннге кѳл табдыра, биргеме тебреген эркишими халы къалай эди, билмейме, мени ау кѳзлеримден джыламугъум къурумай, тюшер джерибизге алай джетген эдим. Анда ау... — терен ахсыныб, эки кълун къойнуна кысыды Анисат. — Анда ау, ол джаханимде, бизге джетген

зарауатлыкъ, учузлукъ, джюрегими кюйдюрюбмю къойгъан эди, кълум тюзлени сууларыча, джыламукъларым кълуруб кълалгъан эдиле.

Кѳчген кюнюбюз эсима тюшгенлей, кълшдан сюрюлюб, адамларындан хапарлары болмай, бизни бла бир вагонда баргъан эки джаш кѳз аллыма сюелиб кълаладыла. Бизни, тиширыулары, джылагъаныбызны тохтатабыз деб, джолну джол узуну джырлаб баргъан эдиле. Аланы ариу мыдах ауазларын унуталмайма. Бизни джылаб тургъаныбыздан аланы да кѳллери такъыр бола болур эди, бизге кълшулуб джыламаз ючюн да джырлай болур эдиле — мыдах эди ауазлары. Къллай джырла биле эдиле ала!

Анисат, бир кесекни энгишге кълраб тынгылаб туруб, кълшду:

— Джырлары да ѳлдюле, кеслери да кълра джерге кѳмюлдюле.

— Экиси да ѳлюбмю кълалгъан эдиле?

— Бизге кѳл эте, джырлай баргъан джашланы бирисини ѳлюгюн биздеги, бир габдешде табыб, элтиб басдыргъан эди. Ол бири да, кълйдам, хариб, не зауукъ этген болур, дейсе.

Къойнумда сабий юсюмю джибите, эки бутум чий болуб, алай джыйылгъан эдик Пахта-Аралгъа. Юйюбюзден джети башлы юйдеги болуб чыкъгъан эдик. Анда джашчыкъ бла кызычыкъ юч ай джашаб, бир-бири ызларындан — джашчыкъ ал кюнюнде, кызычыкъ экинчи кюн — ѳлюб-ѳлюб кълдыла... Аталары биргебизге болмаса, аджал барысын да чѳблерик эди — ненча юйдеги артлары бла кълурудула... Ашаргъа джукъ табмагъандан сора да, бизге ол джерни сууу, хауасы да джаулукъ, ѳгелик эте эдиле. «Сабийле суудан кырылыб барадыла, сууну кълйнатыб, ичине да сарсмакъ атыб, алай ичигиз», — деб юрете эдиле...

— Джашчыкъ больницада ѳлген эди, — деб эсине тюшюредди Анисат. — Пахта-Аралда больницада Къочхарладан Разият деб врач кызы ишлей эди. «Ол меннге башхаладан джашыртын шекер береди», — дей эди Володя. Берсе берсин, бир кюн ѳлгенине барыб кълалама. Сора медсестра орус кълтын, меннге: «Энди Володягъа болур болгъанды, эртденбланы сакълала да, «урлаб» кет да, бир да кълурумаса да, джангыз бюгечени кѳкюрегинге салыб джатарса», — деди. Алыб келиб, кълйнума кысыб, тангнга чыкъдым. Кълнлынг да атдырмасын аллай танг... Ол болуру

болуб бошаб турганны алай кьой да, ол саугъа салсанг а джанынгы, Аллах джарлы этген, аны кыссанг а кьойнунга... Кюндюзюнде уа, кызчыкь да ёлдю, 4-чю мартда...

Джашчыкьгъа кебинликни Анисатны эгечи берген эди. Ол кесини кызчыгыны ёлгенинде, джангыз джабыуун эки джырытыб, аны джартысына кебинлеген эди. Кьалгъаны да Володягъа джарагъан эди.

Кызчыгына уа, кебинлик табмай, Анисат бир кьолайсыз бусхулагъа «бёлеб», бастырыгъа алай берген эди. «Ичден чыкьгъан ич ауруу» болуб, Анисат балалары бла бирге джюрегин да салгъан эди кьабыргъа.

— Айхай, джангыз мен болсам а сабийлерини ачууларын кёрген, — дейди Анисат. — Адам баласы дунягъа джаратылгъанлы сабийле кёчгюнчюлюкдеча учуз бир заманда да болгъан болмазла. Атасы-анасы учуз болса, баласын ким багъалатырыкь эди? Бир джолда Пахта-Аралда джашагъан заманыбызда эди, баяутчула, эки джашчыкь, садакьа джыя келедилс. Берирге джукь табсанг, нек джарлы эдинг? Аланы алайлай ийиб кьояргъа кьолумдан келмей, юйде джашчыкьгъа, Шахымгъа, деб тургъан биямуькьчукьну алларына салама. «Шахым келсе, не ашатырыкьса?» — дейди кьыз. «Аллах не берсе, аны...» — дейме. Ол эки джашчыкь а, джыламуькь теге, алай уртлаб бошагъан эдилс ол биямуькьну. «Бизге бир джукь да кьабдырадыла, анабыз бла эгешчигибиз а ачдан ёле болурла», — деб джылай эдиле, хариб...

«Джыламуьгъу бла гьрджынны тенг ашагъан», деб аллайгъа айта болурла. Анисат алай ашагъан садакьачы джашчыкьланы унуталмайды. Унуталмайды ол кюн, муну анагъыз бла эгечигизге элтирсиз, деб бир кьабар джукь берелмегенин да.

— Атамы-анамы кьайдагъыларын билмегеним, сабийледен да бек джюрегими олму кюйдюре эди, билмейме. Атам дин ахлу адам болгъаны бла бирге, кьарангылыкьны, джахилликни унамай эди. Колхозгъа да биринчи киргенлени бири эди. Джангы властан ол ангыламагъан джангыз бир зат бар эди: межгитлени оюб-чачыб нек кюрешеди? Кёчюрюлген кёзоуге уа кьартла кьарыусуз эдиле да, атыла-сатыла айланганларын, бизге джетген учузлукь джетиб, кьартлыкьларында кьатларында да талай сабийден бири

табылмай, джюреклерини кьалай сына болур деб, сагъыш этсем, кесиме орун табмай кьала эдим. Адамладан кёз сакьлаб, Кюн бла, Ай бла сёлешиб башлагъан эдим. Эртденбла бетими Кюннге буруб: «Атам! Анам! Сиз да кёресиз Кюнню, мен да кёреме Кюнню. Кьайдагъызны билмейме. Кюн бла сизге салам береме!..» — деб джылаб айта эдим. Кече Ай чыкьса, кьартлыкьларында Аллах джарлы этгенлериме Айдан да ис эдим саламымы. Мен алагъа Кюн бла, Ай бла салам иймей, ортадан бир кюн оздурмай, аллында Пахта-Аралда, арта Баяутда юч джыл бла тогъуз айны тарала джашадым.

Эркишими кьазауатда кьарнашы, бизни хапарыбызны эшитиб, башына бош болгъанында, Кавказгъа кьайтмай, бизге келеди. Бизни бла бир кесек да туруб, хапарыбызны да билиб, ызыгъызгъа кьайтырча эркинлик да алыб келсйим деб, бери кетеди. Бир талай замандан, айтханыча, эркинлик да алыб кьайтады. Келсе келсин, иги хапар келтирмейди. «Кьарачай кетди, рысхы, насыб да кетди», — деб турадыла андагъыла да. Джамагъат ачдан кьырылады. Кавказдагъылыны джашауларыны да мындан игилиги джокьду, бусагъатда кёлтюрюлюб айланмазмы эдигиз», — дейди. Эркишим унамайды. «Халкьыбыз болгъанча болурбуз», — деб джолгъа хазырланыр кьайгъыгъа киреди.

Мен а, атам бла анам деб, джер тырнайма, кёзлерим кьан кёределе...

Джолгъа бир джукьчукьла алыргъа деб, базаргъа чыкьсам, эки кьарачай тиширыугъа тубейме, бири — атамы-анамы таныгъан.

Анга Кавказгъа кете айланганамы айтсам, биргесиндеги: «Мен джарыллыкь, ол заманда орусугъа нек бармагъан эдим», — деб бир бек джылайды. Мен атамы-анамы кьоюб баргъаным амалтын, кьууанган кьой, не этерими табмагъанамы, Кюннге, Айгъа таралыб кюрешдим эсе да, ала да болушмагъанларын айтдым. Сора ол таныш тиширыу: «Сени джауунга да ачы хапарны айтыргъа тюшсюн, — деди. — Алай болса да, неди мадарым, тюсюн билсенг, былай таралыб турмазса. Кюн бла, Ай бла да алагъа салам ийме. Андан эсе аллынга келген садакьачыгъа, башха джугъунг джокь эсе, сууаблыгъы джаназылары этилмей, кебиннге чьрмалмай кьалгъан атамы-анамы болсун, де да, суу ичир.

Сеникиле, меникиле да Сары Агъачха тюшген эдиле. Эки къартынгы да бир гитче джер юйчюкде ёлюб тургъанларын кёргенле хапар айтхан эдиле...»

Андан бери 42–43 джыл озду, кесими да ёлюр тюгом чыкъгъанды, ол кюн ачыгъаным бююн да кетмегенди.

Анисат, къабыргъалары да мылы тартыб, ёмюрде ичине Кюн тиймеген, белине дери джерге кириб тургъан топракъбыш алаша юйчюкню ичинде атасы бла анасыны ёлюклерин кёзюне къайдан кёргюзаллыкъ эди? Бююн, бюгече да аны джюреги «ёлгендиле» дерге унамайды. Андан эсе: «Атам! Анам сиз да кёресиз Айны, мен да кёреме Айны, къайдагъыгъызны билмейме. Ай бла сизге салам береме», — дерге тартады джюрек.

— Онеки кюн бла онеки кечени джыламукълары къурумай, Орта Азиягъа алай джетген кёзледен, не атам ючюн, не анам ючюн, не ол эки сабий ючюн бир джыламукъ тамчы акъса уа?! «Эй, аджаллы джурт, нечик багъалы болдунг бизге», — деб миннген эдим Кавказгъа элтген поездге...

Анисатча, алай кёбле айтхандыла. Айтмай не этерик эдиле, эт адамлары бары анда «джатсала»? «Тамырларын», «бутакъларын» ол джерге кёмселе, ол джер багъалы болмай къаламы эди?

— Бери къайтыб келсек, — деб хапарыны андан арысын айтады Анисат, — юйюбюзню, ийнегибизни да ызына бердиле. Юй хапчюлюбюз а... аны къайда излерик эдинг? Мындагъыла да, ачдан аманларына таяныб тура эдиле. «Сизникиле мында заманда гардошну, мюрзеуню, челекле бла къой, машокла бла сата эдиле. Энди уа хар не банкала бла сатылады, ол да къан багъа», — деб меннге алай-алай айта эдиле. Керти да джарым литр кирген банка бла бир мюрзеуню багъасы беш тюмен болуб тура эди.

Мен келиб юйюме тюшгенликге, миллетинг, ахлуларынг аягъынг- къолунг джетер джерде болмасала, не насыбым, не къууанчым боллукъ эди? Бир къарачай таууш эшитсем деб, къулакъларым ёрге туруб, алай джашаб башладым.

Бир ингирде Орта Азиядан къайтханыбызгъа, къайдам, къаллай бир болгъан эди? Бююн аны эсгералмайма, джылмы, андан кёбюракъмы ётген эди, джай кёзюу эди. Ийнекни сауа тургъанлайыма, къулагъыма «Анисат» деген

бир эркиши таууш келди. «Тобасто, эркишиси болмагъан юйге этгенча, мени атымы айтыб нек къычырады?» — десем да, атымы къарачай ауаз айтханнга ушатыб, джюрегим къаты ура, ийнекни тюрюнден къобмагъанлай, саугъанымы тохтатыб, энда бир къычырса, деб сакъладым. Ол бары да кёзюу къысыб ачханча бир заманчыкъгъа болду болур эди, мен алай эте тургъанлайыма, атымы гузабаракъ айтыб, дагъыда бир къычырды. Ол таууш къулагъыма келмегенин, мени керти да ким эсе да чакъыргъанына ишегим болмай, къолумда да челегим бла, арбазгъа бурулгъанлайыма... Джолдан бери къараб сюелген бир джаш адам, къарачайча: «Ингир ашхы болсун, эгечим! Анисатлары былайдамы джашайдыла?» — десе боламыды! «Къарачай ауаз, къарачай тюрсюн кёрюрге термилиб тургъан джюрегим дюнюрдеб, санларым къыйылыб, арбаз ортасында сын болама да къалама. Не саламына джууаб бермейме, не хошкелди айталмайма. Юсю-башы да къолайсыз, джунчуб тургъаннга ушагъан джаш адам, мени джууаб этмей мычыгъаныма, башха арбазгъа келибми къалдым, деб къоркъгъан да болур эди, мен да бир кесекден эс джыйдым да, эм алгъа къолларым бла, артда сёзле бла ичгери чакъырдым...

Ол ингир Анисатны джюрегинде ёмюрлюкге къалгъанды. Эри да, кеси да сыйлы къонакъларын тёрюлерине олтуртуб, табхан затчыкъларын да аллына салыб, хапарын соргъан эдиле. Къарачайлы болуб, кишиге аякъ урдуртмагъан кёзюулеринде, аны мында айланганы сейир эди. Анисат джашны атын унутханды, хапары уа эсиндеди. «Хапарым узунду, — деген эди къонакъ джаш къонакъбайларына, — къысхасы бла айтсам, бир узбеклини къагъытлары бла келгенме. Къазауатдан къайтханымда... Мен сау къайтханлыкъгъа, эт адамларым бары къырылгъандыла. Бу джууукъ адамымды деб, мен къысылырча, кишим къалмагъанды. Адамларым бла болур мадар джокъ эсе, туугъан джерим бла болайым, деб «узбекли» болуб джуртума аны ючюн къайтханма».

— Къонакъ, джаш адам, хариб, — деб кёзлерине джыламукъ ура, эсине тюрюрсиди Анисат, — къазауатда да кюйюб, Орта Азияда да кюйюб бошаб тура кёрс эдим. Туугъан джерин да «узбеклиме» деб келгени, ол да аны кюйюб тургъан джюрегин къаллай бир сындыра болур эди?! Сыйлы Аллах, бир адамгъа да аллай бир къыйынлыкъны къалай джюклей эсе да. Ол, мында ишге джарашырыкъма,

дей эди. «Иш табханма, бу юсюм бла ишге чыгъаргъа къоркъуб турама. Тамбла эртденбла келлик поезд бла тенгим меннге да кийимле алыб келеди. Ол поездге кечикмес ючюн, бу тегерекде кече къалыргъа керек болуб, эшикде къалмасам деб, сизни да алай бла джунчута айланама, — деген эди.

Биз а... Мен смюр джашауумда къонакъгъа ол кюнча къууанмагъанма. Ол джашны не къарачай, не узбек аты эсимде тюлдюле, алай а аны бюгюн кёрсем да танырыкъма, деб акъылым алайды. «Эгечим» дегени сайын джюрегим эрий эди. Адамларыма таралыб тургъаным ючюн болур эди, ышарса къарнашыма, сагъышлы къараса, атама ушата ол кече, кечени ауурлугъу кетгинчи, аны да тынчайыргъа къоймай, ушакъ этген эдик. Эртденбла уа ол: «Анам салгъан орундача, татлы джукълаб чыкъдым. Эртдеден бери былай тынчлыкълы джукълаб чыкъмагъанма. Джаным сау болса, сизни энтда джокъларма», — деб кетген эди.

Юйю, джагъы болмагъан къайдам, хариб, къаллайла джашау этген эди эсс да, бизге уа келмегенлей къалгъан эди...

Анисат халкъы Орта Азиядан къайтхынчы болгъан дагъыда бир тюбешиюну унутмайды. Ол тюбешию да миллетге кечюб баргъан джерлеринде да, туугъан джуртларында да тынгы болмагъанын кёргюзген юлгюдю. Ёмюрлери джашаб тургъан джерлерине «урлаб» келиб, киши танийды деб, къоркъуб джашагъан ахлуларына, бир джанындан къараса да, аланы халларын толу ангылагъан Анисатха да, джашау этерге аладан тынч тюл эди. Ай бла, Кюн бла сёлеширге ол, эшта, суююб юреннген болмаз эди. Худжу къалыб тургъан тау джуртундан къараб, Орта Азияны хаух берилген, ёгелик этген джерлеринде атыла-сатыла айланган джамагъатына Кюнден, Айдан салам иймесе, алагъа къараб бир тилек тилемесе, джюрегин басалмагъаны да, Анисатны ол джыллада къаллай бир насыбсыз болгъанын кёргюзтеди.

— Кесибизникилеге ол джыллада дагъыда бир тюбегеним, — деб ариу Анисат амма хапарыны андан арысын айтады, — базар кюн эди. Мал базарда айлана тургъанлайыма, къулагъыма таза къарачай сёзле чалышадала. Сескекли болуб, къарай кетиб, талай джамагъатны арасында эсим экеуленнге бурулду. Была болурла деб, акъылыма Аллах

салгъан болур эди, аладан кёзлерими алалмай тохтадым. Бири — джыллыгъы келген сары шинли киши, экинчиси да — орта бойлу къарамыйыкъ джаш. Ала, мени сезген да этмей, бир ийнекни къатында иги кесекни мычыдыла. Аллында айтхан эки-юч сёзлеринден сора ауузларын джарыб бир тылпыу чыгъарсала уа, «тилсиз» болгъандыла да къалгъандыла.

Мени уа джюрегим асыры дюнгордегенден, тюз къатымда сюелиб сёлешгенлени сёзлерин айырмайма. Джюз тамакъдан къычыргъан базарны тауушу, къобуб келген сууну шууулдагъаныча, къулагъыма узакъдан келеди. Тынгысызыракъ болуб, ол киши эки-юч кере ызына-ызына да бурулду. Андан ары созаргъа болмагъанын ангылаб: «Къурманыгъыз болайым, кимлесиз?» — деб тиледим.

Ол эркишилени кёзлеринде аллай уллу къоркъуу кёрюндю, мени Аллахым, аланы къоркъгъанларындан мен да къоркъгъан эдим. Тамам къоянджюрск болуб айлангъанларын ангылаб, тилими къабдым. Аланы да болур эди, хариб, меннге соруулары, алай а: «Эгечим, сен бизни кёрмегенсе, биз да сени кёрмегенбиз», — деб къарт, ауазы бла ушагъыбыз бошалгъанын таныта, дженгил ызына буруллуб, джёнгерин да ашыкъдыра, адамланы араларында ташайдыла.

Къулагъымда «эгечим» деген сёзлери къалыб: »Бу аман заман сизге эгечлик этсин дей, кёзлерим джыламукъдан толуб, сюелиб къалгъан эдим...

Туугъан джуртунда къарачайлыла къайтхынчы джашагъан он джылы Анисатны эм такъыр джыллары эдиле. Худжу къалыб тургъан тау ёсенле аны джюрек аурууу эдиле, сёнгюлмеген, сынмагъан аурууу. Ол аурууну дарманы уа джангыз бир эди — «эгечим» деб къоркъмай, сескекли болмай босагъасындан тюшерик ахлусуну ауазы.

Ол джыллада Анисатны джюрек халын ангылаялгъанла джангыз баш исси бла эгечи эдиле. Баш иесини джюрек джауун да ашаб бошагъан эди ол. Юй бийчесини кёлюн кёзлеринден «окъугъан» абаза киши кечгюнчю миллет джуртуна къайтса такъыр кёллю тишируууну да джюреги юйдегисине ол заманда «къайтырын» толу ангылай эди. Аны ючюн да артыкъ къууанган эди ол бу джарлы халкъны онтёрт джылны аджашыб туруб табылгъан насыбына.

— Къарачайлыла келдиле! — дсб абазалыла бек къууаннган эдиле. Мени уа ол кюн, онтёрт джылны къуруб тургъан джыламукъларым,къууанч джыламукъла, бетими джуугъан эдиле. Сиз тёлюге Аллах ачыу джыламукъ тёкдюрмесин, кызым, — деди Анисат амма, хапарын бошай..

«КЪАЗАУАТНЫ ДА, ССЫЛКАНЫ ДА, ТЮРМЕНИ ДА СЫНАДЫМ»

Заман кишини да аямайды. Алай а огъуру болгъан адамны бетинде джыйрыкълары джылла кьойгъан таблача тюл, кюнден чачылгъан таякълача кёрюнсидиле. Алай адамны къатына келсенг, джюрегинге кюн тийгенча, аны ючюн боласа. Темрезланы Къараджашны кызы Мариям бла аны фатарында Краснодарда тюбешгенимде, мен да ол халгъа тюшдюм. Аны, Марада 1924 джыл туугъан тиширыуну, сабийлигини бир бёлск джылы Ташкёпюр бла Сынгъада кетселе да, джашауу бу шахарда ётгенди. Бюгюн да Краснодарда джашайды.

Мариям санына, джанына да джара тюшген тёлюденди. Алай эсе, келигиз хапарын аллындан —атасы бла анасындан ташкёпюрчю Темрезланы Дадайны джашы Къараджаш бла краснодарчы Евсюкова Устинья Дмитрисвиандан — башлайыкъ.

Аталарыны юсюнден Мариямны уллу къарнашы Амин дневнигинде былай джазгъанды: «Мени атам Къараджаш, Дадайны джашы, Ташкёпюрде 1894 джыл туугъанды. Сабийлиги бла джаш заманындан аз хапарлыма. Кеси ёлгенден сора, бир къарт мени атамы эсине тюшюре, ол билиб, сууну къобхан кёзююнде Ташкёпюр кёпюрню тюбю бла Къобанны бир джанындан бир джанына ётелген джангыз Къараджаш болгъанын айтхан эди. Ийнаныргъа да кыйынды къайнагъанча, кёмюклениб, кесин ташлагъа ура, келген сууну кенделен джырыб толкъунлагъа кесин чулгъандырыб иймей, бир джагъадан бирине ётгенине.

Темрезланы Мариям (сол джанында) тенг кызы
бла. 1957 джыл.

Атамы кесини хапарларындан, дагыда Ставрополь партархивде сакъланган энчи кыагытларындан да меннге белгилиси — аны биринчи дуня кыазауатха кыошулганы. «Тузем» неда «кийик» дивизияда болганды. Ол дивизия кеси разылыклары бла кыазауатха баргъан таулуладан джыйылганды, бютеу да алты полкдан — черкес, кыабарты, чечен, ингуш, дагыстан, татар — кыуралганды. Мени атам сотнягъа (эскадроннга) башчылык этгенди. 1914 джыл августда орусула австроненгрлени хорлаб, Перемышльни юсю бла Карпатлагъа (Дуклин аууш) чыкыгъан кёзюуде, кавказ тузем дивизия эм алда барганды.

Атамы хапарларындан эсиме тыйрелиб кыалгъан эки эпизод барды. Бири 1918 джыл джаз Екатеринодар тегерегинде ёлтюрюлген генерал Корнилову юсюнденди. Австро-венгрлени Дуклин ауушдан аудургъан кёзюуде кесин иги кёргюзюб, артыкъ да бек австриячы пленден «джигитлик» этиб кыачханында», генерал Корнилов

аскерледе тамам белгили богъан эди. Ол хапары патчахха джстиб, анга Георгий крест берилген эди. «Новое время» газет аны юсюнден ётюрюклени басмалаб, Корниловну «джигитлигини» керти хапарын билгенлени кёллерин кюлдюрген эди. Керти джигитлик ол заманда мени атамы сотнясы этген эди.

Корпусну командири генерал Цуриковну энчи буйругу бла черкеслиден, абазалыладан, кыарачайлыладан, ногъайлыладан кыуралгъан сотня, кече бла барыб, австриячы генерал Макензенни штаб лазаретинден Корниловну урлаб кыайтханды. Хаталы джарасы да болмагъанлай, ол хыйлалыкыгъа, тамам онгуз тартыб тургъанча этиб, атам бла негери Байкыулланы Шогъаибха кесин кёлтюртюб келгенди. Этген джигитлиги — аны кыутхара баргъанлагъа джюк болганы.

Экинчи эпизод 1917 джылны август айында болгъан затны юсюнденди. Тузем дивизия Станислав тегерегинде тургъан кёзюу эди. Аны кече бла тургузуб, эшелонлагъа джюклеб, шимал таба ашырадыла. Дно деген станцияда атлы фронтовикле аэропланла бла атылгъан кыагытладан Петроградны пролетариатларыны революцион кыозгъалулары тунчукдуругъа деб джиберилгенлерин биледиле. Вырица деген станцияда болганды «кийик дивизия» бла кызылгвардиячы аскерни кыарнашлага кыучакылашханлары. Мени атам большевик партиягъа ма ол кюнледе киргенди. ВКП(б)-гъа кирген ол экинчи кыарачайлыды. Биринчи Алийланы Умар эди, ол 1916 джыл болгъан эди большевик.

Граждан кыазауатны атам ат юсюнде ашырганды. Ол Клухор ауушну Гюрджю джанындан келген бандаладан сакылагъан орус-кыарачай отрядны командири болганды. Балахоновну атлы дивизиясында деникинчиле бла кыазауат этгенди, Карачайда Совет властны бегитиуге кыошулганды. Чыртда окыуу болмагъанлыкыгъа, болумлу, акыыллы адам, ол кёб тюрлю кыулулкылада ишлегенди — халкъ судья, джарлыланы комитетини председатели, ёксюз сабийлени коммунасыны тамадасы...

Отузунчу джылланы экинчи джарымында, совет эмда партия аппаратда джашыртын аманлыкычыла кыара ишлерин эте башлаб, Сталин керти ленинчи гвардияны кыурутуб тебрегенинде, кыралны кыайсы бир джеринде да зулмучула башларын ёрге тутхан эдиле. С. И. Кировну

ёлтюргенлеринден сора, ол а бизни юйдегиде кёб кере болган эди, атам бек сынган эди, алай бла ичгиге башын сала да башлаган эди. Анга ёчлююю андан ары джашаууна, саулугууна да бек уллу чырмау болганына сёз джокьду.

Артыкылыкь этиу джорукьга кирген, Сталинни культу тамам джашнаган джыллада кьарачай миллетчиле да «халкьны душманларын» «айгьакьлай», кече-кюн дсмей ишлей эдиле. Тюзлюкте баш салган, керти ленинчи кадрла, халкьга джангы джашау ишлеб кюрешгенле тюремелеге, лагерлеге сюрюле эдиле, ёлтюрюле эдиле. Мени атама да джангы джашау ючюн кьанын-джанын аямай ишлегенин кечмеген эдиле.

Кимни эсе да узун тили ётюрюкле айтыб, ол он джылга тутулган эди.

Тутуллугун сезиб, юйдегисине кьайгьырыб, андан алга бизни — анамы, юч эгечими, кьарнашымы, анамы анасын, мени — Краснодарга ашырган эди. Мында кьызыл командирле, граждан кьазауатны заманындан атамы таныганла, уллу кьуллукьлада ишлей эдиле. Картузуму ичине атам салыб ийген кьагьытны да алыб, Краснодарга тюшгенлей, вокзалдан «Кубрисстрой» деген учреждениени излерге джайылган эдим. Аны конторунда тамадалыкь эте эди белгили командир Д. П. Жлоба. Атам ийген письмону окьуб, меннге да юч-тёрт соруу бергенден сора, кабинетине кьуллукьчуларыны бирин чакьырыб, ол мени анга аманат этген эди. Ыйыкьны да сакьлатмай, бизни мекам кьоллу этдирген эди.

Анам да, эки уллу эгечим да ишге джарашыб, юч гитче школга джюрюб турганлайыкьга, бир кюн, ай озган болур эди, анам мени кирсиз кийиндириб, бизге игилик этген адамга разылыгын айтдырыгга джибереди. Жлобаны кабинетине кириб барыгга тартыныб, коридорга чыгьарын сакьлай, алай сюелсе. Бир заманда аны секретаршасы, мени эслеб, биринчи кере келгенимден эсинде кьалган болур эдим, кьатыма джууукь келиб, кьулагьыма шыбырдайды: «Джашчыкь, бош сакьлама, Дмитрий Петрович бери энди ёмюрде да келлик тюлдю». Кёб да турмай, Д. П. Жлобаны «халкьны джауу» этиб ёлтюргенлери газетде чыкьган эди.»

Темрезланы Кьараджаш бла Устинья Дмитриевна 1920 джыл Екатеринодарда тюбешген эдиле. Мында герман

кьазауатда джаралы болганлагьа кьараган госпиталда хант этиучю болуб ишлеген Устинья Дмитриевна бла джараларын бакьдырган таулу джаш бир-бирлерине илешген эдиле.

Темрез улу Кьараджаш. 1916-чы джыл.

Къараджаш мында окъургъа, джазаргъа да, аякъ кийим тигиучю усталыкъгъа да (къазауатда сакъят болгъанланы не болса да бир ишге тырмашдыргъандыла) юренгенди.

Устинья Дмитриевна, эри граждан къазауатдан къайтмай къалыб, эки къызчыгъы бла джашай эди. Темрез улу алагъа да, кесини тукъумун бериб, Устиньяны да, эки сабийин да алыб, кеси да таякълагъа таяна, туугъан элине, Ташкёпурге, 1921 джыл къайтыб келеди.

Башхала джукъ айтмасала да, атасы — Дадай — орус тиширыуну алыб келгенин, онгсунмайды. Онгсунмаса да, Устинья бла Къараджаш мадарларына кёре башларына джашау этиб башлайдыла. Тикген машинасын биргесине келтирген уста къоллу, илеш, баш иесини тилин да, адетин, масхабын да билирге, сыйларгъа хазыр болуб келген орус тиширыу тикгени бла хар кимни кёлюн таба, эки-юч джылны ичине къарачай тилге да юренеди, керти къарачай келин болуб, кесин суйдюреди. Темрезлеге юч сабий да тууады — Амин, Мариям, Борис.

Темрезлары Краснодаргъа къалай, нек келгенлерин Амин башында айтханды. Анга биз къошарыкъ: ол 1937 джыл эди.

— Анам 89 джыл джашаб ауушханды, — деб эсине тюшюреди Мариям. — Атам бла анам бир-биринден 1937 джыл айырылсала да, анам ахыр кюнюне дери атам суйюб сагъынганлай тура эди, тилин да, кесин да унутмагъанлай ёлюб кетди. Краснодаргъа гардош сатаргъа келген къарачайлылагъа баргъанлай, ала бла ушакъ этгенлей, Къарачайдан хапар соргъанлай туруучан эди. Юйге къарачайлыланы чакъырыргъа бек сюе эди. Алыб келиб сора, къууаныб: «Юйге бир къарачай тылпыу да урду», — деучен эди.

Карачайлыла да бек сюе эдиле анамы. Бир кере базарда сёлеше келиб: «Джёрмени татыуу ауузумда къалыб кетгенди», — дегенди. Ол кюнден сора эки-юч айдан анам да, мен да кюйде тургъанлай, эшик къагъылады. Чыкъсакъ, бир джаш: «Устинья Дмитриевна сизмисиз?» «Хо». Мен сизге джёрмеле алыб келгенме,» — дейди да талай къакъ этни да, джёрмелени да, босагъадан бери салыб, биз ауузубуздан сёз чыгъаргъынчын, Ростовха сессиягъа бара тургъанын да, бир да бек ашыкъгъанын да айтыб, ким болгъанын да сагъынмагъанлай, «Жигулисин» джерлеб, кетиб къалады. Бир ишексиз, ол анам базарда сёлешген тиширыуну джашы болур эди.

Къарачайлы болгъаныбыз ючюн инджилир ючюн къалмагъанбыз, алай болса да бир кюнню да ёкюнмегенбиз аны ючюн, миллетлигибизни ауушдурсакъ, деб да излемегенбиз. Ким биледи, анам къарачайлыланы алай кемсиз суймесе, биз да багъалата билликми эдик, ёзге, краснодарчы Темрезлеге «къарачай» деген сёз бек багъалыды.

Мариямны уллу эгечи Анастасия бюгюн да ёге атасыны атын, тукъумун джюрютеди. Ол бюгюн да, Мариям айтханнга кёре, къарачай тилни барысындан да иги биледи. Анастасия Къараджашовна Алботлагъа эрге чыгъыб, тёрт сабий да табыб (амма, бары да ёлюб къалгъандыла), 30-чу джыллада Къызыл Къалада устаз болуб, бир бёлек джылны да ишлегенди. Къарачайлыла кёчюрюлгенлеринден сора Къызыл Къалада биргесине ишлеген Айбазланы Сапияздан письмо алгъанында, Настя Орта Азиягъа кетиб, сау джылны анда туруб, Краснодаргъа алай къайтханды.

— Ол бир эгечим Волкова Галина Александровна деб, туугъан атасыны тукъуму бла джазылады, — дейди Мариям — Атам аланы кесини тукъумуна кёчюрюлгенликте, къагъыт бла бегитмеген кёре эдим. Краснодаргъа кёчюб келгенден сора, анга, медсестра эди, биреу тукъумну джюрютгенсе деб, алайсыз да къолайсыз айлыгъындан къралгъа сау джылны тазир тёлетиб тургъан эдиле.

«1943 джылдан башлаб, И. В. Сталин ёлгюнчю, мени хар атламда джазыу абындыргъанлай баргъанды, деб джазады Амин да дневнигинде. ...Сёзсюз да, бусагъатда онла бла джылла ётгенден сора, ол заманда мени сындыргъан, джюрегими аурутхан затланы талайы бошча кёрюнедиле. Ол кёзюуде уа, джашлыкъда, алагъа бек къыйнала эдим. Ол кюнде мени джюрегими джапсатыргъа, болушургъа кюрешгенлени разы бола эсима тюшюреме.

Партизан къозгъалыуну Ара штабына П. И. Селезнев бла П. Ф. Тюляев къол салыб, бир бёлек партизанны орденле бла саугъаларгъа теджеб, къагъыт ийген эдиле. Правительствоу указы эки ай озуб келген эди. Орденле алгъан онтёрт адамны арасында мени тукъумум джокъ эди. Мени джанымы къыйнагъан ол темир кесек тюл эди, саугъа берген къой, аскерден кетериб, мен Орта Азиягъа ашырылыргъа тыйыншлы болгъаным чертиле эди.

Ол кюнледе мени кесини юйюне кьонакьгьа партияны крайкомуну экинчи секретары И. И. Поздняков чакьырган эди. Ары бир кесекден мени иште тамадам комсомолну крайкомуну биринчи секретары В. С. Ключко, дагыда П. И. Селезнев да келген эдиле. Боконларына салынган борчну ушатмай, ала меннге миллетлигинги ауушдур, паспортунгда, партия документлерингде да «кьарачай» дегенни орнуна не «тегей», не «адыгейли», не «черкес» деб джаздыр деб кьадалган эдиле. Алайсыз кьазах тюзледе чыгьанакьлы темир бурууну ичинде ёмюрюнгю ашырлыкьса, дей эдиле. Джаным да бек кьыйналыб, партиягьа заявлениени 1942 джыл, Гитлер сау дуниягьа большевик Россия кьуруду деб, кьычырыб кюрешген кёзюуде таза джюрекден джазганма, анда бир джукьну да тюрлендирлик тюлме», деген эдим. Партияны джумушун тындыра, душманла алыб турган джерибизде, кьоянча сюркелиб айланганма, энтда тууган джеримде, бир тюрлю бир терслигим болмаганлай, миллетлигими ауушдурганга, бёрюча кьоркьа айланьрганга нек керекме, деб джюрексинген эдим. Халымы ангылаганларында, ала мени бла андан ары кюрешмей, болуршурганга башха джолла излеб башлаган эдиле...»

Энди Мариямгьа сёз берейик. Кьарачайны кёчюрюлгенини ууу эм бек Кьараджашны бу кьызына джетгенди. Кеси разылыгы бла кьазауатга барган, не кьыйын кюнунде да «баш бедешинден» — миллетлиги бла тукьумундан — ёнгелемеген краснодарчы Мариямны джазыуу да Кьарачайны джазыууну бир бетиди.

— Мен аскерге 1942 апрель айда кетген эдим. 68-чи тиширы батальонга тюшген эдим. Бизни хауада болганны кёрюб, керек джерге билдирирге юрете эдиле (воздушные наблюдения, оповещение и связь — ВНОС)

Бизни кьууллугьубуз фронтну экинчи эшелонунда эди, алай демеклик, кёкде кёрюннген самолетланы (джаунукьун, кесибизникин да) хапарларын билдириб турурганга керек эдик. Постубуз Макопсе деген курорг поселоьда эди — фронтну Кьара тенгиз кьаууму — Адлерден Темрюкга дери.

1943 джыл Краснодарны немчала аладыла. Мен а ол кёзюуде Тбилисиде госпиталда эдим. Бизни бла морякда да аскер кьууллукь эте эдиле. Ала фронтну ызындан бара эдиле.

табыб, аны кьоркьуусуз этеме дегенлей, ол атылыб, командир ёлюб, мен джаралы болган эдим. Госпиталдан сора Моздокну кьатында 19-чу энчи дивизионга тюшеме. Станция Втулук деб, анда бронепоезд Грузияны тенгиз джагьаларын сакьлай эди.

1944 джылны ал сюреминде дивизионну командири чакьырады да:

— Миллетликлери кьарачай, чечен, малкьар, ингуш болган аскерчилени барын, фронтдан чыгьарыб, Гори шахаргьа (Сталин тууган шахар) ашырадыла.

Мен ары дери кьарачайлыланы кёчюрюлгенлеринден хапарым да джокь эди. Не айтырган билмейме, буйрукьну уа толтурмай мадар джокь. Гори шахаргьа келтириб кьуадыла. Алайда Кьызыл Кьалада эгечим бла турган заманымдан таныш джашлагьа да джолугьама. Алайгьа сюрюлгенлени араларында бютеу да юч кьыз болабыз, кьалганла барысы да эркишиле.

Гориде кёб тутмайдыла. Алайдан эшелонла бла Муром джанына агьач кесерге — ашырадыла. Муром шахаргьа келтириб тёкгенлеринден сора, орус эллени ичлери бла агьач кесер джерибизге джаяу сюредиле. Талай кюнню джаяу баргьаныбыз эсимдеди.

Бу палахладан алгьа, фронтда турганлайыма Хроменко Алексей Арсентьевич деб, офицер джашха чыкьган эдим. ЗАГС-быз джокь эди, ол кьатышханда бир чурумла чыгьыб, кьагьытларыбызны джарашдыралмаган эдик. Бизни Гориге сюре айланган кёзюулериинде, башхала эслерча болмаса да, мен сылтаулу эдим. Алексей Арсентьевич хапарымы да айтыб, джашлагьа аманат этген болур эди (ол кеси ашыра келген эди), эшелонда бара, джаяу сюргенлериинде да джашла меннге артыкь сакь болуб, джан аурутуб, алай сагьайыб турган эдиле.

Агьач кесген джерибизде мен бир толу ыйыкьны да турмаганма. Келтириб чегетге тёкген эдиле да, башхасын кьой, сокьур чибинледен джашау джокь эди. Джашар, джатар джерибиз болмай, джашла терек тюбледе джукьлай эдиле, биз да бир кьолайсыз балаганда. Биз десем да, мени биргемдеги эки кьызын бири, чечен кьыз, бизни сюрюб келген НКВД-чы бла кетген эди (анга эрге чыкьган эди), ингуш кьызын да бир кьарачай джаш алган эди.

Меннге уа: «Сени ананг орусду, сеннге бир джукъ да этерик тюдюле, бар», — деб, джанларында болган ачхачыкъларын джыйыб, къарачай джашла джолгъа хазырлаб къойган эдиле. Сылтаулу болганыма, чегетде сабий табыб къоймасын, неда ана-бала болмай къалмасынламы деген эдиле.

Алай бла леспромхоздан кече бла къачыб, къб тюрлю инджилиб, Москвагъа келеме. Анда аскер комендатурагъа киреме да, болушлусуча айтмайма да, частымдан аджашханма, дейме. Алайдан Краснодаргъа иедидле. Ол ийгенлери бла келиб, военкоматха билдирмей, юйге кириб къалама. Краснодаргъа къачхан хапарым менден алгъа джетиб, милиционер мени джокълагъанын анам айтады. Мен болуб да келеди ол, алай а нек «тынгысыз» болуб айланнганын сездирмей, мени кёрюб кетеди. Сылтаулу болганым амалтын, тутуб кетелмей, аны бла мычыган кёре эдим. Сабий туугъунчу джукъ да билдирмей туруб, къызчыкъгъа аймы-экими толган эди, сюдге чакъырадыла. 1945 джыл 15 мартда 8 сагъатха сюдге сабийинг бла, ананг бла келирсе деб, къагъыт бериб кетеди. Барабыз.

Биз да алай олтуруб турганлай, меннге сюд этерикле къолларында да уллу кулек бла бир пирожоклары, чыгъадыла. Аладан да къаба-къаба, менден соруу алыб башлайдыла.

— Сени атанг къарачайлымыды?

— Хо, къарачайлыды... Алай а сиз пирожокларыгъызыны ашаб бошагъыз да, андан сора сюд этерсиз, — дейме. Билмейме, ким мени тилимден тартхан эди?! Нек ауузуму тыймагъан эдим?!

— Ах, алаймыды! — дейдиле да, ашай турганларын да алыб, залдан чыгыб кетедиле. Ачуланнганылары бла, ол меннге буюрган статьяларында эм къб ненча джыл эсе, тюрме азабха меннге аллай бирни (тёрт джыл) бередиле.

Ол кюн юйге джибередиле. Юйде апрелни 30-на дери турама. Сабийге да тёрт ай болады. Апрельни отузунда уа (байрамны аллы бла сахарны аманлыкъчыладан тазалай эдиле) сабийни да, мени да милиционер алыб кетеди. Бир джерде бармакъ ызларымы да къойдуруб, сора тюрмеге ашырадыла. Краснодарны тюрмесинде 18 кюнню турганма. Камерада сабий бла кесим эдим. Алайдан «Двубратский разъезд» деб Усть-Лабинскеден арлакъ кетиб, уллу тюрме бар эди. Ары келтиредиле. Анда уа сабийлери бла олтурган тиширыула бек къб. Кёбюсюню баш айыблары — фронтдан

къачхан эрлерин джашырыб, военкоматха билдирмей тутханлары.

Хорламны кюнюне тюрмеде тюбесем да, Хорлам къралгъа рахатлыкъ келтирген бла бирге, тутмакълагъа да баш эркинлик береди. Двубратскени тюрмесинде ай тургъанымдан сора, амнистиягъа тюшеме да, анамы къолуна къайтама.

Къызчыкыны атасы ол кёзюуге Донецкеде эди. Билмейме, партияны члени, офицер, къуллугъуна къоркъган болур эди, бизге уллу эс бёлелмеди. Гюнахы керек тюдю, Донецкеге чакъырыб, письмосу келген эди. Ёлюм болмаса, бизни джукъ айыралмаз деб, алай эди аны да, мени да кёлюбюз. Артда уа мени тюрмеге тюшгеним, къарачайлы болганым, къалай да болсун, аны къоркъутхан, ёнгелетген эдиле.

Мен а... анам орус эди, эркинлигим бар эди, орусума деб джаздырыргъа да, алай а излемеген эдим джукъну тюрлендирирге. Тукъумун да, миллетлигин да, джазыуун да киши сайлаб алмайды. Алай эсе, алай болсун дегенден башха, къарачайлыма деб ёкюнмегенме.

Тюрмеден бошлагъан заманларында уа атамы атын (Къараджашовнаны Кандратъевна этиб) терс джазыб ийиб, аны бла да къб тентирегенме. Барган джеримде паспортунгдача джаз деб, 45 джылны «Кандратъевна» болуб турганма. Былтыр, 1990 джыл, аскер къагъытларынгы джарашдыр деб таныш, джууукъ-тенг джабышыб, паспортуму ауушдуруб, ызыма «Къараджашовна» болганма.

Айтханча болмай, къб тюрлю инджилгенме, алай болса да къартлыгъыма, атам бла джашагъан заманыбыздача, Темрезланы Къараджашны къызы Мариямлай джетгенме. Бир джерде не кесиме, не тукъумума, не миллетиме аман айтдырырча терс ишим болмагъанды. Кёчгюнчюлюк а кесими джашаууму да ойду, къызымы, Галинаны да, сау атасы турганлай ёксюз этди. Бюгон джюрек аурууум а — Галинаны сабийсиз къалгъаны. Джашауу аламатды, Сочиде эри бла джашайды, талай тилни биледи, иши туризмни юсю блады да, тыш къраллагъа айланады, не келсин, кеси къойнуна бир сабий алалмады, мени да къарт ана болургъа къоймады. Ол джаратыла айланнган кёзююк къазауатга, ссылкагъа, тюрмеге тюшдю, туугъунчу огуна анга болур болган эди, деб акъылым алайды.

Артыкълыкъны къыйынлыгъы аны къулачындан ычхынсанг да, ууу бошалмай, джашауунгу къарангы этдириб турганыды...

Атамы къабыры Фрунзе областда къалгъанды. Аны къабыргъа Хубийланы Магомед (Алан) бла Къууатланы Зоя салгъандыла. Атамы джазыуу «иги бол да, игилик кёрме», дегенлей эди. Сынсыз, сансыз къабырын таныган да этмейбиз.

Евсюкова Устинья Дмитриевна. 30-чу джылла.

Анамы къабырында уа, джарагъан сын таш барды, алай а «Къарачайны ол сюйгени бла, къарачай тауладан бир къая таш келтириб, аны саллыкьма», деб турады Амин. Къабыры Краснодарда болса да, анамы джаны Къарачайгьамы къайтханды, баш иесин излей, Орта Азиягьа ётубю кетгенди, огьесе Къараджашны юзюгю юзюлюб къалмасын деб, бизни кёбюбюню сакълабмы турады. Билмейме...

«...КЪАРА ДЖИБЕК ДЖАУЛУКЪЛА КЪЫСЫБ ЧЫКЪГЪАН ЭДИК...»

Къарачай шахарда джашагъан, эм иги джылларын кёчгюнчюлокге къурманлыкь этген Аджиланы Исмаилны къызы Лейла ол кёзюуде анга аз-кёб да джюреги эзилген, болушургьа дьгалас этген болуб, бир адамны унутмагъанды.

— Мен Микоян-Шахарда газетни корректору эдим, — деб хапар айтады ол. — Кечени не заманы болгъанын эсгермейме, редакциядан адам келиб, чакъырыб кетеди. Бизни бла Шапера деб, бир чууутлу ишлей эди, бухгалтер. Алгьы бурун анга тюбөб къалама. Ол меннге:

— Сен биргенге кёб карандаш да, кёб къагъыт да амалсыз алыргьа керексе, — дейди.

— Тамбла алырма.

— Тохта, джукъ биле болмазса... Сизни кёчюрген этдиле...

— Бизни?! Нек? Ийнанмайма! — дей, башына, редакциягьа, чыгьама. Анда — Элкъанланы Асият, газетни башха къуллукъчулары.

Алайда хапар да билиб, айлыкь хакъымы да алыб, ишлерими да бериб, Шаперагьа къайтыб, ол хазырлаб тургъан блокнотланы, карандашланы да алыб, юйге къайтама. Къуллукъчуланы юйлеринде джашай эдим. Биргеме да — комсомолну область бёлюмюнде ишлеген къыз Бадахланы Марзият. Октябрь байрамда къууанч этерге деб, тепси къууаргьа ачха джыйгъан эдик. 7-чи ноябрда тышыбыздан да къадаула салыныб, джол азыгьы бола, сууукъ товарняклада барлыкьбыз дебми тура эдик... Марзиятха да

эки эркиши кшошуб, банкетден колюшкюбюзню алыб келедиле...

Аджиланы Лейла. 30-чу джылла.

Ол кече Марзият да, мен да терезе джанына олтуруб, тангга джылаб чыкыган эдик. Ол — бир юнню тамада кызы, мен да бир юнню тамада кызы! Адамларыбыз — элде, биз — шахарда. Бир джерге джыйылып амал джокь...

Емюрде да унуталмам ол кечени: «Студебеккерлени» чыракълары, мынчакъла джанганча джана, ётюб-ётюб бара эдиле. Ахырзаманча, бир учу-кыйыры болмаган зат. Теберди, Учкулан, Мара ёзенлени артларын этерге бара эдиле ала. «Танг атса, адам айырлыкь болурла?» — деб сора эдим кесиме. Анга ийнанырым келе эди...

Кечеден эртденблагъа къарачай атлы барысы «бандит» болду да чыкыды. НКВД-чыла келдиле да: «Эки сагыат бсребиз, хазырланыгъыз!» — деб буйрукь бериб кетдиле. Мен а кышха хазырланама деб, 7-чи ноябрь байрамагъа джасамма болама деб, джыйырма бла эки джыл болган кызы, Ташкёпюрде чурукьчу кумукьлугъа эки къауум туфли, башлы чурукъла тикдире турама, ачхасын-несин да тёлөб, промкомбинатха чепкенле тигерге деб, анда да талай затым барды, бир эрмен къатыннга омакь огъары джан эт деб джюн халыла бергенме! Ташкёпюрге келсем, чурукьчу аякь кийимлерими берирге излемей, юйге кириб кетеди. Промкомбинатдан да төрт чепкенден сора джукь алалмайма. Текеледен, Осман деб, Азаматны джашы,джолоучу болуб къайтханы бла, аны да алларына сюретдиле. Джукьсуз, джалан чыгыб тебресе, кострюля бла сары джаучугъу бар эди, аны да башха затчыкъларын да къоймай алдырабыз.

Джашаган фатарларабыздан чыгъарадыла. Джюреклерибизни артыкь да бек кьутуртхан — «Прощай любимый город» деген джыр репродуктор бла саулай шахаргъа эшитилирча, тохтаусуз берилиб турады. Джыламаган джокьду...

Адамланы, хапчюклени да машиналагъа джюклейдиле. Биз да алай оу-шау бола, машиналаны башларында турганлайыкьгъа, бир тиширууну, джаулугъун да башына терен кысыб, бир машинадан башхагъа, кимни эсе да излей айланганын эследим. Ол а Аня — огъары джан этиб берлик эрмен къатын — мени соруулаб айлана кёре эдим. Джетмиш беш сом ачханы да, джюн халыларымы да, дагыда кесини чындай ийнелерин да, ыргыакь ийненин да меннге узатады: «Этиб битдирелмегенме, джюн халыны бир джугъунга джаратырса, сени затынг менде кълмасын», — деб бериб

кетеди. (Адамларымы табхынчы, ол халы джанымы сакъларгъа джарагъан эди — сабий чарыкъчыкъла этиб сата эдим).

«Студбеккерле» джолгъа чыгъадыла. Тегейлилени юслери бла ётуб бара, мал къыстай чыкъгъан тегей къартла, ызыбыздан къараб джылай эдиле. Хумарадан чыгъыб бара, орамны къыйырында бир дуппурчукъну юсюнде бир бёлек адам сюелиб тургъанын кёрдюк. Ала уа малчы гырджынчыкъла алыб келиб, кёчюб баргъанлагъа сауутлагъа ауушдура кёре эдим. Осман аны алай кёргенлсей, джанына джетиб, ачыуланыб, ол мен къоймай алдыргъан джау кострюляны сюелгенлсени башларындан атса боламыды! Эшта, къайсысын болса да сакъат этген болур эди. «Адам танымагъанын сайламаз», — деб сёз барды. Орта Азиядагъыла кёчгюнчюлеге къалай тюбеген эдиле эселе да, ашыргъанланы — ёмюрю хоншуларыбызны — алай этгенлери, барыбызгъа да ачыу болгъан эди.

Черкесскеде Осман тебердичилени излсей кетгени бла бир-бирибизни аджашдырыб къоябыз. Алай бла башыбызны салыр бир эсли нёгерибиз да болмай, Марзият бла мен, Джамбулдан бир джаякълаб, Свердлов районну Амангельди деген элине тюшебиз. Биз къазах джашчыкъ, тогъузунчугъа бара болур эди, дейме, юйлерине элтеди. Юйлеринде — анасы бла эгечи, атасы бла къарнашы — къазауатда. Къазахлыла келиб, бизге терезеледен къарай эдиле да, кёре юренмегенибизге, кеслери да бир эрши кёрюне эдиле. Бир кюн бир къазахлы келеди, 26–27 джыл болгъан болур эди. Тилсиз джаш. «Атынгы, тукъумунгу джаш да бер, суратынгы бер, эшелон келликди адамларынгы излейим», деб билдиреди. Ол бизге болушургъа бир дыгалас эте эди! Излеб кюрешди, хариб. «Биргенге окъугъанма деб, бир тиширыу картынгы тиледи, бермедим» деди да къайтды. Алай бла атам бла анамдан чыртда хапар билелмей джылджарымны турама, чюгюндюрге ишлейме. Марзиятка уа бир танышы «атанг ёлдю, джолда бастырдыкъ», деб келеди да, ол аны бла кетеди. Мен кесим къалама.

Сынтычы джаш Французланы Магомет колхозда бригадада ишлеген къызланы излейди, деб эшитеме да, комендатурагъа барыб, анга тюбейме. Магомет элтирик къызла бла бирге кетерге излеб, комендатурадан эркинлик алама десем, сау айны сакъларгъа керек болады, алай этмез

ючюн, джашыртын кетиб къалама. Къолумда пропускам болмагъаны амалтын, поездни проводнигине кюйюзчюгюмю бериб, ол кесини купесинде бугъундуруб, Киргизияны — Сталин районуну Беловодское элине келеме. Адамларымы — атам, анам, беш эгечим бла эки къарнашым — анда болгъанларын эшитгенме.

Вокзалда тюшсек, Магомет: «Сынтычыла бла кьал, адамларынгы базарда кёргенме, джашагъан джерлерин билмейме», дейди. Меннге бир хапар айталлыкъгъа джолугуб кьалсам деб, ала бла кьалыргъа унамай, сау кюнню МТС-ни тегерегинде айланама. Чыртда чык айырлмагъанлай, кеч-къарангы болса, вокзалгъа келеме. Келсем келейим, кече онеки сагъатда вокзалдан кьыстайдыла. Чыракълары джанган юйлени эшиклерин кьагъыб, кече кьалдырыгъыз деб тилесем, кимсе деб, кечгюнчюледен болгъанымы айтханлайыма, «чыркъ» деб чыракъларын джукълатыб кьоядыла.

Тамам аманыма таяныб, элни кьыйырында дагъыда бир джарыкчыкыгъа келсем, будкачык. Анда бир орус къартчык, къарауул. Белине джете акъ сакъалы. Эшикни ачады да, ичкери чакырады. Самоварда шайы кьайнай. Джаучугъум бар эди, мен да аны чыгъарама.

— Сиз джукълагъыз, мен къараууллукъ этейим, — дейме.

— Огъай. Мен сени къарт кьатыннга табдырайым, — дейди да юйлерине элтеди. «Ай, джазыкъ сен.» деб ол тиширыуну мени джазыкъсыннганы. Шорпа ич, дейди. Мени уа таяныр джерчик табсам дегенден башха кьарыуум кьалмагъанды. Унамайма. Кьоймай, шекер да салыб, шай ичиреди, орус печге кьуу тешекни джайыб, тынчай, дейди.

Джылы, джумшакъ оруннга санларымы бергенимде, бузну эритсенг, джокъ болуб кьалгъанча, аллай бир халгъа тюшеме, кёзюме уа джукъу кирмейди. Бир заманда аскер киймлери бла бир тиширыу бла эркиши, дагъыда эркиши бла тиширыу келедиле, кечеге тойдан кьайтхандыла да, кьууанчлары — уллу, ашайдыла, кюледиле. Сора къарт кьатын:

— Акъырын болугъуз, атагъыз аллай ариу кьызын келтиргенди, джукълаб турады, — дейди.

Къарайдыла. Мен а джукълаб тургъанча этиб джатама.

— Керти да чырайлы кьыз! Чыганмыды? — дейдиле. Столда бир уллу тегерек гырджын барды, кьатында да бир мазаллы бычакъ. Кьоркъа-къоркъа кьоянджюрек болуб кьалгъан болур эдим, нек эсе да аладан да къоркъа эдим.

Эртенбласында (ол амма печге чурукъларымы кебдирирге салгъан кёре эдим) эс да джыйыб, кете тебресем, аскерчи джаш ашыра чыгъады. Бизникилени элни ара орамларында

джашатырыкъ болмазла, ала кьыйырында болурла дейме да, ары тебрейме. Бир джашчыкыгъа сорсам: «Билмейме, мен аладан къоркъгъан этеме», — дейди.

Бара-бара, амбарча, тютюню чыгъа тургъан бир алаша мекямны терезесинден къарасам, бир эгешчигим гитчебизни кёлтюрюб тура. Терезеден экинчи кере къарагъанымда, кёзлерим кёрмей кьалгъан эдиле. Эшикден киреме десем, бир уллу ит. Анамы эгечи да, кесими эки эгешчигим да аллыма чыгъадыла. Алайда анамы эгечи джашай кёре эдим. Ол: «Мен ананга бир чабайым, кёрсе, ёлюб кьалмасын», — дейди да меникиле джашагъан юй таба чабыб кетеди.

Келеме юйге. Анамы не этгенин, сормай кьой! Атам а юйде джокъ. Джокъласам, арба бла кетгенин айтады. Адамларымы табхынчы кёзюме аз да джукъу кириб (кесим а джукъламагъанны орнунда джашай эдим) тюшюмде хаман алай кёре эдим: атам бла кьарнашчыгъым, Назир, джерге джатыб, атамы эки эгечи да аланы эки жанларында, атам а джокъ. Ол кюн арбада кимлени эсе да юшюб ёлген хапарлары келеди. Адамларымы табдым деб кьууаныр кюнлеримде, юч кюнню, атама джылаб тургъан эдим. Атанг сауду, деб айталмай эди анам — билмей эди тюзюн. 5-чи кюнюне келеди атам. Мени кьууаннганым...

Лейла адамларын табхандан сора, аны, болумлу, билимли кьызын коммунал бёлюмге тамада этиб саладыла. Алайда кёблеге кьабыр кьангала бла, кебинликле бла болушханын эсине тюшюреди. Ол джылладан дагъыда эсинде кьалгъан кьазауат бошалды деб, митингге баргъан кюнюдю: «Беш къарачай кьыз бар эдик, бешибиз да къара джибек джаулукъла кьысыб чыгъабыз да митингге, Лещенко Виталий деб, кьурулушну тамадасы: «Нек кьысхансыз къара джаулукъланы, кьууанмаймысыз?» — деб сорады. Не джууаб этерик эдик биз? «Кьууанабыз, алай а кьыйынлыгъыбызны унутурча кьууаналмайбыз» — дедик.

Хорламны биринчи кюнюне — 1945 джылны 9-чу майына — кьалай тюбегенлерин ненча адамгъа соргъан эдим эсе да, аны эслеринде тутуб, ол кюнден меннге деменгили хапар айталгъаннга алкъын джолукъмагъанма. Сёзсюз да, кьазауатны бошалгъанына кечгюнчюле да кьууаннгандыла, алай а аны кьууанчын этере насыблары джетмегени

амалтын, ол кюн аланы джашауларында джукъну тюрлендирмегени ючюн, тебсилерине салыргъа туздам табыб, алгъыш этилмегени ючюн, Хорламы кюню аланы башха такъыр кюнлерича мутхуз, ачлыкъда, джалангачлыкъда ётгени ючюн, сиз да бу Хорламгъа юлош къощдугъуз деб айтылмагъаны ючюн, ол кюнде да «бандитлей» къалгъанлары ючюн, ол эслерине башха кюнледен айырылыб артыкъ джазылмагъанды.

— Келин алгъанлыкъгъа, той этмей эдиле, — деб эсине тюшюреди Лейла. — Бир он джылдан башлагъан эдиле къарачайлыла той эте. Меникиле уа Зубайданы, эгечими, къобузун да элтген эдиле. Аны да кеслери алыб тюл, аскерчи джашла тикген машинаны да, къобузну да машинагъа бериб, атам да къобузну джызылдата, ызына узатыб... Дагъыда аскерчи джаш, сау къаллыкъ: «Ала барыгъыз, керек болуб къалыр», — деб салдыртхан хапарын айта эдиле. Иги адамла аланы арасында да бар эдиле. Кёчюрюрге болушханлыкъгъа, къууанчыбыз бошалмазына ол да ийнаныргъа излей болур эди.

Джашау джолум мени кёб иги адамгъа тюбетгенди, — дейди Лейла. — «Тёнгерен ташха джукъ чыкъмаз» дегенлей, кёчюребиз деб, рысхысыз этдиле, ызыбызгъа тоналгъан джуртубузгъа къайтыб да, аякъ юсюне сюелелмей, кёб къыйналдыкъ, алай а эм баш байлыкъ адам бла адамлыкъды. Сау къалгъанла адам саныбызны кереледиле, адамлыкъ миллет хурметибизни аздырмай — тоздурмай сакълатды. Башха халкъланы иги адамлары да бизге дагъан болдула...

Кёчюнчоле алагъа этилген джумушакълыкъны унутмайдыла. Жанларына джарагъан бир джукъ этилсе, «эсингдемиди, ол заманда къалай болушхан эди...» «бизни джзыкъсыныб къалай джылагъан эди...», «бизге береме деб, эринден урлаб, къалай келтирген эди», «меннге керек тюл эди да, сизге берейим, деб къалай келген эди», «биз кете тебрегеникде, саулай юйдегиси бла къалай ашыргъан эди...», деб эслерине тюшюредиле. Джёгетейчи киши, халкъ окъуугъа 50 джылны берген махтаулу устаз Боташланы Ойланы эсинде ол къара гюрге кюн анасыны юйюнден сюрюлюб бара джылагъаны бла къалмагъанды къуру. Ол

къазауатдан, джаралы болуб, 1943 джыл къайтхан эди. Бююн да огъу аягъындады. Фрондан къайтхандан сора, таякъла бла школгъа джюрюб, дерсле бериб тура эди ол. Школну завучу, Красников Николай Васильевич, кеси биолог, Ойла бла бирге, алада туруб, школда ишлей эди. Ол ары Ставропольдагъы устазыкъ институтдан сора келген эди. Къарачайлыланы кёчюрген кюн, НКВД-чыланы алларына туруб, Ойла бла анасын джакълай, ол:

— Сора сиз адамламысыз? — деб сора эди аскерчилеге. — Бир джашыны ёлген хапары Ленинград фрондан келгенди, экинчиси — сакъат болуб къайтханды! Мени да анамды! Туздамын ашатыб тургъанды меннге! Не ючюн кёчюресиз быланы? Не эте тургъаныгъызны кесигиз англаймысыз?..

Аскерчилеге ишлерин этерге къоймагъанында, Николай Васильевични байлаб, алай сюеген эдиле. Дагъыда ауузу тохтамагъынчын айталгъанын да айта, джылагъан тауушу келиб тургъан эди къулагъыма. Атларыбызны айтыб да къычыра эди.

Къарачайлыла кёчгенден сора, Джёгетейге келиб оруслула тюшселе да, Красников ишлеген элинде джашаргъа кёлю бармай, джангы элчиле да, эл да эриши кёрюнюб, Ростовха кетиб къалгъан эди. Къарачайлыла ызларына къатхан хапарны эшитгенинде, Николай Васильевич келиб, къууанганын да кёргюзтюб, алгъышлаб кетген эди. Арта, 1962 джыл, Ойлагъа «РСФСР-ни махтаулу устазы» деген ат берилгенинде да, устаз тенгини къолун биринчи тутаргъа ашыкъгъан эди...

Ма Темирджанланы Адрахманны да бир эсге тюшюрюю:

— 1947 джыл, Микоян-Шахаргъа келген кёзююмде, мени медицина училищеде орус тил бла литературадан окъутхан устазым Суздальцев Дмитрий Ивановични юйюне къайтыб, кече да къалыб, алай кетген эдим. Аны юй бийчеси облисполкомда секретарь болуб ишлей эди. Бизни кёчюргенден сора Къарачайны бу джерде аты-чуу да айтылмасын деб, эллерибизни атларын ауушдуруб, китабларыбызны, архивлерибизни кюйдюрюб кюрешген кёзюулеринде, ол тишируу «Совет Къарачай» деген китабны чардагъында джашырыб къойгъан кёре эдим. Мен келгенимде, чардакъдан тюшюрюб, саугъагъа берген эди...»

Джерни тутуругу — иги адамла. Аллаи бир иги адамны юсюнден хапарыны аягында Лейла да айтды.

— Пётр Евгеньевич Агринский болмаса, — дейди талай джылын халкъ окъууга берген Лейла, — мен дипломуму алалмагъанлай къаллыкъ эдим. 1937–1938 джыллада Микоян–Шахарда устазлыкъ училищедде аны къолунда окъуган эдим. Хар адамга энчи «ачхыч» табалган бир устаз эди. Мени да «артистка» деб эркелетиучен эди.

Ол джыллада джашланы окъуудан аскерге алыб, талай къызны да ишлерге ийген эдиле. Мен да аланы бири эдим. Артда — къазауат, кѣчгюнчюлюк. Кѣбле дипломсуз къалыб кетебиз.

Орта Азиядан къайтхандан сора Черкескеде педучилищеге келеме, биргемде да, менича, бир дипломсуз. Къарачайны кесин да, тарихин да, духун да тюб этебиз деген кѣзюулеринде, китаб, документ къоймай къурутхан эдиле да! Училищеге келиб, директоруна тюбей, былай–былай десек, Агринскийни табыгъыз да, ол сизни окъугъаныгъызга шагъатлыкъ къагъыт берсе (экими, ючмю адамдан аллай шагъатлыкъ керек эди), келирсиз, дейди да ашырады.

Акъбайланы Шерифа да, мен да келебиз Петр Евгеньевични юйюне. Ол бизге бир къууанган эди, ол бизни бир эркелетген эди. Джылаб къучакълаган эди. Термилтиб табылган насыбха да андан бек къууаналмайса.

Шагъатлыкъ къагъытла да бериб, бу таула иесиз болуб, кеслерине ушамай къалганларын, хурметлерин къалай тас этиб турганларын, кѣчюрюлгенибизге бек къыйналгъаныча, къайтханыбызга чексиз къууанганын да айтхан эди. Шай ичирмей иерге унамай, келе–келе туругууз, ушакъ да этербиз, деб ариу айтыб ашырган эди. Ол болмаса мен да, кѣбле да диплом алаллыкъ тюл эдик, — деб бошайды Лейла Агринскийни юсюнден хапарын.

Мен кѣблени хапарларында бу тукъумга тюбей–тюбей тургъаным себепли, къарачайлыла кѣб сагъынган бу ашхы адамны юсюнден антсызма бир толу хапар билмесем деб, соруулай башлайма. Аны джашы бир заманлада Черкескеде музыка училищени директору болуб туруб, артда, пенсияга чыкыгъанында, шахарны белгили шахматисти эди деб эшитеме. Ахыры, Владимир Петровични Москва областны

Клязма шахарында джашагъанын билеме. Ол атасыны юсюнден меннге джазган письмосундан бир юзюк: «Атам бизни Къарачайга 1928 джыл келтирген эди. Бир джылны Огъары Тебердиде (ол кѣзюуде Микоян–Шахар джангы салына тура эди, школу джокъ эди алкъын) устазлыкъ этеди. Артда Микоян–Шахарда — педучилищедде, педрабфакда, пединститутда ишлейди. Атамы къарачайлыла бек багъалата эдиле. Аныча башха просветителлеге да алай эте эдиле, сѣз ючюн, Нечѣсов Ефим Афанасьевич бла Жарихин Андрей Даниловичге. Аланы эски суратлада табханма да, энди сснге иеме, джараб къалсала уа! Мени да эм иги тенглерим къарачай джашла эдиле, сѣз ючюн, Хубийланы Ислам, Ёзденланы Магомет, дагыда Аджиланы Назим. Обкомну биринчи секретарыны джашы Солтан бла уа, кѣзюу–кѣзюу бир къызны юйюне ашырыучан эдик. Солтанны атасы Гюрджю улу Къурман эди. Атасыны джазыуу кимге да белгилиди, Солтандан а хапарсызма.

Къарачайлыланы кѣчюрюлгенлерин бизни юйдеги кемсиз уллу артыкылыкъга санай эди. Халкъга тиймей, фашистлеге эгет болгъанланы (оруслу, украинли, башха эсе да) айыбына джолукъдуруга керек эди. Къарачайлыланы кѣчюрюлгенлери атамы кесин да кѣб джарсытхан эди. Ол ишсиз къалыб кетген эди. Черкескеге Устазлыкъ институтда ишлерге бек суймей, къыйынлашыб кѣчген эди (къазауат джылла эдиле да!). Алай болса да, къарачайлыла ызларына къайтханларында, атама алагъа болушурга анда уллу табылыкъ чыкыгъан эди. Ол сизникиледен джюзле бла письмола алган эди. Барында да бир тилек: «Шагъатлыкъ къагъыт берсегиз, мен окъуууму ол джыл бошагъаныма, окъугъаныма». Атам (асламысына Жарихин бла бирге) тилегенлени барына да болуша эди. Кѣчюрюлген кюн къагъытларына ким къайгыра айланалган эди?..

Къарачайлыла мен фронтда заманда кѣчюрюлген эдиле. Атам, цензурадан къоркъуб, аны меннге ачыкъ джажалмагъан эди. Билмей турагъанлайыма андан быллай письмо (бу тизгинлени кѣчюрмей, орусча берейик) алган эдим: «Горные птицы аланы вынуждены покидать места проживания, ансамбль песни и пляски под гармошку сопровождал это плачущее, жуткое переселение, наш сосед студент,

карачаевец, уехал с одним лишь матрацом без всяких вещей...» Мен атамь не айтыргъа излегинин ангылагъан эдим. Сёз сёзю айтдырыр дегенлей, ол заманда къарачай тилге аман тюл эдим, энди унутханма ансы. Атам а, орус тил бла литературадан устаз, къарачай тилни да иги биле эди. Атамча да болмай, Ефим Афанасьевич Нечесов а, къарачайлыланы кеслеринден да уста болур эди.

Сизге энтда бир эпизод. Атамь 1967 джыл февралны 13-де асырагъан эдик (1890–1967), эски къабырлада. Сандыкъ катафалканы юсюнде бара эди. Аллыбызгъа Къарачай шахардан келген талай автобус чыгъадыла. Хоншубуз абазатиширыу Тхохова Джулдуз Мусовна, аланы кёрюб, ауазы да къалтыраб: «Ары къарагъыз, не этедиле къарачайлыла!» — дейди. Къарачайлыла уа, сандыкъны алыб, имбашларына салыб, талай джолну — къабырлагъа дери — къолларында элтген эдиле...

Сау болугъуз, Фатима, кёб затны эсиме тюшюртдюгюз. Владимир Петрович Агринский 02.02.90».

Петр Евгеньевични суратына къарай, аны ала кёзлеринде халаллыкны энин эслейме. Хо, быллай адамланы джюрек джылыулары да къошулмаса, Кюн Джерни алай джашнаталлык тюл эди. Ашхылык а, аны этген бла бирге джашаудан кетмейди, бир тёлуден экинчиге аманат этиле, унутулмай джашайды, заман узайса уа, айтыулагъа тамал болуб, ёмюрледе къалады...

Лейла кесини джашауундан хапар айтмады. Мен да айт деб къысмадым. Кесини джашауундан эсе, къыйын джолунда тюбеген ашхы адамланы сюйюб сагъына эди. Аны сёзлерине мен къошарыкъ джангыз: ашхыланы халаллыклары, адамлыклары Аллах халкъыбызгъа къыйынлыкны тюл, къууанчны, насыбны юсюнде сынатсын.

Киргизияда хаман таулагъа къараб тура эдим, — деб эсине тюшреди Лейла. — Джюрегим да, кёзлерим да тансыкъ эдиле таулагъа. Эм сейири уа: ол онтёрт джылны ичинде тюшюмде хаман Гидамны кёрюб тура эдим — атам-анам биз гитче заманыбызда къошха ары чыгъыучан эдиле. Анда Акъ Къая деб бар эди. Сабийле аны юсюнде ойнаргъа ёч эдик. Кёчгюнчюлюкде тюшлерибиз да башха тюрлю эдиле...

ЁЛГЕН ЭЛЛЕ

Уруш, артда кёчгюнчю джыллада письмола адамлагъа исси кюнде, бир уртлам чокъуракъ сууча, боран кюнде, отджагъаны джылыууча, насыбын тас этгенге, умут джилтинча, алай керек бола эдиле. Ала джылатхан да, джырлатхан да эте эдиле. Аланы ашыгъыб сакълай эдиле, къоркъа-къоркъа ача эдиле. Ала кимге, джан дарманча, кимге, ёлюр отча, бола эдиле.

Кёчгюнчюлюкде чачылыб-чачылыб тюшген джамагъат, этин-дженин излей, кёб письмо джюрютгенди. Амма, аланы бюгюннге джетдирелмегендиле — атыла-сатыла айланганла джанларын да тюзюуюн сакълаялмагъандыла.

Ол джылладан «келген» болуб, бу джангыз письмону меннге Деккушланы Зурум бергенди. Аны 1955 джыл Хазгерийлени Хаджат джазгъанды: «...Зурум, джылагъандан джазалмайма. Кетеменигизни эшитгенимде, бир да бек, мардасыз къууанганма. Кетерге ашыгъыгъыз... Къайда тохтаргъа умут этесиз? Кимле тебрейдиле сизни бла? Кёб хапарла джаз. Къууанч бла тюбешейик Къарачайны ара шахарында — «город Карачая» деб атарбыз».

Хаджат бу сёзлени Аллахны «амин» деген сагъатында джазгъан болур эди. Бюгюнлюкде экиси да ол шахарда джашайдыла.

Зурум баш иеси Деккушланы Зулкъарнай бла Кавказгъа 1956 джыл келген эдиле. Ала таныгъан Микоян-Шахардан ауангысы къалыб, тоналыб, керти да Клухорий (гюрджюлюле атагъан аты) болуб тургъанын кёрген эдиле.

— Гюрджюлюлени мында этиб тургъанларын, — дейди Зурум, — орус къатынла айтыб таусмай эдиле. Юйге

Схауат элде мекамла. Суратны Алийланы Исмаил алгъанды.

ушагъан ма бу уллу (этажлы) эски мекамладан сора джукъ къалмагъан эди, башхасы олуб эди.

— Кърал юлеге айта болурусуз?

— Хо, кърал ишлеген юлени чачмагъан эдиле, къалгъаннга уа бир да уллу халеклик салгъан эдиле. Биз биринчи Нарсанагъа келиб тюшген эдик. Алай а анда эркишиме (къазауатда да айланыб келген врач эди), башханы къой, фельдшер иш да бермеген эдиле. Сора Къарачай шахаргъа, (ол заманда аты башха эди) кетиб, районда саулукъ сакълау бѐлюмню тамадасы болгъан эди. Бу биз джашагъан юйде Деккуш улугъа дери ол ишни бардыргъан гюрджюлю тура эди. Терезе тюблеге салыныб тургъан къангала ючюн, ма бу юч рамка ючюн, аланы биз кесибиз салгъанбыз деб, ол адам бизге онбеш тюмен тѐлетдирген эди.

Эски столларын сатыб алмагъанкъда — ол бизге керек тюл эди — майна, эшик аллында атылыб, бюгюн да турады, тѐгерск стол, багъасын тѐлемесегиз юйден чыгъарыкъ тюлбюз деб, тохтагъан эди. Не этерик эдик, берген эдик айтханын. Законну къарыусуз заманында, ала бла кюрешиб, не амалынг бар эди?! Закон бегиб бошамагъан эди — 1956 джыл. Юйюнге келсенг, юйюм деме, деб къол салдырыб, джокъ эди бизге джакълыкъ. Бусагъатда уа аны юсюнден сѐлешмейдиле. Майна, адамларым бары юйлерин сатыб-сатыб алдыла.

Бизни юйде тургъан гюрджюлюню юсюнден алай айта эдиле: тенглерин джыйыб, хаман ичиб, ма ол столну

тѐгерегине, тѐгерек айланыб, тепсеб тура эдиле деб. Керти да, ол бѐлмени стол сюелген джери боялгъаныча тура эди, тѐб-тѐгереси бла уа полну бояуу кетиб эди. Тепсей-тепсей полну агъачын ачыб тура эдиле.

Къюб кетген рыскыбызны да ашадыла, ол да аз болуб, къайтыб келгеникде, къолубузда къымылдагъан ачхачыгъыбызны да, амалсыз этиб алдыла. Кеслери уа итлерине дери самолѐтха джюклеб кетген эдиле. Бизни джюрегиз джарылыб къалмагъаны да...

— Джуртугъузгъа къайтханыгъыз джюрекге себеб бола болур эди.

— Аны уа не айтаса! Кюнюнг, кеченг да 13 джылны джылау болуб тургъанбыз, бир кюнню анда турайыкъ деб турмагъанбыз, кетсебиз, кстебиз эте. Къыйынлыгъым не эди десенг, бизни бу таулагъа юреннгенибиз. Ол тюббе-тюз тюзлени кѐрюб, чыртда джюрегим кѐлтюрмей эди. Эртден да болсун, ингир да болсун, ахырсы, джерни этеги кѐрюнмей. Ол бизни мындан ашырыгъа келиб айланган итден туугъанла, солдатлагъа айтама (аланы шоколад этиб айлана эдик биз джарлыла), «мында къалай турасыз, чунгургъа тюшенча, биз тюз джерде юреннгенбиз да...» деб алай айта эдиле. Хар ким юреннгенин сайлайды.

Меннге уа анда кюн батыб болмай, ташайыб болмай, туруб, туруб, туруб тура эди да! Кѐкню да, джерни да къыйыры-учу болмай. Мында уа кюн тау артына ташайыб кетеди. Таула бизни джакъларыбызча кѐрнедиле меннге. Анда Кавказны тюшюбюзде кѐрсек, аны хар кимге айтыб, ол кюн андан сора ушакъ болмай къала эди. Келгеникде уа, айтдым да.

Зурумну хапарындан анга ушаш...огъай, анга ушаш демейик — хар адам ол кюнледе бирер тюрлю сыннганды — огъарытебердичи Абайхан улу Сосланбекни эсге тюшюрюкуне кѐчейик.

— Биз къайтыб келгеникде, юйюбюзде Голополосова деб, орус тишируу джашай эди. Ол юйюбюзню сатыб берирге да унамай, Орта Азиядан беш ууакъ сабий бла келген эдик, сау джылны джатма тюбюнде кечиндик. Джылдан сора тамам къоймазыбызны ангылагъанында, атамы юйюм меннге 4480 сомгъа сатыб (келешуу къагъыт сакъланнганды), алай берген эди.

— Ууакъ сабийле бла аллай бир инджилмей, башха межам мадар нек этмей эдигиз?

— Огъары Тебердини биз кююб кетген 860 юйюнден, кыйтыб келгеникде, 146 ююю сюеле эди. Эбзеле квалгъанларын чачыб, къанджаллары бла агъачларын Невинномысскеге сатыб бошагъан эдиле. Бизге алыргъа юйле табылмай эдиле. Ол бири, экинчиси — бу атам ишлеген юй эди. Ол кюй, ма бу эртдеги эски клуб, бу да атамкыкы эди. Совет власть киргенинде, кулак деб, сыйыргъан эдиле. Биз кечюрюлгенден сора, клубну кыйырына, керюнюб турады, узунлугъу алты метр болур, бизни юйге тиреб кыйыры кюшхандыла.

— Аны эбзелеми этгендиле?

— Хо.

— Клубну тюбюнден сын ташла чыкыгъан а не хапарды?

— Эбзеле клубну кенгертирге деб кюшакъ кюшхан заманларында джамагъат къабырладан хызыр, джонулгъан, сыйдам сын ташланы келтиргендиле да, юйню тюбю да салгъандыла, тартмалагъа тиреуле да этгендиле. Тышындан тылдан бла сюртгендиле да аланы джабхандыла.

— Артда ол къалай белгили болду да?

— Фундаментни тешиклери бла тауукъла бери кирирге къаладыла да, сора бир кюн бир-эки джашны да чакъырыб, полну эки-юч къангасын къобарыб, ары киреме. Кирсем, ичи саулай — сын ташла! Аланы бери кечюрюлгеринден сора, сюре тургъандыла да къабырланы. Сюрюб баргъанлай, кек чартлагъанды да (Аллах чамланган болур эди), сора аны кююб, ары малланы ургъандыла. Орнатхан тереклери да кюу болгъанды, дей эдиле.

— Сын ташланы не этдигиз?

— Къабырлагъа ташыгъан эдик, алай а сюрюлген къабырлада къабыр орунланы ким тюзетеллик эди? Бусагъатда 1943 джылгъа дери тюшген къабырланы юслеринде анда-санда бир сын таш сюеледи.

Къабыр деб ангылашырмагъанлыкыгъа, элчиле джангы ёлгенлеге алайда кер къазалмайдыла. Аланы ангылагъан кыйын тюлдю.

Огъай, 1956–1959 джылла кечгюнчюлюкню тарихини сансыз кезкоюю тюлдюле. Джамагъатны эсинде ала да кюуанч тизгинледен эсе джарсыу тизгинле кёб джазгъандыла.

— Келгеникде Огъары Тебердиде, — деб хапар айтады Байчораланы Энвер да, — кегет терек къалмай тура эди. «Таурийни сады» деб, джюзге джууукъ тереги бар эди, андан бир чёб да къалса уа! Барыб чегетден отун келтирмей, тенгертге юйлени кюйдюрюб, кегет тереклени отун этиб. Кеслери уа терек бачха этер умутда къабырланы сюрюб. Сюрген эсе уа, майна, бир аламатмы болгъан эди! Артда алыныб ёлген эди, деб хапар айта эди Папасирий Сергей деб биреу. (Мен андан къарт анамы къарнашыны юйюм 13700 сомгъа сатыб алгъан эдим).

Дагъыда айтайым сеннге хапар, — дейди Энвер. — Орта Азиядан кыйтыкханыбыздан сора, мен эл клубха башчы болама. Бир белек замандан анга от тюшеди. Кюйгенни, кесеуню ариулай барсакъ, сахнадан сын таш чыгъады — Байрамукъланы Мырзабекни кызы Хауаны сын ташы эди, дейме.

Мындан алда уа эски клубну кюйюз цех этебиз деб тебрэйдиле да, сахнаны саулай да чачсала, алайдан талай сын таш чыкыгъанды. Аны кергенле, джангыдан кюзгъалыб, джылаб. Фундаментде, къабыргъалада да энтда бардыла сын ташла. Сюртюлгени къобарылгъан джерлеринден араб джазыула керюне турадыла.

Элибизге джангы келиб тюшгеникде уа, джюрегибиз джер бла тенг болгъан эди. Текеланы Азаматны юйюм чача тургъанлайларына...

— Къарачайдыла кыйтыкханларында да, эбзеле юйлени ойгъанларын тохтатмагъанмы эдиле?

— Биз алгъаракъ келген эдик. Азаматны юйюм чача тургъан эбзелени эгечим, Разият, юйню башындан къазыкъ бла уруб тюшюрген эди. Къарнашым Сослан да аланы ахыр машиналарыны артындан, сибирилиб кетигиз дегенча, сибиртгини тагыб ашыргъан эди. Рыскыбызны да тонаб, элибизни да тюб этерге джетдириб кетген эдиле...

Кипкеланы Совет-Джан да шулу Тебердиде, къушла уясы, джер джандети, зем-зем суулу Тебердиге, эртденине, ашхамына термилген Тебердисине кыйтыкхан конлерин джюрегине эки сезими (кюуанчы, джарсыуу) да бирден къатыла сагъынды.

— Юйюбюзде Жмоткин деб биреу джашай эди, — дейди Совет-Джан.

— Биз келгеникде, арбазыбызга кирирге эркинлигибиз болмады.

Бир мадар этгинчи деб, башха юйге башхала бла тюшдюк. Юйюбюзню кьаты бла ётсек, Жмоткин: «Бери кьарамай барыгъыз!» — деб кьыджырай эди. Анам ёмюрю джашаб тургъан юйюне кирирге мадары болмай кьалгъанында, бир да бек ачыгъан эди. Талай джылны да таралыб туруб, ызына кьайтыб келген кюнюнде да, арбазын тансыкъларгъа кьоймасала... Ол чотха бир кьара, кьурманынг болайым! Кёчюб келген кюнюбюзде юйюне кириб, анда кьалыргъа мадар табмагъанында, анам биреуню юйюнде башымы джастыкьгъа саллыкь тюлме деб, кече эшикде кьалыб, ёпкелерине сууукь чабырыб, ёледи деб, алай кьаты ауруб, аязыгъан эди, хариб.

— Аргда кьалай алалдыгъыз да юйюбюзню?

— Бу эркиши «ариулукь бла чыкьсанг чыкь, юйню багъасын да берейик, чыкьмасанг, мен сени кеч—эртде болса да, ёлтюрлюкме. Кьарт кьатын юйюне тюшелмегени ючюн, ауруб кьалгъанды», — дейди да, кесибизни юйюбюз ючюн, сегиз минг сом да төлеб, кьоркьутуб чыгъаргъан эди. Элни тюбюн джыйгъан эди да — джети машина рыскы чыгъаргъан эди кёчген кюнюнде. Кьуру «Зингер» машинала, сют машинала талай бар эдиле...

Кёчюрюлюб кетген кюнлеринча, эллерине кьайтхан сагъатларын, кёргенлерин да кёчгюнчюле унутмайдыла:

— Кьазауатха дери Учкуланда төрт минг юй бар эди, кьайтыб келгеникде, чачылмай сакъланнган межамла эки джюз эдиле, — деб хапар айтады Джанибек улу Сосланбек. — Тыбырлары чачылгъанла, эллерине кьайтмай кьалдыла, аны амалтын элни адамы бек джукьаргъанды. Учкуланнга мен биринчи келген эдим. Кече келиб тюшгеним бла бурунгу элимден джукь кьалмай тургъанын кьарангыда огъуна ангылагъан эдим. Юйледен, тийреледен таш кьалаула кьалыб тура эдиле. Сатылыр зат болуб, джукь кьоймай — юйлени кьанджалларын, агъачларын — бошаб тура эдиле. Былайда, Джанибеклени тийреде, алтмыш юй бар эди эсе, джангы иеле биринде — кеслери джашаб, экинчисинде — малларын тутуб, кьалгъан юйлени чачыб, сатылыргъа джараулу затын кьоймай сатыб, кьалгъанын да — агъачны — отуннга кюйдюрюб тургъандыла.

— Джангы иеле юйлени чачхандан, аланы кьанджалларын, агъачларын сатхандан озуб, башха джукь ишлемейми эдиле эке?

— Ишлери ол болурму эди! Онла бла, джюзле бла юйлени ойгъан, аланы агъачларын—ташларын тюк—тюк этиб чыкьгъан, сатхан... Ол бары да джумушду, — дейди Джанибек улу. — Майна, ол джанында Кьобанны ары джаны бетде таш кьалаулары кёремисе, ала бары да юй тюбледи. Аланы сатыб алыргъа адам табылмагъаны ючюн кьалгъандыла, ансы ташланы да кьурутурукь эдиле. Ма ол бетде Дотдайлары, Байчоралары, Семенлери, Шидакълары, Батдылары, Эрикгенлери, Долалары, Текелери, Тамбийлары, Гаппушлары тийре—тийре болуб джашай эдиле.

— Кьарагъан кёзге да ауурду ол таш кьалаулары кёрген. Учкуланчылагъа уа эртде—ингирде да аны кёрюб тургъан бек кьыйын тие болур?

— Унутуллукьну да унутдуртмайдыла. Иесиз кьалгъан эллерибиз кёчгюнчю джыллада кёблени сарыджилик этгендиле, — дейди Сосланбек.

Учкуланда мени эсими кесине артыкь бургъан Бостанланы Османни юйю эди. Ол мазаллы межамны (13x9) сын ташладан эбзеле ишлеген хапарны меннге алим Шаман улу Ибрагим айтхан эди. Аны юсюнден Джанибек улугъа соргъанымда, ол:

— Учкуланда мингле бла юйлени чачхан «кьонакьбайла», мында джангыз аны ишлегендиле, — деб ангылатды. — Агроном болуб тургъан эбзели салгъанды аны. Юйню атлауушларында сын ташла бар эдиле. Аланы кесим кёзюм бла кёргенме. Аргда Осман ары алыб, башха атлауушла салгъан болур эди.

Бостан улуну кесине да тюбедим. Аны юйю эски кьабырлагъа туурады.

— Эсирген эбзеле эрикгенлерин кетере, юйню арбазындан сын ташланы мараб, кьара атыугъа усталыкъларын сынагъандыла, — деб хапар айтады ол. — Кьабырлагъа чыкьсагъыз, бир кьауум сын ташлада окь ызланы кёрлюксюз. Окъла белинден эки этген сын ташха Джанибекланы Адрахманныкьыды дей эдиле. Ызына салыб, тылдан бла джабышдырыргъа да кюрешгендиле, барсагъыз эслериксиз, бюгюн да сыннган джери окъладан чунгур болуб турады.

Керти да, сын ташны ортасы кьууушду. Окъ тийген, джаралы сын ташла дагыда бардыла. Сын ташсыз кьабырла да кёб. Учкулан да кьабырлары, кеси да тоналган эллени бириди.

Бош тыхсымай кёре эдим кёргюнчю «поэт» кююнде быллай соруу бере:

Къарачай миллет джолгъа чыкьгъанды —
Иги джолгъа барсын джамагъат.
Ой, къарай туругъа адам къалмайды,
Къабырла кимге аманат?!

Бостан улу юйюню юсюнден хапар айтыргъа алай сюймеди. Дуутчу киши, ол, бу юйню сатыб алгъанды. Акъ сюртюлген дементили мекамдан мен къараб кёрген — юсюнде да араб джазыулары бла юйню ал къабыргъасына дагъан болуб тургъан таш.

— Бу межгитни ат илкичи эди, — деб ангылатды Осман. Къазауатны отун да, кёчгюнчюлюкню кыйынлыгъын да чекген бу къартха бизни сёзюбюз джокъду, аны ишлеген эбзели уа сын таш, тыбыр таш, ат илкич деб къарамай, Маднесхевиде кесине ёмюрлюк юй салган эди. Аллахха болсун шукурла — заман башха тюрюлю оноу этген эди.

Юйню тегерегине айлана, ол кюн акъылыма алай келген эди: муну Бостан улудан сатыб алыб, музей ачханнга (Учукуланны Маднесхеви болуб тургъан кёзююнден хапар айтхан музей), аламанат иш боллукъ эди...

Къарачай эллени «джаралары...» Нарсаначы Ёзденланы Роза да, 1956 джылны эсге тюшюре, ол кёзюуден быллай хапар айтады:

— Биз, бир белек джаш юйдеги, ызыбызгъа къайтыргъа эркинлик берилгенлей, эшелонланы сакъламай, халкъдан алты айны алгъа пассажир поезд бла Кавказгъа баш атхан эдик. Хурзукга келиб тюшюб, ол къышны эбзеле бла джашагъан эдик. Къайтханыбызны онгсунмагъан эдиле. Биз аланы джерлеринден къыстагъанча, бизге алай къарай эдиле.

Кетер заманлары джетгенинде уа, ёлюклерин къабырладан къазыб алыб, машиналагъа джюклеб, Сталинни картын да машиналарыны аллына салыб, къаб-къарала кийиниб,

Къарачайны рысхысын да джюклеб, элибизден алай чыкьгъан эдиле.

Бизни къабырларыбызгъа джетген кыйынлыкъны уа, айтма да кьой. Бир сабий, адам башны аягына кийиб, тоб этиб атаргъа тебрегенлей, кесини башы артына кстиб, къарышыб, бюгюлмей къалаб, аны алай алыб кетген эдиле. Аллах чамланган болур эди... Ол бир билгеним.

Экинчи билгеним: Данашланы Халимат, эри Солтан, сабийлери, ала тукъумлары башха болгъаны ючюн, кёчюрюлмей, кеслерини юйлсеринде, Хурзукда, къалыб кетген эдиле. Келгенинде, бизге джылаб тюбеген эдиле, кеслери да кёб хапар айтхан эдиле. Ма аланы бири:

«Хар тийреге бирер ие тюшген эди. Къасайланы Тохтарны юйюнде тургъан эбзеге юлюшге межгит берилген эди. Бир кюн агъачын сатар ючюн, ол межгитни минарасын чача тургъанын кёрдюм. Ингирге дери чачыб кюрешди. Эртденбласында уа меннге чабыб келиб:

— Кечс арасында эшикке чыкьгъан эдим да, къарасам, межгитни башы джана тура. Ким эсе да от салыб кьойду деб, чабыб барсам, от да джокъ, хар не тургъаныча тура. Юйге къайтыб келиб, ызыма бурулсам, дагыда джана тура! Бу не сейир ишди, Солтан? Бюгече чыртда кёз къысмагъанма», — деб къоркъуб сорду. «Да сени Аллах сакълагъанды. Аны ичинде миллионла кере намаз этилгенди. Энди анга тийгенинг болса, сени не санларынг къарышыб къаллыкъдыла, неда бир башха кыйынлыкъ джетерикди, деген эдим эбзелиге», — деб хапар айтхан эди Солтан.

Ол «от» Аллахны барлыгъын да, Къарачай джерине къайтыб келиб, бу артыкълыкъ джете тургъан межгит да ахыр ауалы межгит болуб сакъланныгъын да эсгерте болурму эди?

Аллахны кёбдю сейир ишлери, не этсе да къолундан келеди», — деб бошайды Роза хапарын.

Ким айтханы эсимде тюлдю, алай а бу тюз сёзлени унутмайма: «Дуния къатышхан чюйре кёзюуде, джашау бла ёлюмню араларында джашаргъа кюреше, адам кесин толусу бла кёргюзеди: тюз адам адамлыгъы бла къалады, къоркъакъ сатлыкъ болады, аманлыкъчы мурдарлыкъгъа джарашады».

Тау артындан аууб келиб, Хурзукну Зедваке этгенлени арасында да бар эдиле адамланы ол юч тюрюлюсю да.

Туугъан джерлерине таралыб кьайтхан хурзукчуланы санларын кьуру ол затла титиретиб кьоймагъандыла. Ала эллеринде кеслери кьалгъанларында, гардош уруларында адам сюекле таба башлайдыла.

— Урулада табылгъан адам сюекле, — дейди Боташланы Зурият, — кьазауатда айланыб, андан сау чыгъыб, элиме, юйюме деб, туугъан джерлерине кьайтхан джашларыбыздыла, деучен эдиле. Андан эсе фашист окъдан ёлюб, ёлюклери уруш тюзледе басдырылгъа эдиле. Джюреклери сынмай, бандит атха кьалмай, сыйлары бла ёллюк эдиле. Кьазауатны кьыйынлыгъын да, толу чегиб бошаб, келиб, уруда термилиб ёлгенле... Ала кьабыр орунларын кьарачайлыла ызларына кьайтхандан сора табхандыла. Туугъан эллеринде башсыз кьабырла кьурагъан хурзукчу джашла.

Зурият кьазауатдан сау кьайтыб, урулада ёлген элчилерини хапарларын айтхандан сора, талайдан мен Джёгетей Аягъы шахарны 4-чю номерли школуну Аскер джигитлик залында Совет Союзну Джигити хурзукчу улан Кьасай улу Османни юсюнден хапар айтхан стендлени биринде: «Хурзукдан кьазауатха 850 джаш кетгенди. Аладан 350-си уруш джоллада Ата джурт ючюн джан бергендиле, 300-ю сау кьайтхандыла. Башсыз болгъанла да 150 аскерчи», — деб окъудум.

Башсыз кьалгъан 150 аскерчи джанлары саулай урулада басдырылгъан хурзукчула тюлмюдюле экс?!

Бу соруугъа туура джууаб этмей эсе да, терезечи амма Чомаланы Кеписханни хапарына да бир тынгылайыкъ. Аны баш иеси Гочияланы Махамет 1937 джыл тутуллуб кетген эди:

— Мен кьолумда джыл болгъан сабий бла, Шерифа бла, кьалгъан эдим. Тёрт джыл ётуб, Кемерово областдан письмосу келди. Ол кюн кьазауат башланды деб, элде джыйылыу да этген эдиле. Кьазаут, арта немчала келедиле, аладан сора бизни кёчюрген аскерле, кёчген кьыйынлыгъыбыз. Анда уа... Бизни халкъгъа джетген зарауатлыкъны кьайсы бирин айтыб кьолунгдан келликди?! Майна, Гочияланы Батыр-Герий бла Кьылычханни алты джашы аскерде эдиле, аладан кеси аджалындан джангыз Алим ёлгенди ансы, кьалгъанлары: Алий, Солтан, Осман, Молла... бирини атын эсима тюшюралмайма, кьазауатда

кьалгъандыла. Ол алты джашны кьазауатха ашыргъан ата бла ана Азияда ачдан ёлдюле. Ах, бир кьырылыу этген эдиле анда кьартларыбыз... Кёрмеген кьыйынлыгъыбыз кьалмай, бери, Терезеге, кёчюб келиб, юйюбюзге десек, юйюмде джашагъан орус кьатын, бирден эки болургъа унамайды, сат десем, чарлаб, отдан кёлек киеди. Гумгъа кетебиз да, анда эки джыл джашайбыз. Биз кесибизге юй ишлейбиз. Ол орус кьатын да юйюбюзню бир башхалагъа сатады. Эгечимден туугъанла, ол юйню джангы иесинден ариу айтыб, сатыб аладыла. Ол юй да алай тургъанлай, кьатында джангы межам ишлерге деб, юй тюб салыб башлайдыла.

Бир кюн мен базардан кьайтсам, дуня алайгъа джыйылыб, кьычырыкъ-хахай... Джерни кьаза барыб, эски юйню фундаментини кьатында (алайгъа орус кьатын уллу итни тагъыб тура эди) уллу уруну кёрюб кьоядыла. Ичинде аскер кийимлери бла, кёкюрегинде да медали бла олтургъаныча, ёлюб тургъан адам. Кёнделен салыныб тургъан кьазыкъ да бар эди, дей эдиле. Кьазыкъны тюрсюню кьалыб, кюл болуб тургъан агъач, тийгенлей учхун болуб тюшген эди, дей эдиле. Ол джаны саулай басдырылгъан адамны да сюеклери кьалыб. Шерифа ол заманда, кьарны да бурнуна джете, ауурчукъ болуб тура эди, атамды деген эди да, сюеклени да кёлтюрюб, кьайры баргъанын, не этгенин да ангыламай, ол бир бара эди...

Ол кюн джюрк ауруу табханды. Сюеклени экспертизагъа деб, милиция алыб кетиб, сени атанг тюлдю дерге да кюрешилди Шерифагъа, алай а... тишлеринден таныгъан эдим.

Саркьытланы Мудалиф, Первомайскеден, аскер саугъаны да алыб кетген эди. Арта мен да ким-не деб айланмадым. Атасына Шерифа да, мен да, кесимча, бирер кьой кесиб, садакъасын берген эдик. Биз этеллик ол эди да, аны этдик.

Ёлген а, тутулгъан джеринден кьазауатха кетиб, кьазауатдан да юйюме деб келиб... Джаны саулаймы, огъесе ёлтюрюбмю салгъан эдиле уругъа, неда болсун, аджалын былайда табхан эди, хариб. Ой, биз кёрмеген джукъ кьалмагъанды десек да, барды эркинлигибиз.

Хурзукчу кьарнашла Джуккаланы Пахат бла Нюр-Ахмат (ала Кьарачай кёчюрюлген кёзюуде кьошда кьалыб кетгендиле) Зурият да, Роза да, Кеписхан да билмеген затланы биле эдиле.

Пахатны танымайма, Нюр-Ахматха уа 1988 джыл сентябрьны 4-де, тубеб, ушакъ этген эдим. Кюн джылы болса да, аны юсюнде мамукъ кёнчеги, габрайы бар эдиле. 14 джылны кышны джайны да, чегетде джашаб турган кишини сууукъ джилегине дери джетген болур эди. Ол джыллада юшюген санларын, джюрегин да энтда джылытала, эрителе болмаз деб, келген эди ол кюн кёлюме.

Сары шилли бюгюлген къартны тюрсюнюнден эсимде къалган — эки уллу (аладан уллу кёрмегенме) къолу бла джукъланган къарамы.

Ол меннге айтхан хапар а алай эди:

— Джангы иеле къабырланы халеклей турганларын къарнашым чегетден къараб кёрюб, шок атыб, сессеклендирген эди. Дагыда бир атханында, ала къоркъуб, алайдан джаллагъан эдиле...

— Кесигиз а, элге, адамлагъа тюшюб келиб къалмай, 14 джылны узунуна чегетде къалай джашаб туралган эдигиз? — деб, джюрегим ауруй сордум.

— Зауукъ этиб а турмагъаныбызгъа ийнана болурса, эгечим. Таш тюссе да, бутакъ сынса да, къанатлы сызгырса да илгенс эдик. Аллында Къарачай кёчюрюлгенден сора, хар къарачай башны «багъасы» эки минг сом эди. Артда «бандит башла» кёб болганларында, аны келтиргеннге бир минг сом бере эдиле... аланы къолларындан, алай ёлюрге...

Нюр-Ахмат бу ушакъны башларгъа — джараларын къозгъаргъа — излмегенин аллындан да ангылатыб, хапарын дженгил бошагъан эди.

Ол «минг сомланы» алыр ючюн, госпиталладан чыгыб, юйлерине къайтыб келген фронтвиклени башларын кёб келтиргендиле. НКВД-дан Далхат бла Мухаммат деб эки къумукълу алай бла 118 «бандит» башха саугъа алгъандыла, деген хапар да джюрюйдю.

Нюр-Ахмат бла къарнашыны юслеринден, знаменкачы амма Гочияланы Лиза да бир кесек айтхан эди:

— Биз кёчюб келиб, ала да чегетден чыкъгъандан сора, Пахат, сау къайтхан эт адамларын тансыкълаб, барына айланыб чыкъган эди. Бизге, Знаменкагъа, да келген эди. «Юсюбюзге кийгенибиз да тери», аягъыбызгъа къаблагъаныбыз да тери, — деб хапар айтхан эди ол. Чегетде чыкъырдатыргъа мадар болмай, къош салыб, кече анда

къалыргъа кюн чыкъмай: терск тубюнде танг атдырсакъ, бу кечебиз былайда ётдю, кюндюз къайда кечинейик» деб, «ингирге былайда джетер эдик, кечеге не оноу» дей, эки кечени бир джерде къалыр насыбны билмей, алай кечине эдик, дей эди.

— Къош салыргъа нек болмай эди, Лиза?

— Сен сорганча соргъанымда: «Эбзеле чегетде, таулада тохтаусуз айланыб тура эдиле. Кеслери да кийик эчкиле чыгъалмагъан къаялагъа уста ёрлей эдиле», — деген эди. Пахатны биринчи кёргенimde, — деб тюшюреди эсине Лиза, — агъач сибиртгича, муну джаны къалай джашайды, деб кёлюме келген эди. Эки къолу томураулача, асыусуз уллула, кеслери да ыргъакълача, тырнакълары, адам тырнакъладан эссе, джаныуарныкъылагъа бек ушай эдиле, бюгюлюб-бюгюлюб...

Лиза Пахатны къолларын алай суратлагъанында, мени эсиме Нюр-Ахматны къоллары тюшдюле. Ол мазаллы къолла! Эки къарнашны джанларын сау къалдыргъан къолла, джастыкъ да, джараларына дарман да, сауутлары-сабалары да, салталары-балталары да болуб турган къолла.

Къолларына ол тукъум зарауатлыкъ джетген таулу кишилени джюреклери къаллай бир ауурлукъну чекген болур эдиле, не сезимле уя салган эдиле алада?!

Лиза хапарыны андан арысын айтады:

— Кеси да сыртындан джаталмай эди. Бир абынган минг сюрюнюр, дегенлей болгъандыла была хариб: бир къыш, эт бла чотлары чола бола башлаб, Нюр-Ахмат уугъа кетеди, Пахат къаяда тагъылыб турган этчиклерин алама деб узалганлай, къая юзюлюб, белине тюшюб, бели сынады. Нюр-Ахматны да, къорт юзюлюб, аллы тыйылыб, бир-бирин табмай, джылджарымны тургъандыла. Андан сора бир-бирибизден бир кюннге айырылмагъанбыз, дей эди хариб.

Малкъар джанында Боркъулдауукъда, Джылы Суу тегерегинде кечинген хапар айта эди.

Белгили декабрист А. А. Бестужев-Марлинскийни алай айтханы барды: «Къыйлыкъгъа, къаядан кетиб къалганча, билмей турганлай тюшесе, аманлыкъгъа уа — атлауушла бла». Кёчюрюлгенле — «къаядан кетгенле», кёчюрюлгенле, адам башлагъа багъа салыб сатханла, къабырланы чучхугъанла, юйлени ойгъанла — «атлауушла бла тюшгенле».

Къарачайгъа аталгъан зат болуб, ол джыллада «къаядан кетмеген» бармы эди?! Сын ташларына, суууна, терегине, межгитине, юйюне дери зорлукъну чекген Зедваке, Ахалшини, Маднесхеви... болуб онтёртджылны тургъан къарачай элле кёблеге джюрек ауруу келтирген эдиле.

Туугъан джерине къайтыб келиб, ичлерине окулуб тургъан юйлерин кёрген кёчгюнчюлеге ол кёзюуде джазгъы кюнню джылыуу бла «тыбыр ташыбыз» деген тансыкълыкъ сезимден сора ышыкълыкъ джукъ этелмей эди?!

Дагъыда, къайдан эсе да кюч табыб, кече-кюн демей, арыдыкъ дерге унамай, ауузларын къаты къысыб, беллерин тартдырыб, билеклерин ёрге этиб, къошлада, фермалада, балаганлада, джатмалада джашаб, межамла ишлеб башлагъан эдиле. Хоншу халкъла уа ол кюнлени башха тюрлю сагъынадыла. Бир ногъай тишируу:

— Биз къарачайлыла къайтдыла деб, юйлерибизни бир джартысын бош этиб, алагъа къонакъ тепси хазырлаб тургъанлай, не ногъай, не абаза, не черкес эллеге келирге унамай, барыб окулгъан, чачылгъан арбазларына тюшюб, фермалагъа къуюлуб, — деб кёлкъалдысын айтхан эди.

Ол бир затны ангылаялмагъан эди: биреу юйюнде, биреу джерде унугъуб, сыныб, арыб-тозуб келген миллет энтда, туугъан джеринде да, къонакъ болургъа излемей эди. Джангур тюбюнде къаллыкъ эсе да, бу меникиди деб, кесини юйю, кесини арбазчыгъы, кесини бачхачыгъы болса сюе эди. Ол эркинликте, эркин солургъа, деб джаралы джерине, чачылгъан арбазына, окулгъан юйюне, сууугъан тыбырына таралыб къайтхан эди. Къыйынлыкъ арытхан джюреклерине дарман джангыз эски шугутлары эди. Къонакъбайлыкъ этерге излегенле уа кёчгюнчюлени беш минг кюнню «къонакълыкъда» туруб (къаллай къонакълыкъда!), къартлары бла сабийлерини асламысын да сансыз, сынсыз къабыр тёбеле этиб къайтханларын сезерча тюл эдиле.

Область архивде «Акты на оставшееся имущество после переселения граждан аула...» деб, Къарачай кёчюрюлгенден сора толтурулгъан, халкъны рысхысын «тереген» уллу эски дефтерле сакъланадыла. Эллерибизни асламысына актла бардыла. Алай а аладан мен таныгъан — халкъны рысхысы ары толу тюшген къой, джартысы да кёргюзюлмегенди.

Джерге урунган, мал тутхан миллет болгъаныбызны да, джамагъатны къачда, къышхы азыгъын гёзенине джыйыб бошагъандын сора, кёчюрюлгенин да эсге алсакъ, ол актла эл элге, тийре тийреге, арбаз арбазгъа айланыб, къараб, санаб тюл, атылыб къалгъан эл Советледе стол джанларында олтуруб джазылгъанларына тюшюнесс. Бу дефтерледе эки-юч центнерден кёб гардошу, мюрзеую болгъан къарачайлыгъа аз тюбейсе.

Дефтерлени барына да къараб чыкыгъан уллу джумушду, аны этелмегенме, джангыз Джёгетей бла «ёлген» Джагъанас эллени актларын иги тинтгенме.

Джёгетейни рысхысын онюч дефтерге «сыйындыргъандыла»: «Дело № 21», «Дело № 23», «Дело № 77», «Дело № 78» — эки дефтер, «Дело № 80», «Дело № 83» — эки дефтер, «Дело № 86» — төрт дефтер, «Дело № 87». Сёз ючюн, «Дело № 21» деген дефтер 379 бетди, «Дело № 83» а 189 бет барды. Бу санланы келтире, Джёгетейден 1660 юйдеги кёчюрюлгенин айтыргъа излейме.

Бу дефтерлени 1947 ноябрь айда джазылгъанларын эсге ала, алагъа тоналыб бошалгъан элден къалгъан рысхы «тюшгенин» чертерге керекди. Эм ссийри уа: дефтерледе 500 сомдан уллу багъа салынган бир юй джюкюду. Ол да бек аз тюбейди. Асламысына джёгетейчиле джашагъан межамлагъа 100-шер сом багъа бичиб баргъандыла. Къарачай ызына къайтыб келгенинде уа, кимге да белгили, «джюзсомлукъ» юйлсрин 6-8-10 мингишер сомгъа, аны да тилеб, сатыб алгъандыла. Джёгетейде бюгюн да аз тюлдюле «учузлукъ», «багъалыкъ» да сынагъан юйле.

Актлада дагъыда сейирсиндирген — хар джёгетейчи юйдегиде бирден сора не орундукъ, не стол болмагъаны! Уллу, чагъым юйдегиси болгъан да джангыз бир орундукъгъа сыйынганды, джангыз бир ийнек тутханды, тауукъ-къаз асырагъан да хазна тюбемейди. Болмаз къалса, 3-5 ууакъ аякълы тюбейди. Аланы кёбюрек джазаргъа кюрешгендиле.

Къысхасы, бу актлагъа къараб, Къарачайны рысхысындан хапар алама деген, «садакъачысы болмагъан халкъ» дерик тюлдю, «садакъачы халкъ кёре эдим», деб ахсынныкъды.

Джангыз аты къалгъан Джагъанас эл... Бу эки эски дефтер айтханнга кёре (ала 1943 джыл 2-чи — 4-чю ноябрда джазылгъандыла), анда 163 къарачай юйдеги джашагъанды:

Боташ улу Джагъафарны, Аджи улу Исхакъны, Аджи улу Ильясны, Эбекку улу Исмаилны, Мутча улу Билялны, Гогуй улу Махмудну, Эбскку улу Азаматны, Боташ улу Захарны, Тебу улу П., Байбан улу Токъбайны, Эрикген улу Мекер-Умарны, Эрикген улу Аминни, Аджи улу А., Гыдналаны Т., Гадилены Г., Гадий улу Магометни, Сары улу Джамбулатны, Боташланы Бабушну, Хубий улу Умарны, Дола улу Х-А., Дола улу Ибрагимни, Къургъакъ улу Исмаилны, Биджи улу Салахны, Джаше улу М., Джашеланы Халиматны, Мекер улу Шамайны, Джаше улу Гюргокъаны, Мекер улу Ш., Мекерланы Забитханны, Каракет улу Дугуну, Боташланы Гезамны, Батча улу Билялны, Ижа улу Джарашдыны, Батча улу Дымайны, Гогоулары Мариямны, Джаше улу Абуку, Джамбаланы М., Джаше улу Абул-Керимни, Сары улу Дж., Долаланы Дж., Сары улу К., Хубий улу Зулкъарнайны (юйдегиси къаядан кетген), Къумукъланы Айшатны, Эбекку улу Ибрагимни, Хубий улу Хызырны, Къаракет улу Джумарыкъны, Агай улу Домакайны, Хубий улу Дугуну, Биджи улу Зулкъарнайны, Гочияланы Пазияны, Кипкеланы Хауаны, Тюркю улу Туугъанны, Джаше улу Хызырны, Каракетланы Хауаны, Бытда улу Сюлеменни, Хубийланы Нузуланы, Джамба улу Халитни, Джаммаланы Гокканы, Бытда улу Адсмейни, Биджи улу Адсмейни, Бижи улу Абдулну, Биджи улу Чёпеллеуни, Булатукъланы Зуриятны, Хубий улу Атлыны, Батды улу К., Булатланы Г., Эрикген улу Сюлеменни, Джаше улу Абатны, Джашеланы Зауурданы, Бытда улу Хасанны, Биджи улу Азанны, Боташ улу Окъубну, Каракет улу Халитни, Мекер улу Байрамукъну, Мамаланы Мариямны, Мамаланы Зорумханны, Гогуй улу Ёздени, Байрамукъланы Муслиматны, Байрамукъланы Шаманы, Байрамукъ улу Юзейирни, Джуккаланы Келиматны, Джашеланы А., Багъатырланы М., Хубийланы Зурумну, Джаше улу Маджитни, Байрамукъланы Лейланы, Сылпагъар улу Магометни, Боташланы Фаризатны, Гогуйланы Даусну, Глоулары Апсатны, Дола улу Магометни, Гогуй улу М., Мутчаланы Салиманы, Мутчаланы Гынайны, Алийланы Байдыматны, Мамаланы Гитчени, Каракет улу Ибрагимни, Гочияланы Джумарыкъны, Боташланы Байдыматны, Байбан улу Махаметни, Боташ улу Хусейни, Хубийланы Абидатны,

Боташ улу Хасанны, Каракет улу Джамбулатны, Геки улу Ахматны, Эбаккуланы Айшатны, Геки улу Магометни, Чома улу Умарны, Чома улу Исмаилни, Чома улу Бостанны, Шаман улу Хыйсаны, Орусланы Б., Сылпагъар улу К., Айбаз улу Билялны, Байрамукъ улу Мисеирни, Чома улу Азретни, Каракет улу Гилястанны (къаядан кетиб, саулай къырылыб къалгъан юйдегини атысы), Эбзе улу Юсюбно, Эбзе улу Азретни, Эбзе улу Абул-Кермини, Берди улу Кёккесни, Аджи улу Хамзатны, Аджи улу Шонайны, Чома улу Ахьяны, Орусланы Шаманы, Биджи улу Хасанбийни, Къоркъмаз улу Бекмурзаны, Шидакъланы Къыбыланы, Бытдаланы Сюйдюмханны, Аджиланы Хаджатны, Борлакъ улу Хусейни, Аджи улу Аскербийни, Чома улу Ахлону, Берди улу К-Махмутну, Аджи улу Къурманбийни, Аджи улу А., Аджи улу Балуаны, Аджи улу Локъманны, Батдыланы М., Байрамукъ улу Рабджанны, Джатдо улу А-Керимни, Аджи улу Ожайны, Джаба улу Токайны, Тотуркъул улу Юсуфну, Боташ улу Шогъайыбни, Хубий улу Джебекни, Эрикгенланы Мёлеханны, Аджиланы Х., Аджиланы Супиятны, Аджиланы Абидатны, Сылпагъарланы Даутаны, Аджи улу Османны, Аджи улу Шмауханы, Эбзе улу Рамазанны, Шидакъланы Балуаны, Аджиланы Байдыматны, Аджиланы Юсеинни, Аджи улу Ильясны, Аджиланы Хаджиятны, Хубий улу А.-Г., Аджи улу Сеит-Мазанны, Аджи улу Магометни, Аджи улу Локъманны юйдегилери. Бюгюн а Джагъанас эли совхоз сабанла болуб турады. Кимлени эсе да кёллери барыб, элни джер бла тенг этиб, сюрюб, урлукъ атыб, сабанла ёсдюрюрге къолларындан келди эсе да, элсиз къалгъан джагъанасчыланы — кёчгюнчюлени — эслерин «сау этерге» ким мадар табар? Адамны джаралы эсин къаладжюк да сюрелмейди, заман да сюртелмейди. Джагъанас элден тюб-терекке болуб, эндиги тёлюлеге къалгъан — аты, ачы хапарла, ол эки эски архив дефтер. Актланы джазгъанла — Минников, Маркин, Исмаилов, Коротков — инсанлыкъларын тас этмеген адамла эдиле эселе, ол «тергеуден» джюрк аруулу болуб чыкыгъандыла, алай тюл эсе уа — бай болуб, май болуб.

Джагъанасны тюбю бла къуруругун, кёчюб бара, 28 адамы бла къаядан кетген «Студсбеккерден» чыкыгъан къычырыкъ билдирген кёре эдим.

Кёчгюнчюлюкню ууундан тюблери бла къуругъан эллерибиз... Мен алагъа «ёлген эллерибиз», дейме. Туугъан эллери тюб болуб, кеслери сау къалгъанла сабий заманларын, ёсген тыбырларын не деб эслерине тюшюре болурла? Ол сагъатда ала не халгъа тюшедиле, не сезимле сынаидыла? Туугъан эллери ёлгенле «мен джагъанасчы эдим», «бизникиле дуутчула эдиле», «мен Джазлыкъда туугъанма», «биз схауатчылабыз» деб сагъынсала, кёллери нечик такъыр бола болур.

Джазлыкъ, Дуут, Джагъанас, Схауат, Къызыл Къарачай...

Къазауатха дери 500-ден аслам юйдеги джашагъан уллу, бай Схауат, юч-тёрт сабийге школ ачыб, бюгюнлюкде джашаугъа къайта башлагъанды. Талай джылны тёшек болуб туруб, ёрге къоба башлагъан адамгъа ушатама Схауат элини джазыуун.

Кёчюрюлюрюбюзню аллы бла Дуут, Джазлыкъ элде къаллай бир юйдеги джашагъанын билелмегенме, отуз джылны андан алгъа 1913 джыл джазылгъан справкагъа кере, Дуутда 124 юйдеги неда 846 адам, Джазлыкъда 199 юйдеги неда 1304 адам джашагъандыла.

Таула ичинде эм ариу ёзенде орналгъан къарачай элле эдиле экиси да.

Аланы джангъдан джашаугъа къайтаралмагъандан сора, мени сартын, оюлгъан юй тюблени, кёчгюнчюлюкню ачыууча, эсгертмесича, халкъгъа джетген зорлукъгъа ириятча, алай къоюб турургъа керекди.

— Дуутда бюгюн да ХҮШ-чи ёмюрде ишленген сегиз мюйюшлю юй сакъланады. Ол Акъбайланыкъы эди, — деб эсине тюшюреди «ёлген элни» профессор Лайпан улу Къазий. — Джазлыкъ бла Дуут курорт джерледиле. Джазлыкъ Дуутдан уллуракъ эди, Дуутда уа ол джыллыда 160 юйдеги джашагъанды...

Эки элни юслеринден да излегенимча хапар табылмады. Хо, ол къара гюрге кюн болмаса, джазы эртде келген Джазлыкъ бла тамаша джерде орналгъан Дуутда чууакъ кёкню теренинден энишге къараб джаннган джулдузланы джарыкъларында кёб той этилик эди... келин келтириб да, кюеу кёргюзюб да, ыстым тойла да.

Тюблери бла къуругъан эллерибизни юслеринден сагъыш этс кетсенг, бир адамы да къалмай, джокъ болуб къалгъан къарачай тукъумла да болурла, деб келеди кёлюнге.

«Хар адамны джюрегинде аны халкъыны гитче суратчыгъы барды», — дегенди XIX-чу ёмюрде джашагъан джазыучу Г. Фрейтаг. Ол керти эсс, кёчгюнчюлюк чекдирген «ахырзамандан» сора ахлуларыбызны джюреклеринде «суратчыкъ» къалай тукъум тюрленген болур?! Аны башхаргъанына сёз джокъду. Эм алгъа мен аны миллетни кёлю ойнамагъанында сеземе. Бизни къууанчларыбызгъа бир къарачыгъыз! Ала ашха, ичгиге бурулуб къалгъандыла. Къулакъ оту болмагъанны тепсерге саны ойнамайды. Къобузчу, джырчы да азды элде. Къазауатха дери джыллада джашны къартны да джарыкълыгъын айтыб бошамайдыла. Бюгюн да абаза, черкес, ногъай тойлада алайды.

Джарыкълыкъны орнун да джарлылыкъ алыб, тамблагъа азыкъ джыйыу миллетни баш иши болуб къалгъанды. Бюгюн кюнбюз къайтыб келлик тюлдю, бюгюн да джашайыкъ, дей билмей къалгъанды халкъ. Тамбланы къайгъысы, тамбла не болады, не къалады деген къоркъуу, сыбыртхы болуб, халкъны «тёртгюллетиб» айландырады.

Къоркъуу... Кёчгюнчюлюк къарачайлыны алай ууатханды, къанына къоркъууну ууун алай кёб ийгенди, ол халкъыбызгъа анадан балагъа кёчюб, баладан да туудукъгъа кёчюб баргъан бир палах, тюб-тереке аурууу болуб къалгъанды. Андан артылыу миллетни баш ишлерини бириди. Ол миллетни халисин тюрлендиргенди, «суратчыгъын» бузгъанды.

14-джыллыкъ ссылканы заранлы ызы джаш тёлюню ёсдюрюуде да кесгин танылады. «Биз кюн кёрмей ёсгенбиз, была бир тоюб, къууаныб ёссюнле» деб, сабийликлерин, джашлыкъларын кёчгюнчюлюк сыйыргъанла кеслери табханланы адеб-намыс, адамлыкъ шартларына мусхамлыкъ келтиредиле, джашаугъа бёгекле, асыры чёрчекле этиб къошадыла.

Ол къауумда саулукълу тёлю берген азды, аланы арасында къаратонла кёбдюле, къаратон болмагъан да бирден-экиден сора сабий ёсдюрюрге къолундан келмезча рахынды. Алай

бла миллет къарыусуз, рахын болгъанды, ёсюмю сериуоннге айланганды.

Кёчгюнчюлюкде ёлгенлерибиз халкъыбызны джюрек аурууудула. Ёлгенле ёлюб, ёлмегенлени да талайы къоркъакъ, саулукъсуз, такъыр кёллю, мугур болгъанлары, адеб-намыс хауа тюрленнгени, тюблери бла къуругъан элле, халкъны рысхысы тоналгъаны, была бары да бизге ол кёзюню «саугъаларыдыла».

Сёзюбною аллына — эллерибизге — къайта, алагъа ол халекликни кимле, нек салгъанларыны юслеринден сагъышны аягъына джетдире, джангыз айтыргъа излегеним: кёчгюнчюлюк къуру кёчгюнчюлсни ёлтюрмегенди, къуру аланы «суратчыларын» бузмагъанды. Кёчгюнчюлюк Къарачайны теблерге эркинлик бергенлени, теблегенлени да адам ышанларын ёлтюргенди. Адамда инсанлыкъ ёлсе, сора не да неди?!

Былайда дагъыда чертирге излегеним: манкуртла болмай, халкъыбыз кёрген къыйынлыкъны билирге, унутмазгъа борчлубуз, алай а бир къауум адамланы бетлери бла халкъланы эрши кёрюрге, кимлеге эсе да тиш къысаргъа, ол оюмсузлукъдан, ол къысхакъыллыкъдан Аллах бизни сакъласын.

Къарачайны теблетгенлени, теблегенлени да асламысы дуниядан кетгендиле. Сау бар эсе да, къарт-онгсуз болгъанды — джылланы, ууахтыны, ёлюмню алларында уа онглу онгсуз да тенгдиле...

Биринчи китаб бошалды.

АУРУУУНГУ АЛАЙЫМ	3
СЫН ТЕРЕК	10
«Кесиме 150 джыл болгъанча кёрюнемсе»	15
«Сен билгенден мени анам болгъанмыды?»	22
«Танг атарыкъ болса, атар эди»	31
САБИЙ КЁРГЕНИН УНУТМАЗ	
«Къарт атам аны аманаты эди»	39
«Ёлгенин ангыламай, кесиме къысыб»	44
«Ишден керилгенди джюрегинг», — дей эдиле	52
«Менге онджети джыл болгъан эди»	54
Сабий кюнлерин сагъына	58
ИЧДЕН ЧЫКЪГЪАН — АЧ АУРУУ	
«Гранатны тутуб, эшикни эки джанын сакълаб»	66
«Къалай этейик, деб джылагъаным эсимдеди»	67
«Мен къызбай эдим да, урдуртмай эдим кесими...»	70
«Бир китабха джюгом барды»	74
«Бек тойгъан кюнюмде Азия эсиме тюшеди»	79
«Къабырда кёлуме кирген эди»	81
«Хатам болуб кёчюрюлсем...»	85
«Туугъан джерини хауасы джарашмайды»	87
«ЧЫРТДА УНУТМАЙМА»	93
ПИСЬМОЛАДАН ЮЗЮКЛЕ	104
«НЕНИ УНУТСАМ ДА...»	130
«ЛОКЪМАННЫ ТУТУЛУР ЗАМАНЫ ДЖЕТГЕНИНДЕ»	138
«АТАМ! АНАМ!.. КЮН БЛА СИЗГЕ САЛАМ ИЕМЕ...»	146
«КЪАЗАУАТНЫ ДА, ССЫЛКАНЫ ДА, ТЮРМЕНИ ДА СЫНАДЫМ»	155
«...КЪАРА ДЖИБЕК ДЖАУЛУКЪЛА КЪЫСЫБ ЧЫКЪГЪАН ЭДИК...»	167
ЁЛГЕН ЭЛЛЕ	179

Издание осуществлено за счет средств автора.

Байрамукова Фатима Ибрагимовна

КНИГА СКОРБИ

(Документальный рассказ)

На карачаевском языке

Редактор А. Акбаев
Художник У. К.-Г. Мижев
Технический редактор Н. С. Прыткова
Корректор А. И. Лайсанова

Рецензенты Х. Б. Байрамукова
р. А.-К. Ортабаева

Сдано в набор 10.08.91г.

Подписано к печати 20.XI.91г.

Формат 84x108 1/32. Бумага типографская №2.

Гарнитура *finch*. Печать высокая.

Усл. печ. л. 10,5. Усл. кр.-отт. 10,8.

Уч.-изд. 9,7. Тираж 10000.

Заказ 405. Цена договорная.

Набрано и сверстано в ПКП «Фолиант».

357100 Черкесск КЧССР, ул. Первомайская, 47.

Отпечатано в Карачаево-Черкесском полиграфическом объединении.

357100 Черкесск КЧССР, ул. Первомайская, 47.

ISBN 5-86494-005-4

«Книга скорби» — итог многолетнего труда писателя. Рассказы, включенные в нее, повествуют о трагедии карачаевского народа, которому выпало первым на Кавказе испытать ужасы чудовищной депортации.

«Книга скорби» — это исповедь тех, чью судьбу пересек страшный 1943 год, это обращение к потомкам.